

พุทธวจน

บทพิพุทธวจน และคำแปล

พุทธคุณโลกนเร: ธรรม

พุทธวจน
บาฬีพุทธพจน์ & คำแปล

ญาณติโลกะเถระ รวบรวม

ชมรมกัลยาณธรรม
หนังสือดีลำดับที่ ๓๘๓

ภาพปก : พระศิโรตม์ ดวงอิน โดยความเอื้อเฟื้อจากกลุ่มจิตรกรไทย
ออกแบบปก : พระครูวิมลธรรมชัยยศ พุทธิวิโร

พิมพ์ครั้งที่ ๑ : ตุลาคม ๒๕๖๑ จำนวนพิมพ์ ๔,๐๐๐ เล่ม

จัดพิมพ์โดย ชมรมกัลยาณธรรม ๑๐๐ ถนนประโคนชัย ตำบลปากน้ำ อำเภอเมือง
จังหวัดสมุทรปราการ ๑๐๒๗๐ โทรศัพท์ ๐-๒๗๐๒-๗๓๕๓ และ ๐-๒๗๐๒-๙๖๒๔

รูปเล่ม ศิริส วัชรสุขจิตร เพลท แคนนา กราฟฟิค โทรศัพท์ ๐๘-๖๓๑๔-๓๖๕๑
พิมพ์ บริษัท ชุมทองอุตสาหกรรมและการพิมพ์ จำกัด โทรศัพท์ ๐-๒๘๘๕-๗๘๗๐-๓

มีข้อเสนอแนะอันใดเพื่อแก้ไข สำหรับการพิมพ์ครั้งต่อไปให้ดีขึ้น
โปรดส่งข้อความที่ dhirapanno@gmail.com

จัดพิมพ์เป็นธรรมทาน

สัพพทานัง ธัมมทานัง ชินาติ
การให้ธรรมะเป็นทาน ย่อมชนะการให้ทั้งปวง

www.kanlayanatam.com

Facebook : Kanlayanatam

<https://goo.gl/SKaEtU>
เสียงสารถาย “พุทธวจน”
(บาลี)

<https://goo.gl/owJqJB>
เสียงสารถาย “พุทธวจน”
(บาลี - ไทย)

คำนำ

อาจจะเป็นเพราะยุคสมัยที่เร่งรีบรุดไปข้างหน้า ทุกวันนี้พวกเราจึงไม่ค่อยได้ย้อนกลับไปสัมผัสผัสสรสของพระธรรมในพระไตรปิฎก ซึ่งเป็นคำสอนดั้งเดิมของพระพุทธเจ้ากันมากนัก โดยมากมักฟังเอาจากอาจารย์ซึ่งปรุ้งมาให้แล้วอีกต่อหนึ่ง ที่นี้คนปรุ้งก็มีหลายประเภท บางอาจารย์ท่านปรุ้งแล้วก็ยังใกล้เคียงกับของเดิมอยู่ แต่บางท่านก็ปรุ้งเสียจนมีรสที่ผิดเพี้ยนไปจากเดิมมากก็มี เมื่อคำสอนของพระพุทธเจ้าเริ่มแพร่หลายไปในต่างประเทศ ทางตะวันตกเองก็เริ่มประสบปัญหาแบบเดียวกัน อะไรๆ ก็บอกว่า The Buddha said (พระพุทธเจ้าตรัสไว้) ซึ่งหลายๆ คำเป็นคำที่แต่งขึ้นมาใหม่ มิใช่เป็นพระดำรัสของพระพุทธเจ้าเลย

ดังนั้น ถ้าเราอยากเข้าใจรสพระธรรมแบบดั้งเดิมก็คงต้องศึกษาภาษาของพระพุทธเจ้าสักหน่อย ภาษาบาฬีเป็นภาษาที่ใช้รวบรวมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าไว้อย่างเป็นระบบระเบียบอยู่ในพระไตรปิฎก เราจึงควรพยายามทำความเข้าใจภาษาของพระพุทธเจ้านี้ให้ได้มากที่สุด โดยเบื้องต้นอาจจะใช้ภาษาไทยเป็นตัวช่วย เป็นเครื่องมือให้นำไปขบคิดไปศึกษาต่อ ปัญหาของการแปลภาษาหนึ่งไปอีกภาษาหนึ่งก็คือ ที่เราคิดว่าเข้าใจก็อาจเข้าใจผิดๆ เพราะคำที่ภาษาไทยยืมเอามาจากบาฬีนั้น หลายคำได้มีความหมายผิดเพี้ยนไปจากเดิมมากตามกาลเวลา และเราคงต้องยอมรับว่า เรายังไม่เข้าใจธรรมะที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้นัก (เพราะถ้าเข้าใจ เราก็บรรลุธรรมไปแล้ว!) การได้เทียบเคียงพระพุทธพจน์ดั้งเดิม ควบคู่ไปกับภาษาไทย แบบวรรคต่อวรรค น่าจะทำให้ง่ายขึ้น ต่อการศึกษาค้นคว้าหาความหมายที่แท้จริงต่อไป

หนังสือ **พุทธวจน** นี้ ท่าน**พระญาณติโลกะเถระ** เป็นชาวเยอรมันรุ่นแรกๆ ผู้มีศรัทธาเข้ามาบวชเป็นพระ เพื่อบุกเบิกการปฏิบัติอย่างจริงจัง และการศึกษาบาฬีอย่างเจาะลึก ได้เลือกสรรนำออกมาจากพระไตรปิฎก จุดมุ่งหมายก็เพื่อให้ชาวต่างประเทศได้มีโอกาสเข้าถึงพระดำรัสของพระพุทธเจ้าได้อย่างเป็นระบบโดยไม่ผิดเพี้ยนและไม่ยาวหนัก ถือเป็นการเลือกสรรจากมุมมองแนวคิดแบบตะวันตกที่น่าสนใจอย่างยิ่ง มาดูซิว่าฝรั่งเขาประทับใจในคำสอนของพระพุทธเจ้าตรงไหน

ได้ทราบว่า หลวงพ่อสุเมโธ พระฝรั่งรุ่นแรกที่มาอาศัยอยู่กับหลวงปู่ชา สมัยบวชเป็นสามเณรที่หนองคาย ท่านก็ได้อ่านหนังสือพุทธวจน (ฉบับภาษาอังกฤษ) นี้ กลับไปกลับมาจนขึ้นใจ หนังสือเล่มนี้จึงทำหน้าที่ปูพื้นปริยัติ สร้างสัมมาทิฐิ และสำคัญต่อสัมมาปฏิบัติในสมัยที่ท่านมาอยู่กับหลวงปู่ชาเป็นอย่างยิ่ง เราจะสังเกตได้ว่า แม้จนถึงทุกวันนี้ พระธรรมเทศนาของหลวงพ่อสุเมโธก็จะสอดคล้องกับหลักอริยสัจสี่อันเป็นพุทธพจน์อยู่เสมอ

คำแปลส่วนใหญ่่นำมาจากพระไตรปิฎกฉบับมหาจุฬาฯ มีบางคำหรือบางประโยคที่ผู้ชำระได้ตรวจทานกับอรรถกถา-ฎีกาแล้ว ก็ปรับเปลี่ยนให้เหมาะสม เพื่อความราบรื่นของเนื้อหา ต้องขอขอบคุณ พระมหาสังคีต สักดิ์ทวี ผู้ช่วยรวบรวมและพิมพ์คำแปลจากพระไตรปิฎก และได้ช่วยตรวจทานต้นฉบับให้โดยละเอียด ขออนุโมทนากับพระชัยศ พุทธิวิโร สำหรับปกอันงดงาม และกับ ทพญ.อััจฉรา กลิ่นสุวรรณ และชมรมกัลยาณธรรม ในการติดต่อประสานงานเรื่องการพิมพ์ จนได้รูปเล่มที่น่าอ่านในมือของท่านนี้ ถ้ามีความผิดพลาดในการแปลประการใด ผู้ชำระขออภัยไว้แต่ผู้เดียว และขอความเมตตาผู้รู้โปรดแนะนำไปที่ dhirapanno@gmail.com เพื่อความสมบูรณ์ในการพิมพ์ครั้งต่อไป

ขอธรรมะที่แท้จริงของพระบรมศาสดา จงอยู่คู่โลกนี้ไปตราบยิ่งยืนานเทอญ

จาทู จิรั สติ ฌโม

พระมหากีรติ ธีรปัญญา

วัดจากแดง

สงกรานต์ พ.ศ. ๒๕๖๑

สารบัญ

ทุกขั อริยสัจจ.....	๙
ปฏจขนธา.....	๑๒
ตลทขณ.....	๑๙
สัสาโร.....	๒๖
ทุกขสมุทโย อริยสัจจ.....	๒๙
กมม.....	๒๙
ทุกขนิโรธ อริยสัจจ.....	๓๒
ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา อริยสัจจ.....	๓๕
สมมาทิฏฐิ.....	๓๖
ปฏจสงโยชนานิ.....	๔๐
อโยนิโสมนสิกาโร.....	๔๐
ฉ อตตทานุทิฏฐิ.....	๔๑
อริยปุคคโล.....	๔๓
สมมาทิฏฐิ.....	๔๔
ตลทขณ.....	๔๖
อตตทานุทิฏฐิ.....	๔๙
อตีตทานาคตปจจุปนหน.....	๕๒
สมมาสงกปโป.....	๕๗
สมมาวาจา.....	๕๙
สมมากมมหนโต.....	๖๒
สมมาอาชีโว.....	๖๔
สมมาวายาโม.....	๖๖
สมมาสติ.....	๗๐
กายานุปัสสนา.....	๗๑
เวทนานุปัสสนา.....	๗๖
จิตตทานุปัสสนา.....	๗๗
ธมมานุปัสสนา.....	๗๙

กายคตาสติยา อานิสัมสา	๘๕
อานาปานสติ สุตตัม.....	๘๘
สมมาสมาธิ.....	๙๔
มคฺคภาวนานุปฺพุพา ปฏิปทา.....	๙๗
ปจฺฉิมวจา.....	๑๐๖
มา ปมาทตฺถ.....	๑๐๗
ประวัติย่อพระญาณติโลกะเถระ	๑๐๘

ตัวย่อคัมภีร์ในวงเล็บท้ายพระบาลี

ที : ทีฆนิกาย

ม : มัชฌิมนิกาย

ล : ลังขุตตนิคาย

อ : อังคุตตรนิกาย

ธ : ธรรมบท

สุ น : สุตตนิบาต

บุคคล เอก นิเทศ : เอกกบุคคลบัญญัตินิเทศ ในพระอภิธรรม

ฉานวิภังค : ฉานวิภังค์ ในพระอภิธรรม

ญาณติโลก เถร : ความเห็นส่วนตัวของพระญาณติโลกะเถระ

[ตัวเลขพระสูตร เรียงตามระบบของ PTS (Pali Text Society) ตามต้นฉบับเดิม]

พุทธวจน

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺทสฺส

วุตฺตํ โข ปเนตํ ภควตา: คำนี้เป็นคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้แล้ว

จตุรฺรณํ, ภิกฺขเว, อริยสจฺจจฺานํ อนนฺุโพธา อปฺปฏิเวธา เอวมิทํ ที่สมฺมทฺธานํ สนฺหาวิตํ สํสริตํ มมณฺเจว ตุมฺหากณฺจ. กตเมสํ จตุรฺรณํ? ทุกฺขสฺส, ภิกฺขเว, อริยสจฺจสฺส อนนฺุโพธา อปฺปฏิเวธา เอวมิทํ ที่สมฺมทฺธานํ สนฺหาวิตํ สํสริตํ มมณฺเจว ตุมฺหากณฺจ. ทุกฺขสมฺมุทฺยสฺส, ภิกฺขเว, อริยสจฺจสฺส อนนฺุโพธา อปฺปฏิเวธา เอวมิทํ ที่สมฺมทฺธานํ สนฺหาวิตํ สํสริตํ มมณฺเจว ตุมฺหากณฺจ. ทุกฺขนิโรธสฺส, ภิกฺขเว, อริยสจฺจสฺส อนนฺุโพธา อปฺปฏิเวธา เอวมิทํ ที่สมฺมทฺธานํ สนฺหาวิตํ สํสริตํ มมณฺเจว ตุมฺหากณฺจ. ทุกฺขนิโรธคามินิยา ปฏิปทา, ภิกฺขเว, อริยสจฺจสฺส อนนฺุโพธา อปฺปฏิเวธา เอวมิทํ ที่สมฺมทฺธานํ สนฺหาวิตํ สํสริตํ มมณฺเจว ตุมฺหากณฺจ. (ที่ ๑๖)

ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะไม่รู้แจ้งไม่แทงตลอดอริยสัจ ๔ เราและพวกเธอจึงเร่ร่อนท่องเที่ยวไปสู่หนทางยาวไกลสิ้นกาลนานนี้ เพราะไม่รู้แจ้งไม่แทงตลอดอริยสัจ ๔ เป็นไฉน เพราะไม่รู้แจ้งไม่แทงตลอดทุกขอริยสัจ เราและพวกเธอจึงเร่ร่อนท่องเที่ยวไปตลอดกาลนานนี้ เพราะไม่รู้แจ้งแทงตลอดทุกขสมุทัยอริยสัจ...ทุกขนิโรธอริยสัจ...ทุกขนิโรธคามินิปฏิบัติอริยสัจ เราและพวกเธอจึงเร่ร่อนท่องเที่ยวไปสู่หนทางยาวไกลสิ้นกาลนานนี้ อย่างนี้.

ยาวกัิวณฺจ เม, ภิกฺขเว, อิมेषุ จตุสฺส อริยสจฺจेषุ เอวํ ติปริวณฺณํ ทฺวาทสาการํ ยถากฺกตํ ฅาณทสฺสนํ น สุวิสุทฺธํ อโหสิ, เนว ตาวาทํ, ภิกฺขเว, สเทวเก โลเก สมารเก สพฺรหฺมเก สสฺสมณฺพฺราหฺมณิยา ปชาย สเทวมนุสฺสาย ‘อนฺุตฺตรํ สมฺมาสมฺโพธิ อภิสมฺพุทฺโธ’ติ ปจฺจณฺเฑวาลี. ยโธ จ โข เม, ภิกฺขเว, อิมेषุ จตุสฺส อริยสจฺจेषุ เอวํ ติปริวณฺณํ ทฺวาทสาการํ ยถากฺกตํ ฅาณทสฺสนํ สุวิสุทฺธํ อโหสิ, อถาทํ, ภิกฺขเว, สเทวเก โลเก สมารเก สพฺรหฺมเก สสฺสมณฺพฺราหฺมณิยา ปชาย สเทวมนุสฺสาย ‘อนฺุตฺตรํ สมฺมาสมฺโพธิ อภิสมฺพุทฺโธ’ติ ปจฺจณฺเฑวาลี. (สํ ๕๖.๑๑)

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็ญาณทัสสนะ (ความรู้ความเห็น) ตามความเป็นจริงมีวนรอบ ๓ อย่างนี้ มีอาการ ๑๒ ในอริยสัจ ๔ เหล่านี้ของเรา ยังไม่บริสุทธิ์เพียงใด เราก็ยังไม่ปฏิญาณตนว่าเป็นผู้ตรัสรู้อนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณในโลก พร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก ในหมู่สัตว์ พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ พร้อมทั้งเทวดาและมนุษย์ เพียงนั้น ก็เมื่อใดญาณทัสสนะตามความเป็นจริง มีวนรอบ ๓ อย่างนี้ มีอาการ ๑๒ ในอริยสัจ ๔ เหล่านี้ของเรา บริสุทธิ์ดีแล้ว เมื่อนั้นเราจึงปฏิญาณตนว่า เป็นผู้ตรัสรู้อนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณในโลก พร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก ในหมู่สัตว์ พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ พร้อมทั้งเทวดาและมนุษย์.

‘อชิตโต โข มุยาโย ฌมโม คมภีโร ทุทฺทโส ทุรฺนุโพโธ สนฺโต ปณฺีโต อตฺตกาจโร นิปุณฺเณ
ปณฺุทิตเวทนีโย. อาลยรามา โข ปนายํ ปชา อาลยรตา อาลยสมฺมุทิตา. อาลยรามา โข ปนายํ
ปชา อาลยรตาย อาลยสมฺมุทิตาย ทุทฺทสํ อิํ จานํ ยทฺิํ อิทฺปฺปจฺยตา ปฏฺิจจสมฺบุปาโท.
อิทฺมปิ โข จานํ ทุทฺทสํ ยทฺิํ สพฺพสงฺขารสมฺเถ สพฺพูปธิปฏฺินิสฺสคฺโค ตณฺฺหากฺขโย วิราโค
นิโรโธ นิพฺพานํ.

ธรรมที่เราบรรลุแล้วนี้ เป็นธรรมลึกซึ้ง เห็นได้ยาก รู้ตามได้ยาก สงบประณีต จะคาดคะเน
เอาไม่ได้ ละเอียด รู้ได้เฉพาะบัณฑิต ส่วนหมู่มสัตว์นี้ มีอาลัยเป็นที่ยินดี ยินดีแล้วในอาลัย
เบิกบานแล้วในอาลัย ก็อันหมู่มสัตว์ผู้มีอาลัยเป็นที่ยินดี ยินดีแล้วในอาลัย เบิกบานแล้วใน
อาลัย ยากที่จะเห็นได้ซึ่งฐานะนี้ คือ ปัจจัยแห่งสภาวะธรรมอันเป็นที่อาศัยกันเกิดขึ้น
(ปฏิจฺจสมฺบุบาท) ยากที่จะเห็นได้ซึ่งฐานะแม่นี้ คือพระนิพพาน ซึ่งเป็นที่ระงับแห่งสังขาร
ทั้งปวง เป็นที่สลัดอุปธิทั้งปวง เป็นที่สิ้นไปแห่งตัณหา คลายความกำหนัด พ้นจากทุกข์.

สนฺติ สตฺตา อปฺปรชฺกฺขชาติกา, อสฺสวณฺตา ฌมฺมสฺส ปรีหายนฺติ. ภวิสฺสนฺติ ฌมฺมสฺส
อณฺฺณตารโ. (ม ๒๖)

สัตว์ที่มีธุลีในดวงตาน้อย ยังมีอยู่ เมื่อไม่ได้ฟังพระสัทธรรมย่อมเสื่อมไป ผู้รู้ตามซึ่งธรรมได้
จักต้องมี.

ทุกข์ อริยสัจ

อริยสัจ คือ ทุกข์

กตมณฺจ, ภิกฺขเว, ทุกฺข์ อริยสจฺจํ? ชาติปิ ทุกฺขา, ชราปิ ทุกฺขา, มรณฺมปิ ทุกฺข์, โสภปริเทวทุกฺข
โทมนสฺสอุปายาสปิ ทุกฺขา, อปฺปิเยหิ สมฺปิโยโค ทุกฺโข, ปิเยหิ วิปฺปิโยโค ทุกฺโข, ยมฺปิจฺฉํ น
ลภติ ตมฺปิ ทุกฺข์, สงฺขิตฺเตน ปณฺจฺปาทานกฺขนฺธา ทุกฺขา.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็ทุกข์อริยสัจเป็นไฉน แม้ชาติก็เป็นทุกข์ แม้ชราก็เป็นทุกข์ แม้มรณะก็
เป็นทุกข์ แม้โสภะ ปรีเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส ก็เป็นทุกข์ แม้ความประจวบกับสิ่งไม่เป็น
ที่รักก็เป็นทุกข์ แม้ความพลัดพรากจากสิ่งที่รักก็เป็นทุกข์ ปรรณาสังใดไม่ได้แม้สิ่งนั้นก็เป็น
ทุกข์ โดยย่อ อุปาทานชั้นทั้ง ๕ เป็นทุกข์.

กตมา จ, ภิกฺขเว, ชาติ? ยา เตสํ เตสํ สตฺตานํ ตมฺหิ ตมฺหิ สตฺตนิกาเย ชาติ สณฺฺชาติ โสภกฺกนฺติ
อภินิพฺพตฺติ ขนฺฺธานํ ปาตุมาโว आयตฺนानํ ปฏฺิลลาโ, อयํ วุจฺจติ, ภิกฺขเว, ชาติ.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็ชาติเป็นไฉน ความเกิด ความบังเกิด ความหยั่งลง ความเกิดจำเพาะ ความปรากฏแห่งชั้นันท์ ความได้อายตนะครบในหมู่สัตว์นั้นๆ ของเหล่าสัตว์นั้นๆ อันนี้เรียกว่าชาติ.

กตมา จ, ภิกษเว, ชรา? ยา เตลล์ เตลล์ สตุตทานํ ตมฺหิ ตมฺหิ สตุตฺตนิกาเย ชรา ชีรณตา ขณฺธุจฺจํ ปาลิจฺจํ วลิตฺตจฺจตา आयฺโน สํหานิ อินฺหฺริยานํ ปริปาโก, อยํ วุจฺจติ, ภิกษเว, ชรา.

ก็ชราเป็นไฉน ความแก่ ภาวะของความแก่ พันหลุด ผมหงอก หน้เป็นเกลียว ความเสื่อมแห่งอายุ ความแก่หง่อมแห่งอินทรีย์ ในหมู่สัตว์นั้นๆ ของเหล่าสัตว์นั้นๆ อันนี้เรียกว่าชรา.

กตมญฺจ, ภิกษเว, มรณํ? ยํ เตลล์ เตลล์ สตุตฺตทานํ ตมฺหา ตมฺหา สตุตฺตนิกาเย จุติ จวนฺตา เภโท อนฺตรธานํ มจฺจุ มรณํ กาลกิริยา ขนฺธานํ เภโท กเพวรสฺส นิกุเขโป ชีวิตินฺหฺริยสฺสุปฺปจฺเจโท, อิํ วุจฺจติ, ภิกษเว, มรณํ.

ก็มรณะเป็นไฉน ความเคลื่อน ภาวะของความเคลื่อน ความแตกทำลาย ความหายไป มฤตยู ความตาย ความทำกาละ ความทำลายแห่งชั้นันท์ ความทอดทิ้งซากศพไว้ ความขาดแห่งชีวิตินทรีย์ จากหมู่สัตว์นั้นๆ ของเหล่าสัตว์นั้นๆ อันนี้เรียกว่ามรณะ.

กตโม จ, ภิกษเว, โสโก? โย โข, ภิกษเว, อณฺณตฺรณฺณตฺเรณ พฺยสเนน สมนฺนาคตฺสฺส อณฺณตฺรณฺณตฺเรณ ทุกฺขมฺเมเนน ผุจฺจสฺส โสโก โสจนา โสจิตฺตตํ อนฺโตโสโก อนฺโตปริโสโก, อยํ วุจฺจติ, ภิกษเว, โสโก.

ก็โสกะเป็นไฉน ความแห้งใจ กิริยาที่แห้งใจ ภาวะแห่งบุคคลผู้แห้งใจ ความผาก ณ ภายใน ความแห้งผาก ณ ภายใน ของบุคคลผู้ประกอบด้วยความพิบัติอย่างใดอย่างหนึ่ง ผู้ถูกรกรรม คือทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งกระทบแล้ว อันนี้เรียกว่าโสกะ.

กตโม จ, ภิกษเว, ปริเทโว? โย โข, ภิกษเว, อณฺณตฺรณฺณตฺเรณ พฺยสเนน สมนฺนาคตฺสฺส อณฺณตฺรณฺณตฺเรณ ทุกฺขมฺเมเนน ผุจฺจสฺส อาเทโว ปริเทโว อาเทวนา ปริเทวนา อาเทเวตฺตตํ ปริเทเวตฺตตํ, อยํ วุจฺจติ, ภิกษเว, ปริเทโว.

ก็ปริเทวะเป็นไฉน ความคร่ำครวญ ความร่ำไรร่ำพัน กิริยาที่คร่ำครวญ กิริยาที่ร่ำไรร่ำพัน ภาวะของบุคคลผู้คร่ำครวญ ภาวะของบุคคลผู้ร่ำไรร่ำพัน ของบุคคลผู้ประกอบด้วยความพิบัติอย่างใดอย่างหนึ่ง ผู้ถูกรกรรมคือทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งกระทบแล้ว อันนี้เรียกว่าปริเทวะ

กตมณฺจ, ภิกฺขเว, ทุกฺขํ? ยํ โข, ภิกฺขเว, กายิกํ ทุกฺขํ กายิกํ อสาดํ กายสมฺพสฺสชํ ทุกฺขํ อสาดํ เวทยิตํ, อิทํ วุจฺจติ, ภิกฺขเว, ทุกฺขํ.

ก็ทุกฺขํเป็นไฉน ความลำบากทางกาย ความไม่สำราญทางกาย ความเสวยอารมณ์อันไม่ดีที่เป็นทุกฺขํเกิดแต่กายสัมผัส อันนี้เรียกว่าทุกฺขํ.

กตมณฺจ, ภิกฺขเว, โทมนสฺสํ? ยํ โข, ภิกฺขเว, เจตสิกํ ทุกฺขํ เจตสิกํ อสาดํ มโนสมฺพสฺสชํ ทุกฺขํ อสาดํ เวทยิตํ, อิทํ วุจฺจติ, ภิกฺขเว, โทมนสฺสํ.

ก็โทมนสฺสเป็นไฉน ความทุกฺขํทางจิต ความไม่สำราญทางจิต ความเสวยอารมณ์อันไม่ดีที่เป็นทุกฺขํเกิดแต่มนสัมผัส อันนี้เรียกว่าโทมนสฺส.

กตโม จ, ภิกฺขเว, อุปายาโส? โย โข, ภิกฺขเว, อณฺดรณฺณตเรน พุยสเนน สมฺนาคตสฺส อณฺดรณฺณตเรน ทุกฺขชฺมเมเนน ผุจฺจสฺส อายาโส อุปายาโส อายาลิตตตํ อุปายาลิตตตํ, อयํ วุจฺจติ, ภิกฺขเว, อุปายาโส.

ก็อุปายาสเป็นไฉน ความแค้น ความคับแค้น ภาวะของบุคคลผู้แค้น ภาวะของบุคคลผู้คับแค้น ของบุคคลผู้ประกอบด้วยความพิบัติอย่างใดอย่างหนึ่ง ผู้ถูกรังรังคือทุกฺขํอย่างใดอย่างหนึ่ง กระทบแล้ว อันนี้เรียกว่าอุปายาส.

กตโม จ, ภิกฺขเว, อปฺปิเยหิ สมฺปิโยโค ทุกฺโข? อิท ยสฺส เต โหนฺติ อนิฏฺฐา อกนฺตา อมฺนาปารูปา สทฺทา คนฺธา รสา โผฏฺฐพฺพา ฐมฺมา, เย วา ปนสฺส เต โหนฺติ อนตฺถกามา อหิตกามา อผาสุกกามา อโยคกฺเขมกามา, ยา เตหิ สทฺธี สงฺคติ สมาคโม สโมธานํ มิสฺสีภาโว, อยํ วุจฺจติ ภิกฺขเว, อปฺปิเยหิ สมฺปิโยโค ทุกฺโข.

ก็ความประจวบกับสิ่งไม่เป็นที่รัก ก็เป็นทุกฺขํ เป็นไฉน ความประสบความพรั่งพร้อม ความร่วม ความระคน ด้วยรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ อันไม่น่าปรารถนา ไม่น่าใคร ไม่น่าพอใจ หรือด้วยบุคคลผู้ปรารถนาสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ ปรารถนาสิ่งที่ไม่เกื้อกูล ปรารถนาความไม่ผาสุก ปรารถนาความไม่เกษมจากโยคะ ซึ่งมีแก่ผู้นั้น อันนี้เรียกว่า ความประจวบกับสิ่งไม่เป็นที่รักก็เป็นทุกฺขํ.

กตโม จ, ภิกฺขเว, ปิเยหิ วิปฺปิโยโค ทุกฺโข? อิท ยสฺส เต โหนฺติ อิฏฺฐา กนฺตา มฺนาปารูปา สทฺทา คนฺธา รสา โผฏฺฐพฺพา ฐมฺมา, เย วา ปนสฺส เต โหนฺติ อตฺถกามา หิตกามา ผาสุกกามา โยคกฺเขมกามา มาตา วา ปิตา วา ภาตา วา ภคินี วา มิตฺตา วา อมฺจจา วา ญาติสาโลหิตา วา, ยา เตหิ สทฺธี อสงฺคติ อสมาคโม อสโมธานํ อมิสฺสีภาโว, อยํ วุจฺจติ, ภิกฺขเว, ปิเยหิ วิปฺปิโยโค ทุกฺโข.

ก็ความพลัดพรากจากสิ่งที่รัก ก็เป็นทุกข์ เป็นไฉน ความไม่ประสบ ความไม่พรั่งพร้อม ความไม่ร่วม ความไม่ระคน ด้วยรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ อันน่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ หรือด้วยบุคคลผู้ปรารถนาประโยชน์ ปรารถนาสิ่งที่เกื้อกูล ปรารถนาความผาสุก ปรารถนาความเกษมจากโยคะ คือ มารดา บิดา พี่ชาย น้องชาย พี่หญิง น้องหญิง มิตรอำมาตย์ หรือญาติสาโลหิต ซึ่งมีแก่ผู้นั้น อันนี้เรียกว่า ความพลัดพรากจากสิ่งที่รักก็เป็นทุกข์.

กตมณฺจ, ภิกฺขเว, ยมฺปิ จจฺฉํ น ลภติ ตมฺปิ ทุกฺขํ? ชาตฺถมฺมานํ, ภิกฺขเว, สตฺตาทนํ เอวํ อิจฺฉา อุปฺปชฺชติ 'อโห วัต มยํ น ชาตฺถมฺมา อสุสํ, น จ วัต โน ชาติ อาคฺจฺเจยฺยา'ติ. น โข ปเนตํ อิจฺฉาย ปตฺตพฺพํ, อิทมฺปิ ยมฺปิ จจฺฉํ น ลภติ ตมฺปิ ทุกฺขํ. ชราตฺถมฺมานํ, ภิกฺขเว, สตฺตาทนํ เอวํ อิจฺฉา อุปฺปชฺชติ 'อโห วัต มยํ น ชราตฺถมฺมา อสุสํ, น จ วัต โน ชรา อาคฺจฺเจยฺยา'ติ. น โข ปเนตํ อิจฺฉาย ปตฺตพฺพํ, อิทมฺปิ ยมฺปิ จจฺฉํ น ลภติ ตมฺปิ ทุกฺขํ. พฺยาธิตฺถมฺมานํ, ภิกฺขเว, สตฺตาทนํ เอวํ อิจฺฉา อุปฺปชฺชติ 'อโห วัต มยํ น พฺยาธิตฺถมฺมา อสุสํ, น จ วัต โน พฺยาธิ อาคฺจฺเจยฺยุ'ติ. น โข ปเนตํ อิจฺฉาย ปตฺตพฺพํ, อิทมฺปิ ยมฺปิ จจฺฉํ น ลภติ ตมฺปิ ทุกฺขํ. มรณตฺถมฺมานํ, ภิกฺขเว, สตฺตาทนํ เอวํ อิจฺฉา อุปฺปชฺชติ 'อโห วัต มยํ น มรณตฺถมฺมา อสุสํ, น จ วัต โน มรณํ อาคฺจฺเจยฺยา'ติ. น โข ปเนตํ อิจฺฉาย ปตฺตพฺพํ, อิทมฺปิ ยมฺปิ จจฺฉํ น ลภติ ตมฺปิ ทุกฺขํ. โสภปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาสตฺถมฺมานํ, ภิกฺขเว, สตฺตาทนํ เอวํ อิจฺฉา อุปฺปชฺชติ 'อโห วัต มยํ น โสภปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาสตฺถมฺมา อสุสํ, น จ วัต โน โสภปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาสตฺถมฺมา อาคฺจฺเจยฺยุ'ติ. น โข ปเนตํ อิจฺฉาย ปตฺตพฺพํ, อิทมฺปิ ยมฺปิ จจฺฉํ น ลภติ ตมฺปิ ทุกฺขํ.

ก็ปรารถนาสิ่งใดไม่ได้แม้อันนั้น นั่นก็เป็นทุกข์ เป็นไฉน ความปรารถนาย่อมบังเกิดแก่สัตว์ผู้มีความเกิดเป็นธรรมดา อย่างนี้ว่า โอหนอ ขอเราไม่เพียงมีความเกิดเป็นธรรมดา ขอความเกิดอย่างมีมาถึงเราเลย ข้อนั้นสัตว์ไม่พึงได้สมความปรารถนา แม้ข้อนี้ก็ชื่อว่า ปรารถนาสิ่งใดไม่ได้แม้อันนั้น นั่นก็เป็นทุกข์ ความปรารถนาย่อมบังเกิดแก่สัตว์ผู้มีความแก่เป็นธรรมดา อย่างนี้ว่า โอหนอ ขอเราไม่เพียงมีความแก่เป็นธรรมดา ขอความแก่อย่างมีมาถึงเราเลย ข้อนั้นสัตว์ไม่พึงได้สมความปรารถนา แม้ข้อนี้ก็ชื่อว่า ปรารถนาสิ่งใดไม่ได้แม้อันนั้น นั่นก็เป็นทุกข์ ความปรารถนาย่อมบังเกิดแก่สัตว์ผู้มีความเจ็บเป็นธรรมดา อย่างนี้ว่า โอหนอ ขอเราไม่เพียงมีความเจ็บเป็นธรรมดา ขอความเจ็บอย่างมีมาถึงเราเลย ข้อนั้นสัตว์ไม่พึงได้สมความปรารถนา แม้ข้อนี้ก็ชื่อว่า ปรารถนาสิ่งใดไม่ได้แม้อันนั้น นั่นก็เป็นทุกข์ ความปรารถนาย่อมบังเกิดแก่สัตว์ผู้มีความตายเป็นธรรมดา อย่างนี้ว่า โอหนอ ขอเราไม่เพียงมีความตายเป็นธรรมดา ขอความตายอย่างมีมาถึงเราเลย ข้อนั้นสัตว์ไม่พึงได้สมความปรารถนา แม้ข้อนี้ก็ชื่อว่า ปรารถนาสิ่งใดไม่ได้แม้อันนั้น นั่นก็เป็นทุกข์ ความปรารถนาย่อมบังเกิดแก่สัตว์ผู้มีโสภปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาสเป็นธรรมดา อย่างนี้ว่า โอหนอ ขอเราไม่เพียงมีโสภปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาสเป็นธรรมดา ขอโสภปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาสอย่างมีมาถึงเราเลย ข้อนั้น

สัตว์ไม่พึงได้สมความปรารถนา แม้ข้อนี้ก็ชื่อว่า ปรารถนาสิ่งใดไม่ได้แม้อันนั้น นั่นก็เป็น ทุกข์.

กตเม จ, ภิกขเว, สงฺขิตฺเตน ปญฺจุปาทานกฺขนฺธา ทุกฺขา? เสยฺยถิทํ -- ฐุปาทานกฺขนฺโธ, เวทฺฐุปาทานกฺขนฺโธ, สญฺญปาทานกฺขนฺโธ, สงฺขารุปาทานกฺขนฺโธ, วิญฺญาณุปาทานกฺขนฺโธ. อิมํ วุจฺจนฺติ, ภิกขเว, สงฺขิตฺเตน ปญฺจุปาทานกฺขนฺธา ทุกฺขา. อิทํ วุจฺจติ, ภิกขเว, ทุกฺขํ อริยสจฺจํ. (ที่ ๒๒)

ก็โดยย่อ อุปาทานชั้น ๕ เป็นทุกข์ เป็นไฉน อุปาทานชั้น ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เหล่านี้เรียกว่า โดยย่อ อุปาทานชั้นทั้ง ๕ เป็นทุกข์ ดูกรภิกษุทั้งหลาย อันนี้เรียกว่า ทุกขอริยสัจ.

ปญฺจนฺธา ชั้น ๕

ยํ กิณฺณํ, ภิกฺขุ, ฐุปํ -- อตีตํ อคตํ ปจฺจุปฺปนํ อชฺฌตฺตํ วา พหิทฺธา วา, โอฟาริกํ วา สุขุมํ วา, หีนํ วา ปณฺธิตํ วา, ยํ ทูเร สนฺติเก วา -- อยํ ฐุปกฺขนฺโธ. ยา กาลิ เวทนา -- อตีตํ อคตํ ปจฺจุปฺปนํ อชฺฌตฺตํ วา พหิทฺธา วา, โอฟาริกา วา สุขุมา วา, หีนา วา ปณฺธิตา วา, ยา ทูเร สนฺติเก วา -- อยํ เวทนา กฺขนฺโธ. ยา กาลิ สญฺญา -- อตีตํ อคตํ ปจฺจุปฺปนํ อชฺฌตฺตํ วา พหิทฺธา วา, โอฟาริกา วา สุขุมา วา, หีนา วา ปณฺธิตา วา, ยา ทูเร สนฺติเก วา -- อยํ สญฺญา กฺขนฺโธ. เย เกจิ สงฺขารํ -- อตีตํ อคตํ ปจฺจุปฺปนํ อชฺฌตฺตํ วา พหิทฺธา วา, โอฟาริกา วา สุขุมา วา, หีนา วา ปณฺธิตา วา, ये ทูเร สนฺติเก วา -- อยํ สงฺขาร กฺขนฺโธ. ยํ กิณฺณํ วิญฺญาณํ -- อตีตํ อคตํ ปจฺจุปฺปนํ อชฺฌตฺตํ วา พหิทฺธา วา, โอฟาริกํ วา สุขุมํ วา, หีนํ วา ปณฺธิตํ วา, ยํ ทูเร สนฺติเก วา -- อยํ วิญฺญาณ กฺขนฺโธ.

รูปอย่างใดอย่างหนึ่งที่เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน ภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต ไกลหรือใกล้ นี้ชื่อว่า รูปชั้น เวทนาอย่างใดอย่างหนึ่งที่เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน ภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต ไกลหรือใกล้ นี้ชื่อว่า เวทนาชั้น สัญญาอย่างใดอย่างหนึ่งที่เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน ภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต ไกลหรือใกล้ นี้ชื่อว่า สัญญาชั้น สังขารอย่างใดอย่างหนึ่งที่เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน ภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต ไกลหรือใกล้ นี้ชื่อว่า สังขารชั้น วิญญาณอย่างใดอย่างหนึ่งที่เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน ภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต ไกลหรือใกล้ นี้ชื่อว่า วิญญาณชั้น.

รูปปาทานขนฺโร

กตโม จาธุโส, รูปปาทานกฺขนฺโร? จตตาริ จ มหาภูตานิ, จตฺนุณญจ มหาภูตานิ อฺปาทาย รูป.

ดูกรท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ก็อุปาทานชั้นนี้คือรูปเป็นไหน? คือมหาภูตรูป ๔ และรูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔.

จตตาริ มหาภูตานิ:

กตมา จาธุโส, จตตาริ มหาภูตา? ปถวีธาตุ, อาโปธาตุ, เตโชธาตุ, วาโยธาตุ.

ดูกรท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ก็มหาภูตรูป ๔ เป็นไหน คือ
ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ.

กตมา จาธุโส, ปถวีธาตุ? ปถวีธาตุ ลีลา อชฺฌตฺติกา, ลีลา พาหิรา. กตมา จาธุโส, อชฺฌตฺติกา ปถวีธาตุ? ยํ อชฺฌตฺตํ ปจฺจตฺตํ กกฺขฬิ ชฺริคตํ อฺปาทีนฺนํ, เสยฺยถิทํ -- เกสา โลมา นขา ทนฺตา ตโจ มํสํ นฺหารุ อฏฺฐิ อฏฺฐิมิณฺชํ วกฺกํ หทยํ ยกนํ กีโลมกํ ปิหํ ปฺปฬาสํ อนฺตํ อนฺตคฺคณฺ อฺทริยํ กรีลํ, ยํ วา ปนฺณณฺมปี กิณฺจิ อชฺฌตฺตํ ปจฺจตฺตํ กกฺขฬิ ชฺริคตํ อฺปาทีนฺนํ. อยํ วุจฺจตาธุโส, อชฺฌตฺติกา ปถวีธาตุ. ยา เจว โข ปน อชฺฌตฺติกา ปถวีธาตุ, ยา จ พาหิรา ปถวีธาตุ, ปถวีธาตุ เรเวสา. ‘ตํ เนตํ มม, เนโสหฺมสมฺมิ, น เมโส อตฺตา’ติ -- เอวเมตํ ยถาภูตํ สมฺมปฺปณฺณาย ทฏฺฐพฺพํ. เอวเมตํ ยถาภูตํ สมฺมปฺปณฺณาย ทิสฺวา ปถวีธาตฺุยา นิพฺพินฺหติ, ปถวีธาตฺุยา จิตฺตํ วิราเชติ.

ดูกรท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ปฐวีธาตุเป็นไหน คือ ปฐวีธาตุภายในก็มี ปฐวีธาตุภายนอกก็มี
ดูกรท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ก็ปฐวีธาตุภายในเป็นไหน คือ อุกาตินนกรูปภายในที่เป็นของเฉพาะตน
เป็นของแข็ง แข็ง เป็นของหยาบ ได้แก่ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก
ม้าม หัวใจ ตับ พังผืด ไต ปอด ลำไส้ สายรัดไส้ อาหารใหม่ อาหารเก่า หรืออุคาตินนกรูป
ภายในอื่นใด ที่เป็นของเฉพาะตน เป็นของแข็ง แข็ง เป็นของหยาบ นี้เรียกว่า ปฐวีธาตุ
ภายใน ดูกรท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ก็ปฐวีธาตุภายในและปฐวีธาตุภายนอกนี้ ก็เป็นปฐวีธาตุ
นั่นเอง. บัณฑิตพึงเห็นปฐวีธาตุนั้น ด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงอย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่
ของเรา นั่นไม่ใช่เรา นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา บัณฑิตครั้งเห็นปฐวีธาตุนั้นด้วยปัญญาอันชอบ
ตามความเป็นจริงอย่างนี้แล้ว ย่อมเบื่อหน่ายในปฐวีธาตุ ย่อมยังจิตให้คลายกำหนดจาก
ปฐวีธาตุ.

กตมา จาธุโส, อาโปธาตุ? อาโปธาตุ ลียา อชฺฌตฺติกา, ลียา พาหิรา. กตมา จาธุโส อชฺฌตฺติกา อาโปธาตุ? ยํ อชฺฌตฺตํ ปจฺจตฺตํ อาโป อาโปคตํ อุปาทินฺนํ, เสยฺยถิทํ -- ปิตตํ เสมฺหํ ปุพฺโพ โลหิตํ เสโท เมโท อสฺสุ วสา เขโฬ ลิงฺฆาณิกา ลลิกา มุตฺตํ, ยํ วา ปนณฺณมฺปิ กิณฺจิ อชฺฌตฺตํ ปจฺจตฺตํ อาโป อาโปคตํ อุปาทินฺนํ -- อยํ วุจฺจตาธุโส, อชฺฌตฺติกา อาโปธาตุ. ยา เจว โข ปน อชฺฌตฺติกา อาโปธาตุ ยา จ พาหิรา อาโปธาตุ, อาโปธาตุเรเวสา. ‘ตํ เนตํ มม, เนโสหฺมสฺมิ, น เมโส อตฺตา’ติ เอวเมตํ ยถาภูตํ สฺมมฺปฺปณฺณาย ทฏฺฐพฺพํ. เอวเมตํ ยถาภูตํ สฺมมฺปฺปณฺณาย ทิสฺวา อาโปธาตุยา นิพฺพินฺหติ, อาโปธาตุยา จิตฺตํ วิราเชติ.

ดูกรท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ก็อาโปธาตุเป็นไฉน คือ อาโปธาตุภายในก็มี อาโปธาตุภายนอกก็มี ดูกรท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ก็อาโปธาตุภายในเป็นไฉน คือ อุปาทินนกรูปรภายในที่เป็นของเฉพาะตน เป็นของเอิบอาบ ซึมซาบเกาะกุม ใต้แก่ ดี เสดด หนอง เลือด เหงื่อ มันทัน น้ำตา เปลมัน น้ำลาย น้ำมูก ไชข้อ น้ำมูตร หรืออุปาทินนกรูปรภายในอื่นใด ที่เป็นของเฉพาะตน เป็นของเอิบอาบ ซึมซาบเกาะกุม นี้เรียกว่า อาโปธาตุภายใน ดูกรท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ก็อาโปธาตุภายในและอาโปธาตุภายนอกนี้ ก็เป็นอาโปธาตุนั้นเอง บัณฑิตพึงเห็นอาโปธาตุนั้น ด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงอย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา นั่นไม่ใช่เรา นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา ครั้นเห็นอาโปธาตุนั้น ด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงอย่างนี้แล้ว ย่อมเบื่อหน่ายในอาโปธาตุ ย่อมยังจิตให้คลายกำหนดจากอาโปธาตุ.

กตมา จาธุโส, เตโชธาตุ? เตโชธาตุ ลียา อชฺฌตฺติกา, ลียา พาหิรา. กตมา จาธุโส, อชฺฌตฺติกา เตโชธาตุ? ยํ อชฺฌตฺตํ ปจฺจตฺตํ เตโช เตโชคตํ อุปาทินฺนํ, เสยฺยถิทํ -- เยน จ สนฺตปฺปติ, เยน จ ชีริยติ, เยน จ ปริทฺยหติ, เยน จ อลิตปีตฺทายิตฺสายิตํ สฺมมา ปริณามํ คจฺฉติ, ยํ วา ปนณฺณมฺปิ กิณฺจิ อชฺฌตฺตํ ปจฺจตฺตํ เตโช เตโชคตํ อุปาทินฺนํ -- อยํ วุจฺจตาธุโส, อชฺฌตฺติกา เตโชธาตุ. ยา เจว โข ปน อชฺฌตฺติกา เตโชธาตุ ยา จ พาหิรา เตโชธาตุ, เตโชธาตุเรเวสา. ‘ตํ เนตํ มม, เนโสหฺมสฺมิ, น เมโส อตฺตา’ติ เอวเมตํ ยถาภูตํ สฺมมฺปฺปณฺณาย ทฏฺฐพฺพํ. เอวเมตํ ยถาภูตํ สฺมมฺปฺปณฺณาย ทิสฺวา เตโชธาตุยา นิพฺพินฺหติ, เตโชธาตุยา จิตฺตํ วิราเชติ.

ดูกรท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ก็เตโชธาตุเป็นไฉน คือ เตโชธาตุภายในก็มี เตโชธาตุภายนอกก็มี ดูกรท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ก็เตโชธาตุภายในเป็นไฉน คือ อุปาทินนกรูปรภายในที่เป็นของเฉพาะตน เป็นของอบอุ่น คอยบ่มให้สุกร้อน ใต้แก่ อุสมาไอบุ่ที่เป็นเครื่องทำร่างกายให้อบอุ่น ไฟขราที่เป็นเครื่องทำร่างกายให้ทรุดโทรม ไฟใช้ที่เป็นเครื่องทำร่างกายให้เร่าร้อน ไฟย่อยที่เป็นเครื่องย่อยสิ่งที่กิน ดื่ม เคี้ยว และลิ้มรสแล้ว หรืออุปาทินนกรูปรภายในอื่นใด ที่เป็นของเฉพาะตน เป็นของอบอุ่น คอยบ่มให้สุกร้อน นี้เรียกว่าเตโชธาตุภายใน ดูกรท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ก็เตโชธาตุภายในและเตโชธาตุภายนอกนี้ ก็เป็นเตโชธาตุนั้นเอง บัณฑิตพึงเห็นเตโชธาตุนั้น ด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงอย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา นั่นไม่ใช่

เรา นั้นไม่ใช่ตัวตนของเรา บัณฑิตครั้งเห็นเตโชธาตุนั้น ด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงอย่างนี้แล้ว ย่อมเบื่อหน่ายในเตโชธาตุ ย่อมยังจิตให้คลายกำหนดจากเตโชธาตุ.

กตมา จาฐโส, วาโยธาตุ? วาโยธาตุ ลียา อชฺฌตฺติกา, ลียา พาหิรา. กตมา จาฐโส, อชฺฌตฺติกา วาโยธาตุ? ยํ อชฺฌตฺตํ ปจฺจตฺตํ วาโย วาโยคตํ อุปาทินฺนํ, เสยฺยถิทํ -- อุทฺธงฺคมา วาตา, อโรคมา วาตา, กุจฺฉิสยา วาตา, โภจฺจาสยา วาตา, องฺคมางฺคานุสาริโน วาตา, อสฺสาโส ปสฺสาโส อิติ, ยํ วา ปนญฺญมฺปิ กิณฺจิ อชฺฌตฺตํ ปจฺจตฺตํ วาโย วาโยคตํ อุปาทินฺนํ -- อโย วุจฺจ ตาฐโส, อชฺฌตฺติกา วาโยธาตุ. ยา เจว โข ปน อชฺฌตฺติกา วาโยธาตุ, ยา จ พาหิรา วาโยธาตุ, วาโยธาตุเรเวเสา. ‘ตํ เนตํ มม เนโสหมสมฺมิ น เมโส อตฺตา’ติ เอวเมตํ ยถาภูตํ สมฺมปฺปญฺญา ยทฺฐจฺหุฬํ. เอวเมตํ ยถาภูตํ สมฺมปฺปญฺญา ยทิสฺวา วาโยธาตุยา นิพฺพินฺหติ วาโยธาตุยา จิตฺตํ วิราเชติ.

ดูกรท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ก็วาโยธาตุเป็นไฉน คือ วาโยธาตุภายในก็มี วาโยธาตุภายนอกก็มี. ดูกรท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ก็วาโยธาตุภายในเป็นไฉน คือ อุปาทินนกรุปภายในที่เป็นของเฉพาะตน ที่พัดไหวไปมา มีความเคร่งตึง ได้แก่ ลมพัดขึ้นเบื้องบน ลมพัดลงเบื้องล่าง ลมในท้อง ลมในลำไส้ ลมที่แล่นไปตามอวัยวะน้อยใหญ่ ลมหายใจเข้า-ลมหายใจออกหรือ อุปาทินนกรุปภายในอื่นใด ที่เป็นของเฉพาะตน ที่พัดไหวไปมา มีความเคร่งตึง นี้เรียกว่า วาโยธาตุภายใน ดูกรท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ก็วาโยธาตุภายในและวาโยธาตุภายนอกนี้ ก็เป็น วาโยธาตุนั่นเอง บัณฑิตพึงเห็นวาโยธาตุนั้น ด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงอย่างนี้ว่า นั้นไม่ใช่ของเรา นั้นไม่ใช่เรา นั้นไม่ใช่ตัวตนของเรา บัณฑิตครั้งเห็นวาโยธาตุนั้น ด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงอย่างนี้แล้ว ย่อมเบื่อหน่ายในวาโยธาตุ ย่อมยังจิตให้คลายกำหนดจากวาโยธาตุ.

เสยฺยถาปี, อาฐโส, กฏฺฏจฺญจ ปฏฺฐิจฺจ วลฺลิจฺจ ปฏฺฐิจฺจ ตินฺนจฺจ ปฏฺฐิจฺจ มตฺตติกฺกจฺจ ปฏฺฐิจฺจ อากาโส ปริวาริโต อคารํ ตฺเวว สงฺขํ คจฺฉติ; เอวเมว โข, อาฐโส, อฏฺฐิจฺจ ปฏฺฐิจฺจ นฺหารุจฺจ ปฏฺฐิจฺจ มฺสจฺจ ปฏฺฐิจฺจ จมฺมจฺจ ปฏฺฐิจฺจ อากาโส ปริวาริโต รูปํ ตฺเวว สงฺขํ คจฺฉติ. (ม ๒๘)

ดูกรท่านผู้มีอายุทั้งหลาย อากาศอาศัยไม้ด้วย อาศัยเถาวัลย์ด้วย อาศัยหญ้าด้วย อาศัยดินเหนียวด้วย แวดล้อมแล้ว ย่อมถึงความนับว่าเป็น “เรื่อน” ฉนฺได ดูกรท่านผู้มีอายุทั้งหลาย อากาศอาศัยกระดูกด้วย อาศัยเอ็นด้วย อาศัยเนื้อด้วย อาศัยหนังด้วย แวดล้อมแล้ว ย่อมถึงความนับว่าเป็น “รูป” ฉนฺนํเหมือนกันแล.

เอตตาวตา จตตารโ มหาภูตา กถิตา. ยं ปน “จตุณัน มหาภูตานัน อูปาทาย รูปน” ตี วา
สงขิตเตน “อูปาทารูปน” ตี วา สงขตัง, ตัง อภิชมมณยานุสาเรน จตุวิสตีวิธัง: จกขุ โสตัง ฆานัง
ชีวหา กาโย: รูป สทโท คนโธ รโส; อิตถินทริยัม ปุริสินทริยัม ชีวิตินทริยัม ททยวตถุ กาย-
วิญญตติ วจิวินญตติ อากาสชาตุ รูปสส ลหุตตา, รูปสส มุหุตตา, รูปสส กम्मญญตตา,
รูปสสสัจโย, รูปสส สนตติ, รูปสสชรรตา, รูปสส อนิจจตา, กวพีกาโร อาหาโร’ติ.
โผฏฐัพพารมมณัง ปน ปจวี-เตไซ-วาโยติ อิมาสุ ตีสสุ ธาตุสุ อนโตคตตตา
อิธ วิเสสโต น วุตตัง. (ฃาณตีโลก เถร)

เท่านี้ก็เป็นการกล่าว มหาภูตรูป ๔ ส่วนรูปใดอาศัยมหาภูตรูป ๔ รูปนั้นเรียก อูปาทาย-
รูป มี ๒๔ ตามนัยพระอภิธรรม คือ จักขุ โสตะ ฆานะ ชิวหา กายะ: รูป เสียง กลิ่น รส;
อิตถินทริยัม ปุริสินทริยัม ชีวิตินทริยัม ททยวตถุ กายวิญญตติ วจิวินญตติ อากาสชาตุ
ความเบาแห่งรูป ความอ่อนแห่งรูป ความควรแก่การงานแห่งรูป ความก่อกำเนิดแห่งรูป
ความสืบต่อแห่งรูป ความแก่แห่งรูป ความไม่เที่ยงแห่งรูป อาหารคือคำข้าว
ส่วนโผฏฐัพพะนั้นนับเข้าในธาตุสามคือ ดิน-ไฟ-ลม จึงไม่กล่าวแยกออกไป.

เวทนูปาทานชนโธ

ตีสโส อีมา, ภิกขเว, เวทนา. กตมา ตีสโส? สุขา เวทนา, ทุกขา เวทนา, อทุกขมสุขา เวทนา --
อีมา โข, ภิกขเว, ตีสโส เวทนาติ. (สั ๓๖.๑)

ดูกรภิกษุทั้งหลาย เวทนา ๓ เหล่านี้ เวทนา ๓ เป็นไฉน คือ สุขเวทนา ทุกขเวทนา อทุกขม-
สุขเวทนา ดูกรภิกษุทั้งหลาย เวทนา ๓ เหล่านี้แล.

สญญูปาทานชนโธ

กตมา จ, ภิกขเว, สญญา? ฉยิเม, ภิกขเว, สญญากายา -- รูปสญญา, สททสญญา,
คนธสญญา, รสสญญา, โผฏฐัพพสญญา, ฃมมสญญา.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็สัจญญาเป็นไฉน ดูกรภิกษุทั้งหลาย สัจญญา ๖ หมวดนี้คือ ความสำคัญใน
รูป ความสำคัญในเสียง ความสำคัญในกลิ่น ความสำคัญในรส ความสำคัญในโผฏฐัพพะ
ความสำคัญในธรรมารมณ.

สงขารูปาทานชนโธ

กตเม จ, ภิกขเว, สงขารา? ฉยิเม, ภิกขเว, เจตนากายา -- รูปสญเจตนา, สททสญเจตนา, คนธสญ
เจตนา, รสสญเจตนา, โผฏฐัพพสญเจตนา, ฃมมสญเจตนา.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็สังขารเป็นไฉน ดูกรภิกษุทั้งหลาย เจตนา ๖ หมวดนี้ คือ รูปสัญญาเจตนา สัททสัญญาเจตนา คันธสัญญาเจตนา รสสัญญาเจตนา โผฏฐัพพสัญญาเจตนา ธรรมสัญญาเจตนา.

อัย สุตตุนตนโย. อภิธมฺเม ปน ปญฺเจสมตฺตนาธมฺมา เจตสิกนาเมน กถิตา. เต สงฺขารกฺ ขนฺธสีเสน เตสุ เตสุ กุสลากุสลาวยาทจิตฺตูปปาเทสุ ยถากมฺ ยถาธิปฺเปตํ อุปลพฺภนฺติ. เตสํ วิตถารกถา วิสุทฺธิมคฺคํ वा อภิธมฺมตฺถสงฺคหํ वा โอโลเกตฺวา ภาตพฺพา.
(ภาณตีโลก เถร)

นี่ตามนัยพระสูตร ส่วนตามนัยพระอภิธรรม สังขารคือนามธรรม ๕๐ กล่าวด้วยชื่อ เจตสิก เจตสิกเหล่านั้นย่อมได้ ตามลำดับ ตามสมควร ในจิตตูปปาตกุศล-อกุศล-อัพยาทนต์นั้น ๆ พึงดูความพิสดารเอาในวิสุทธิมรรคหรืออภิธัมมัตถสังคหะเถิด.

วิญญานูปาทานชนฺโร

กตมญจ, ภิกฺขเว, วิญฺญาณํ? ฉยิเม, ภิกฺขเว, วิญฺญาณกาเย -- จกฺขุวิญฺญาณํ, โสตฺวิญฺญาณํ, ฆานวิญฺญาณํ, ชิวหาวิญฺญาณํ, กายวิญฺญาณํ, มโนวิญฺญาณํ. (สํ ๒๒.๕๖)

ก็วิญญานเป็นไฉน ? วิญญาน ๖ หมวดเหล่านี้คือ จักขุวิญญาน โสตวิญญาน ฆานวิญญาน ชิวหาวิญญาน กายวิญญาน มโนวิญญาน.

อชฺฌตฺติกญฺเจว, อาวุโส, จกฺขุํ อปฺริภินฺนํ โหติ, พาหิรา จ รูปา น อาปาถํ อาคจฺจนฺติ, โน จ ตชฺชโร สมนฺนาหาโร โหติ, เนว ตาว ตชฺชรสฺส วิญฺญาณภาคฺสฺส ปาตุภาโว โหติ.

ดูกรท่านผู้มีอายุทั้งหลาย หากจักขุอันเป็นอายตนะภายในไม่แตกทำลาย รูปทั้งหลายอันเป็นอายตนะภายนอกไม่มาสู่คลองจักขุ ทั้งความใสใจอันเกิดจากจักขุและรูปนั้นก็ไม่มี วิญญานส่วนที่เกิดจากจักขุและรูปนั้น ย่อมไม่ปรากฏ.

อชฺฌตฺติกญฺเจว, อาวุโส, จกฺขุํ อปฺริภินฺนํ โหติ, พาหิรา จ รูปา อาปาถํ อาคจฺจนฺติ, โน จ ตชฺชโร สมนฺนาหาโร โหติ, เนว ตาว ตชฺชรสฺส วิญฺญาณภาคฺสฺส ปาตุภาโว โหติ.

ดูกรท่านผู้มีอายุทั้งหลาย หากจักขุอันเป็นอายตนะภายในไม่แตกทำลาย รูปทั้งหลายอันเป็นอายตนะภายนอกมาสู่คลองจักขุ แต่ความใสใจอันเกิดจากจักขุและรูปนั้นก็ไม่มี วิญญานส่วนที่เกิดจากจักขุและรูปนั้น ย่อมไม่ปรากฏ.

ยโต จ โข, อาวุโส, อชฺมตฺติกญฺเจว, อาวุโส, จกฺขุ อปริภินฺนํ โหติ พาหิรา จ รูปา อาปาถํ
อาคจฺจนฺติ, ตชฺช โข จ สมนฺนาหาโร โหติ, เอวํ ตชฺชสฺส วิญฺญาณภาคสฺส ปาตุภาโว โหติ.
ยํ ตถาภูตสฺส รูปํ ตํ รูปุปาทานกฺขนฺธํ สงฺคหํ คจฺจติ,

ดูกรท่านผู้มีอายุทั้งหลาย แต่ว่าในกาลใดแล จักขุอันเป็นอายตนะภายในไม่แตกทำลาย
รูปทั้งหลายอันเป็นอายตนะภายนอกมาสู่คลองจักขุ ทั้งความใส่ใจอันเกิดจากจักขุและรูปก็มี
ในกาลนั้น วิญญาณส่วนที่เกิดจากจักขุและรูปนั้น ย่อมปรากฏได้ด้วยอาการอย่างนี้ รูปแห่ง
สภาพที่เป็นแล้วอย่างนั้นอันใด รูปนั้นย่อมถึงความสงเคราะห์ในอุปาทานชั้นหัตถ์คือรูป.

ยา ตถาภูตสฺส เวทนา สา เวทฺฐุปาทานกฺขนฺธํ สงฺคหํ คจฺจติ, ยา ตถาภูตสฺส สมนฺนา
สา สมนฺนุปาทานกฺขนฺธํ สงฺคหํ คจฺจติ, เย ตถาภูตสฺส สงฺขารา เต สงฺขารุปาทานกฺขนฺธํ
สงฺคหํ คจฺจติ, ยํ ตถาภูตสฺส วิญฺญาณํ ตํ วิญฺญาณุปาทานกฺขนฺธํ สงฺคหํ คจฺจติ.

เวทนาแห่งสภาพที่เป็นแล้วอย่างนั้นอันใด เวทนานั้นย่อมถึงความสงเคราะห์ในอุปาทาน
ชั้นหัตถ์คือเวทนา สัญญาแห่งสภาพที่เป็นแล้วอย่างนั้นอันใด สัญญานั้นย่อมถึงความสงเคราะห์
ในอุปาทานชั้นหัตถ์คือสัญญา สังขารแห่งสภาพที่เป็นแล้วอย่างนั้นเหล่าใด สังขารเหล่านั้นย่อม
ถึงความสงเคราะห์ในอุปาทานชั้นหัตถ์คือสังขาร วิญญาณแห่งสภาพที่เป็นแล้วอย่างนั้นอันใด
วิญญาณนั้นย่อมถึงความสงเคราะห์ในอุปาทานชั้นหัตถ์คือวิญญาณ.

โส เอวํ ปชานาติ -- ‘เอวญฺหิ กิร อิมสํ ปณฺจนนํ อุปาทานกฺขนฺธานํ สงฺคโห สนฺนิปาโต
สมวาโย โหติ. (ม ๒๘)

ภิกษุที่ย่อมรู้ชัดตอบอย่างนี้ว่า ได้ยินว่า การสงเคราะห์ การประชุมพร้อม หมวดหมู่แห่ง
อุปาทานชั้นหัตถ์ ๕ เหล่านี้ ย่อมมีได้ ด้วยประการอย่างนี้.

อเนกปริยาเยน ทิ โว, ภิกฺขเว, ปฏฺิจฺจสมฺมุทฺตํ วิญฺญาณํ วุตฺตํ มยา, อญฺจตร ปจฺจยา นตฺถิ
วิญฺญาณสฺส สมฺภโวติ“ยํ ยทฺเว, ภิกฺขเว, ปจฺจยํ ปฏฺิจฺจ อุปฺปชฺชติ วิญฺญาณํ, เตน เตเนว
วิญฺญาณตฺเวว สงฺขยํ คจฺจติ. จกฺขุญฺจ ปฏฺิจฺจ รูปे จ อุปฺปชฺชติ วิญฺญาณํ, จกฺขุวิญฺญาณตฺเวว
สงฺขยํ คจฺจติ; โสตญฺจ ปฏฺิจฺจ สทฺเท จ อุปฺปชฺชติ วิญฺญาณํ, โสตวิญฺญาณตฺเวว สงฺขยํ คจฺจติ;
ฆานญฺจ ปฏฺิจฺจ คนฺธे จ อุปฺปชฺชติ วิญฺญาณํ, ฆานวิญฺญาณตฺเวว สงฺขยํ คจฺจติ; ชิวฺหญฺจ ปฏฺิจฺจ
รเส จ อุปฺปชฺชติ วิญฺญาณํ, ชิวฺหาวิญฺญาณตฺเวว สงฺขยํ คจฺจติ; กายญฺจ ปฏฺิจฺจ ใญฺญฺจ พฺเพ จ อุปฺปชฺชติ
วิญฺญาณํ, กายวิญฺญาณตฺเวว สงฺขยํ คจฺจติ; มนญฺจ ปฏฺิจฺจ ฐมฺเม จ อุปฺปชฺชติ วิญฺญาณํ,
มโนวิญฺญาณตฺเวว สงฺขยํ คจฺจติ. (ม ๓๘)

เพราะวิญญาณอาศัยปัจจัยประชุมกันเกิดขึ้น พระผู้มีพระภาคตรัสแล้วแก่พวกข้าพระองค์ โดยปริยายเป็นอนนิก ความเกิดขึ้นแห่งวิญญาณเว้นจากปัจจัยมิได้มีฉันทิ ดูกกรภิกษุทั้งหลาย ฉันทินั้นเหมือนกันแล วิญญาณอาศัยปัจจัยใด ๆ เกิดขึ้น ก็ถึงความนับด้วยปัจจัยนั้น ๆ วิญญาณอาศัยจักขุและรูปทั้งหลายเกิดขึ้น ก็ถึงความนับว่า จักขุวิญญาณ วิญญาณอาศัยโสตและเสียงทั้งหลายเกิดขึ้น ก็ถึงความนับว่า โสตวิญญาณ วิญญาณอาศัยฆานะและกลิ่นทั้งหลายเกิดขึ้น ก็ถึงความนับว่า ฆานวิญญาณ วิญญาณอาศัยชีวหาและรสทั้งหลายเกิดขึ้น ก็ถึงความนับว่า ชิวหาวิญญาณ วิญญาณอาศัยกายและโผฏฐัพพะทั้งหลายเกิดขึ้น ก็ถึงความนับว่า กายวิญญาณ วิญญาณอาศัยมณะและธรรมารมณทั้งหลายเกิดขึ้น ก็ถึงความนับว่า มโนวิญญาณ.

โย, ภิกขเว, เอวံ วเทยย -- ‘อหมณฺเฏฏ รุปา อณฺเฏฏ เวทนาย อณฺเฏฏ สณฺเฎฏาย อณฺเฏฏ สงฺขารเห วิญญาณสฺส อาคตฺตี วา คตฺตี วา จุตฺตี วา อุปปตฺตฺตี วา วุทฺธิ วา วิรูฬฺหิ วา เวปุลฺล วา ปณฺณาเปสฺสามิ’ติ, เนตํ จานํ วิชฺชติ. (สํ ๒๒.๕๓)

ดูกกรภิกษุทั้งหลาย ก็สมณพราหมณ์ผู้ใดผู้หนึ่งพึงกล่าวอย่างนี้ว่า เราจักบัญญัติการมาเกิด หรือการไปเกิด การจุติ การอุปบัติ ความเจริญ ความงอกงาม ความไพบูรณ์ แห่งวิญญาณ นอกจากรูป นอกจากเวทนา นอกจากสัญญา นอกจากสังขาร คำกล่าวดังนี้ของสมณพราหมณ์นั้น ไม่ใช่ฐานะที่จะมีได้.

ติลกฺขณํ ไตรลัทธิ

อุปฺปาทา วา, ภิกฺขเว, ตถาคตฺตานํ อณฺุปปาทา วา ตถาคตฺตานํ, จิตฺตาว สา ธาตุ ฌมฺมภูจิตฺตธา ฌมฺมนิยามธา. สฬฺเพ สงฺขารา อนิจฺจาติ. ตํ ตถาคโต อภิสมฺพุชฺฌติ อภิสเมติ. อภิสมฺพุชฺฌิตฺวา อภิสเมตฺวา อจิกฺขติ เทเสติ ปณฺณาเปติ ปฏฺจเปติ วิวรติ วิภชติ อุตฺตานิกโรติ -- ‘สฬฺเพ สงฺขารา อนิจฺจา’ติ. อุปฺปาทา วา, ภิกฺขเว, ตถาคตฺตานํ อณฺุปปาทา วา ตถาคตฺตานํ จิตฺตาว สา ธาตุ ฌมฺมภูจิตฺตธา ฌมฺมนิยามธา. สฬฺเพ สงฺขารา ทุกฺขาติ. ตํ ตถาคโต อภิสมฺพุชฺฌติ อภิสเมติ. อภิสมฺพุชฺฌิตฺวา อภิสเมตฺวา อจิกฺขติ เทเสติ ปณฺณาเปติ ปฏฺจเปติ วิวรติ วิภชติ อุตฺตานิกโรติ -- ‘สฬฺเพ สงฺขารา ทุกฺขา’ติ. อุปฺปาทา วา, ภิกฺขเว, ตถาคตฺตานํ อณฺุปปาทา วา ตถาคตฺตานํ จิตฺตาว สา ธาตุ ฌมฺมภูจิตฺตธา ฌมฺมนิยามธา. สฬฺเพ ฌมฺมา อนตฺตธาติ. ตํ ตถาคโต อภิสมฺพุชฺฌติ อภิสเมติ. อภิสมฺพุชฺฌิตฺวา อภิสเมตฺวา อจิกฺขติ เทเสติ ปณฺณาเปติ ปฏฺจเปติ วิวรติ วิภชติ อุตฺตานิกโรติ -- ‘สฬฺเพ ฌมฺมา อนตฺตธา’”ติ. (อํ ๓.๑๓๗)

ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะตถาคตอุบัติขึ้นก็ตาม ไม่อุบัติขึ้นก็ตาม ชาติุนั้น คือความตั้งอยู่ตาม
ธรรมดา ความเป็นไปตามธรรมดา ก็คงตั้งอยู่อย่างนั้นเอง ตถาคตตรัสรู้ บรรลุชาติุนั้นว่า
สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง ครั้นแล้วจึงบอก แสดง บัญญัติ แต่งตั้ง เปิดเผย จำแนก ทำให้เข้าใจ
ง่ายว่า ‘สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง’ ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะตถาคตอุบัติขึ้นก็ตาม ไม่อุบัติขึ้นก็
ตาม ชาติุนั้น คือความตั้งอยู่ตามธรรมดา ความเป็นไปตามธรรมดา ก็คงตั้งอยู่อย่างนั้นเอง
ตถาคตตรัสรู้ บรรลุชาติุนั้นว่า สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ครั้นแล้วจึงบอก แสดง บัญญัติ แต่งตั้ง
เปิดเผย จำแนก ทำให้เข้าใจง่ายว่า ‘สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์’ ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะ
ตถาคตอุบัติขึ้นก็ตาม ไม่อุบัติขึ้นก็ตาม ชาติุนั้น คือความตั้งอยู่ตามธรรมดา ความเป็นไป
ตามธรรมดา ก็คงตั้งอยู่อย่างนั้นเอง ตถาคตตรัสรู้ บรรลุชาติุนั้นว่า ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา
ครั้นแล้วจึงบอก แสดง บัญญัติ แต่งตั้ง เปิดเผย จำแนก ทำให้เข้าใจง่ายว่า ‘ธรรมทั้งปวงเป็น
อนัตตา’.

ตํ ก็ มณฺเฑธ, ภิกฺขเว, รูปํ นิจฺจํ วา อนิจฺจํ วา”ติ? “อนิจฺจํ, ภนฺเต”. “ยํ ปนานิจฺจํ ทุกฺขํ วา ตํ
สุขํ วา”ติ? “ทุกฺขํ, ภนฺเต”. “ยํ ปนานิจฺจํ ทุกฺขํ วิปริณามคฺخمํ, กลลํ นุ ตํ สมฺมุปลฺลิตฺตํ --
‘เอตํ มม, เอโสหฺมสมฺมิ, เอโส เม อตฺตา””ติ? “โน เหนฺตํ, ภนฺเต”. “เวทนา... สญฺญา... สงฺขารา...
วิญฺญาณํ นิจฺจํ วา อนิจฺจํ วา”ติ? “อนิจฺจํ, ภนฺเต”. “ยํ ปนานิจฺจํ ทุกฺขํ วา ตํ สุขํ วา”ติ?
“ทุกฺขํ, ภนฺเต”. “ยํ ปนานิจฺจํ ทุกฺขํ วิปริณามคฺخمํ, กลลํ นุ ตํ สมฺมุปลฺลิตฺตํ -- ‘เอตํ มม,
เอโสหฺมสมฺมิ, เอโส เม อตฺตา””ติ? “โน เหนฺตํ, ภนฺเต”.

ตสฺมาติห, ภิกฺขเว, ยํ ภิกฺขุจํ รูปํ อตีตํ นาคตฺตปจฺจุปฺปนุํ อชฺชตฺตํ วา พหิทฺธา วา โอฟาริกํ วา
สุขุมํ วา หีนํ วา ปณฺธิตํ วา ยํ ทูเร สนฺติเก วา, สพฺพํ รูปํ -- ‘เนตํ มม, เนโสหฺมสมฺมิ, น เมโส
อตฺตา”ติ เอวเมตํ ยถาภูตํ สมฺมุปลฺลณฺณาย ทฏฺฐพฺพํ.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจะสำคัญความข้อนั้นเป็นไฉน รูปเที่ยง หรือไม่เที่ยง ภิกษุ
เหล่านั้นกราบทูลว่า ไม่เที่ยงพระเจ้าข้า ก็สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุขเล่า เป็น
ทุกข์พระเจ้าข้า ก็สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา ควรหรือหนอที่จะ
ตามเห็นสิ่งนั้นว่า นั่นของเรา นั่นคือเรา นั่นตัวตนของเรา ไม่ควรเห็นอย่างนั้นพระเจ้าข้า
ดูกรภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจะสำคัญความข้อนั้นเป็นไฉน เวทนา... สัญญา... สังขาร...
วิญญาณเที่ยงหรือไม่เที่ยง ไม่เที่ยงพระเจ้าข้า ก็สิ่งใดไม่เที่ยงสิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือสุขเล่า
เป็นทุกข์พระเจ้าข้า ก็สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา ควรหรือหนอ
ที่จะตามเห็นสิ่งนั้นว่า ‘นั่นของเรา นั่นคือเรา นั่นตัวตนของเรา’ ไม่ควรเห็นอย่างนั้นพระเจ้าข้า
ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุนั้นแหละ รูปอย่างใดอย่างหนึ่งทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน
เป็นภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต ทั้งที่อยู่ในที่ไกลหรือใกล้

รูปทั้งหมดนั้น เธอทั้งหลายพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบ ตามความเป็นจริง อย่างนี้ว่า ‘นั่นไม่ใช่ของเรา นั่นไม่ใช่เรา นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา’.

ยา กาลิ เวทนา อตีตानาคตปัจจุปปนฺหา อชฺฌตฺตา วา พหิทฺธา วา โอฟาริกา วา สุขฺมา วา หีนา วา ปณฺีตา วา ยา ทูเร สนฺติเก วา, สพฺพา เวทนา -- ‘เนตํ มม, เนโสหฺมสมฺมิ, น เมโส อตฺตา’ติ เอวเมตํ ยถาภูตํ สมฺมปฺปญฺเวย ทฏฺฐพฺพํ. ยา กาลิ สญฺเญา อตีตानาคตปัจจุปปนฺหา อชฺฌตฺตา วา พหิทฺธา วา โอฟาริกา วา สุขฺมา วา หีนา วา ปณฺีตา วา ยา ทูเร สนฺติเก วา, สพฺพา สญฺเญา -- ‘เนตํ มม , เนโสหฺมสมฺมิ, น เมโส อตฺตา’ติ เอวเมตํ ยถาภูตํ สมฺมปฺปญฺเวย ทฏฺฐพฺพํ. เย เกลิจิ สงฺขารา อตีตानาคตปัจจุปปนฺหา อชฺฌตฺตํ วา พหิทฺธา วา โอฟาริกา วา สุขฺมา วา หีนา วา ปณฺีตา วา ये ทูเร สนฺติเก วา, สพฺเพ สงฺขารา -- ‘เนตํ มม, เนโสหฺมสมฺมิ, น เมโส อตฺตา’ติ เอวเมตํ ยถาภูตํ สมฺมปฺปญฺเวย ทฏฺฐพฺพํ. ยํ กิณฺฺจ วิญฺญาณํ อตีตानาคตปัจจุปปนฺหํ อชฺฌตฺตํ วา พหิทฺธา วา โอฟาริกํ วา สุขฺมํ วา หีนํ วา ปณฺีตํ วา ยํ ทูเร สนฺติเก วา, สพฺพํ วิญฺญาณํ -- ‘เนตํ มม, เนโสหฺมสมฺมิ, น เมโส อตฺตา’ติ เอวเมตํ ยถาภูตํ สมฺมปฺปญฺเวย ทฏฺฐพฺพํ. (สํ ๒๒.๕๙)

เวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ฯลฯ ทั้งที่อยู่ไกลหรือใกล้ เวทนาทั้งหมดนั้น เธอทั้งหลายพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบ ตามความเป็นจริง อย่างนี้ว่า ‘นั่นไม่ใช่ของเรา นั่นไม่ใช่เรา นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา’ สัญญาอย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ฯลฯ ทั้งที่อยู่ไกลหรือใกล้ สัญญาทั้งหมดนั้น เธอทั้งหลายพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบ ตามความเป็นจริง อย่างนี้ว่า ‘นั่นไม่ใช่ของเรา นั่นไม่ใช่เรา นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา’ สังขารเหล่าใดเหล่าหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ฯลฯ ทั้งที่อยู่ไกลหรือใกล้ สังขารทั้งหมดนั้น เธอทั้งหลายพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบ ตามความเป็นจริง อย่างนี้ว่า ‘นั่นไม่ใช่ของเรา นั่นไม่ใช่เรา นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา’ วิญญาณอย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน เป็นภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต ทั้งที่อยู่ไกลหรือใกล้ วิญญาณทั้งหมดนั้น เธอทั้งหลายพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบ ตามความเป็นจริงอย่างนี้ว่า ‘นั่นไม่ใช่ของเรา นั่นไม่ใช่เรา นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา’.

เสยฺยถาปิ, ภิกฺขเว, อयํ คณฺฺคา นที มหนฺตํ เผณฺปิณฺฺฑํ อาวเหยฺย. ตเมณฺ จกฺขุมา บุริโส ปสฺเสยฺย นิชฺฌมาเยยฺย โยนิโส อุปปริกฺขเยยฺย. ตสฺส ตํ ปสฺสโต นิชฺฌายโต โยนิโส อุปปริกฺขโต วิตฺตกณฺฺ เฉว ชาเยยฺย, ตุจฺจกณฺฺฉเวว ชาเยยฺย, อสํารกณฺฺฉเวว ชาเยยฺย. กิณฺฺหิ ลียา, ภิกฺขเว, เผณฺปิณฺฺฑเต สํโร? เอวเมว โข, ภิกฺขเว, ยํ กิณฺฺจ รูปํ อตีตानาคตปัจจุปปนฺหํ. เป. ยํ ทูเร สนฺติเก วา ตํ ภิกฺขุ ปสฺสตี นิชฺฌายตี โยนิโส อุปปริกฺขตี. ตสฺส ตํ ปสฺสโต นิชฺฌายโต โยนิโส อุปปริกฺขโต

จิตตกถกเถว ชายติ, ตุจกถกเถว ชายติ, อสารถกถกเถว ชายติ. กิณฺหิ ลียา, ภิกฺขเว,
รूपे สาโร?

ดูกรภิกษุทั้งหลาย แม้น้ำคองคานี้พึงพัดเอาฟองน้ำลอยมา บุรุษผู้มีจักษุพึงเห็น ฟ่ง พิจารณา
ฟองน้ำนั้นโดยแยบคาย เมื่อบุรุษนั้นเห็น ฟ่ง พิจารณาอยู่โดยแยบคาย แผลฟองน้ำนั้น พึง
ปรากฏเป็นของว่างเปล่า หาสาระมิได้เลย สาระในฟองน้ำพึงมีได้อย่างไร แม้ฉันใด ดูกร
ภิกษุทั้งหลาย รูปอย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ฯลฯ อยู่ในที่ไกล
หรือในที่ใกล้ ภิกษุย่อมเห็น ฟ่ง พิจารณารูปนั้นโดยแยบคาย เมื่อภิกษุนั้นเห็น ฟ่ง
พิจารณาอยู่โดยแยบคาย รูปนั้นย่อมปรากฏเป็นของว่างเปล่า หาสาระมิได้ สาระในรูปพึงมี
ได้อย่างไร ฉันนั้นเหมือนกัน.

เสยฺยถาปิ, ภิกฺขเว, สรทสมเย อุกฺกมุทิตเก เทเว วสุสฺนเต อุตฺเท อุตฺทกฺกพฺพพุลฺลํ อุกฺกปฺชชฺชติ
เจว นิสฺสชฺชติ จ. ตเมณํ จกฺขุมมา บุริโส ปสฺสเสยฺย นิสฺสชฺชมาเยยฺย โยนิโส อุกฺกปริกฺกเขยฺย. ตสฺส ตํ
ปสฺสโต นิสฺสชฺชมาโต โยนิโส อุกฺกปริกฺกชฺชโต จิตฺตกถกเถว ชายเยยฺย, ตุจกถกเถว ชายเยยฺย,
อสารถกถกเถว ชายเยยฺย. กิณฺหิ ลียา, ภิกฺขเว, อุตฺทกฺกพฺพพุเล สาโร? เอวเมว โข, ภิกฺขเว, ยา กาจि
เวทนา อตีตानาคตปจฺจุปฺปนฺนา. เป. ยา ทูเร สนฺติเก วา ตํ ภิกฺขุ ปสฺสตี นิสฺสชฺชมาตี โยนิโส
อุกฺกปริกฺกชฺชติ. ตสฺส ตํ ปสฺสโต นิสฺสชฺชมาโต โยนิโส อุกฺกปริกฺกชฺชโต จิตฺตกถกเถว ชายติ, ตุจกถกเถว
ชายติ, อสารถกถกเถว ชายติ. กิณฺหิ ลียา, ภิกฺขเว, เวทนาย สาโร?

ดูกรภิกษุทั้งหลาย เมื่อฝนเม็ดหยาบตกอยู่ในฤดูสารท วงน้ำ ย่อมปุดขึ้นและหายไป ในน้ำ
บุรุษผู้มีจักษุ พึงเห็น ฟ่ง พิจารณาวงน้ำนั้นโดยแยบคาย เมื่อบุรุษนั้นเห็น ฟ่ง พิจารณาอยู่
โดยแยบคาย วงน้ำนั้น พึงปรากฏเป็นของว่างเปล่า หาสาระมิได้เลย สาระในวงน้ำนั้น พึงมี
ได้อย่างไร แม้ฉันใด เวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ฯลฯ อยู่
ในที่ไกลหรือในที่ใกล้ ภิกษุย่อมเห็น ฟ่ง พิจารณาอยู่โดยแยบคาย เวทนานั้นย่อมปรากฏเป็น
ของว่างเปล่า หาสาระมิได้ สาระในเวทนาพึงมีได้อย่างไร ฉันนั้นเหมือนกัน.

เสยฺยถาปิ, ภิกฺขเว, คิมฺหานํ ปจฺจิมเ มาเส จิตฺเต มชฺชมนฺหิกเก กालเ มริจิกกา ผนฺทติ. ตเมณํ
จกฺขุมมา บุริโส ปสฺสเสยฺย นิสฺสชฺชมาเยยฺย โยนิโส อุกฺกปริกฺกเขยฺย. ตสฺส ตํ ปสฺสโต นิสฺสชฺชมาโต โยนิโส
อุกฺกปริกฺกชฺชโต จิตฺตกถกเถว ชายเยยฺย, ตุจกถกเถว ชายเยยฺย อสารถกถกเถว ชายเยยฺย. กิณฺหิ ลียา,
ภิกฺขเว, มริจิกาย สาโร? เอวเมว โข, ภิกฺขเว, ยา กาจि สณฺญา อตีตानาคตปจฺจุปฺปนฺนา. เป.
ยา ทูเร สนฺติเก วา ตํ ภิกฺขุ ปสฺสตี นิสฺสชฺชมาตี โยนิโส อุกฺกปริกฺกชฺชติ. ตสฺส ตํ ปสฺสโต นิสฺสชฺชมาโต
โยนิโส อุกฺกปริกฺกชฺชโต จิตฺตกถกเถว ชายติ, ตุจกถกเถว ชายติ, อสารถกถกเถว ชายติ.
กิณฺหิ ลียา, ภิกฺขเว, สณฺญาย สาโร?

ดูกรภิกษุทั้งหลาย เมื่อเดือนสุดท้ายแห่งฤดูร้อนยังอยู่ พยับแดด ย่อมเต็มระยิบระยับในเวลา
เที่ยง บุรุษผู้มีจักขุพึงเห็น พง์ พิจารณา พยับแดดนั้นโดยแยบคาย เมื่อบุรุษนั้นเห็น พง์
พิจารณาอยู่โดยแยบคาย พยับแดดนั้น พึงปรากฏเป็นของว่างเปล่า ฯลฯ สารระในพยับแดด
พึงมีได้อย่างไร แม้ฉันใด สัญญาอย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ฯลฯ
อยู่ในที่ไกลหรือในที่ใกล้ ภิกษุย่อมเห็น พง์ พิจารณาอยู่โดยแยบคาย สัญญานั้นย่อมปรากฏ
เป็นของว่างเปล่า หาสารระมิได้ สารระในสัญญาพึงมีได้อย่างไร ก็ฉันนั้นเหมือนกัน.

เสยฺยถาปิ, ภิกฺขเว, บุริโส สารตฺถิโก สารคเวสี สารปริเยสนํ จรมาโน ติณ्हํ กุจारी อาทาย
วณํ ปริเสยฺย. โส ตตฺถ ปสฺเสยฺย มหนฺตํ กทลิกฺขนฺธํ อุชฺฐํ นวํ อุกุกฺกชาตํ. ตเมณฺ ฺมูเล
จินฺตเยยฺย; ฺมูเล เจตฺวา อคฺเค จินฺตเยยฺย, อคฺเค เจตฺวา ปตฺตวณฺณิ วินิพฺภุเชยฺย. โส ตสฺส
ปตฺตวณฺณิ วินิพฺภุชฺชโตะ เพคฺคุมฺปิ นาทิจฺเจยฺย, กุโตะ สารํ! ตเมณฺ จกฺขุมา บุริโส ปสฺเสยฺย
นิชฺฌาเยยฺย โยนิโส อุปฺปริกฺขเยยฺย. ตสฺส ตํ ปสฺสโต นิชฺฌายโต โยนิโส อุปฺปริกฺขโต ฺริตฺตกณฺ
เณว ชาเยยฺย, ตฺวจฺจนฺเณว ชาเยยฺย, อสารกณฺเณว ชาเยยฺย. กิณฺหิ ลียา, ภิกฺขเว, กทลิกฺขนฺธ
สารโ? เอวเมว โข, ภิกฺขเว, เย เกจฺจ สงฺขารา อตีตानาคตปจฺจุปฺปนฺนา. เป. เย ทูเร สนฺติเก
วา ตํ ภิกฺขุ ปสฺสตี นิชฺฌายตี โยนิโส อุปฺปริกฺขตี. ตสฺส ตํ ปสฺสโต นิชฺฌายโต โยนิโส
อุปฺปริกฺขโต ฺริตฺตกณฺเณว ชายตี, ตฺวจฺจนฺเณว ชายตี, อสารกณฺเณว ชายตี. กิณฺหิ ลียา,
ภิกฺขเว, สงฺขารेषฺสุ สารโ?

ดูกรภิกษุทั้งหลาย บุรุษผู้มีความต้องการด้วยไม้แก่น เสาหาไม้แก่น เที่ยวแสวงหาไม้แก่น
อยู่ ถือเอาจอบอันคม พึงเข้าไปสู่ป่า บุรุษนั้นพึงเห็นต้นกล้วยใหญ่ ตรง ใหม่ ยังไม่เกิดแก่น
ในป่านั้น พึงตัดโคนต้นกล้วยนั้น แล้วจึงตัดปลาย แล้วจึงปอกเอากาบใบออก บุรุษนั้นปอก
กาบใบออกแล้ว ไม่พึงได้แม้กระพี้ในต้นกล้วยใหญ่นั้น จะพึงได้แก่นแต่ที่ไหน บุรุษผู้มีจักขุพึง
เห็น พง์ พิจารณาอยู่โดยแยบคาย ซึ่งต้นกล้วยใหญ่นั้น เมื่อบุรุษนั้นเห็น พง์ พิจารณาอยู่
โดยแยบคาย ต้นกล้วยใหญ่นั้น พึงปรากฏเป็นของว่างเปล่า หาแก่นมิได้ แก่นในต้นกล้วย
พึงมีได้อย่างไร แม้ฉันใด สังขารเหล่าใดเหล่าหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ฯลฯ อยู่
ในที่ไกลหรือในที่ใกล้ ภิกษุย่อมเห็น พง์ พิจารณา สังขารนั้นโดยแยบคาย เมื่อภิกษุนั้นเห็น
พง์ พิจารณาอยู่โดยแยบคาย สังขารนั้นย่อมปรากฏเป็นของว่างเปล่า หาสารระมิได้ สารระใน
สังขารทั้งหลายพึงมีได้อย่างไร ฉันนั้นเหมือนกันแล.

เสยฺยถาปิ, ภิกฺขเว, มายากาโร วา มายาการนฺตเวาลี วา จตฺมहापठे मायं विथसेय.
ตमेण जकखुमा बुरिसो पससेय निसुच्चायेय योनिसो उपपरिक्षयेय. तसस तं पससतो निसुच्चायतो
योनिसो उपपरिक्षतो रिदत्तकण्णेव चायेय, त्जज्जनणेव चायेय, असरकण्णेव चायेय.
किण्णि लीया, भिक्षवे, मायाय सारो? एवमेव ख, भिक्षवे, यं किण्णि विण्णानं अतीतानात्-

ปัจจุปนุณ. เป. ยํ ทูเร สนฺตึเก วา, ตํ ภิกฺขุ ปสฺสตี นิชฺฌายตี โยนิโส อุปฺปริกฺขตี. ตสฺส ตํ ปสฺสโต นิชฺฌายโต โยนิโส อุปฺปริกฺขโต วิตฺตกณฺเณว ขายตี, ตุจฺจกณฺเณว ขายตี, อสํารกณฺเณว ขายตี. กิณฺหิ ลียา, ภิกฺขเว, วิญฺญาเณ สาโร? (สํ ๒๒.๙๕)

ดูกรภิกษุทั้งหลาย นักมายากลหรือลูกมีนนักมายากล พึงแสดงมายากลที่หนทางใหญ่สี่แพร่ง บุรุษผู้มีจักขุพึงเห็น เฟง พิจารณากลนั้นโดยแยบคาย เมื่อบุรุษนั้นเห็น เฟง พิจารณาอยู่โดยแยบคาย มายากลนั้นพึงปรากฏเป็นของว่างเปล่า หาสาระมิได้ สาระในมายากลพึงมีได้ อย่างไร แม้ฉันใด วิญญาณอย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ฯลฯ อยู่ในที่ไกลหรือในที่ใกล้ ภิกษุย่อมเห็น เฟง พิจารณาอยู่โดยแยบคาย เมื่อภิกษุเห็น เฟง พิจารณาอยู่โดยแยบคาย วิญญาณนั้นย่อมปรากฏเป็นของว่างเปล่า หาสาระมิได้ สาระในวิญญาณ พึงมีได้ได้อย่างไร ฉันนั้นเหมือนกันแล.

โย, ภิกฺขเว, รูปํ อภินฺนุหตี, ทุกฺขํ โส อภินฺนุหตี. โย ทุกฺขํ อภินฺนุหตี, อปริมุตฺโต โส ทุกฺขสมฺมาตี วทามิ. โย เวทณํ อภินฺนุหตี. โย สณฺณํ อภินฺนุหตี. โย สงฺขารे อภินฺนุหตี. โย วิญฺญาณํ อภินฺนุหตี, ทุกฺขํ โส อภินฺนุหตี. โย ทุกฺขํ อภินฺนุหตี, อปริมุตฺโต โส ทุกฺขสมฺมาตี วทามิ. โย จ โข ภิกฺขเว, รูปํ นาภินฺนุหตี, ทุกฺขํ โส นาภินฺนุหตี. โย ทุกฺขํ นาภินฺนุหตี, ปริมุตฺโต โส ทุกฺขสมฺมาตี วทามิ. โย เวทณํ นาภินฺนุหตี. โย สณฺณํ นาภินฺนุหตี. โย สงฺขารे นาภินฺนุหตี. โย วิญฺญาณํ นาภินฺนุหตี, ทุกฺขํ โส นาภินฺนุหตี. โย ทุกฺขํ นาภินฺนุหตี, ปริมุตฺโต โส ทุกฺขสมฺมาตี วทามิ” (สํ ๒๒.๒๙)

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ผู้ใดเพลิดเพลินรูป ผู้นั้นชื่อว่าเพลิดเพลินทุกข์ ผู้ใดเพลิดเพลินทุกข์ เรากล่าวว่า ผู้นั้นไม่พ้นไปจากทุกข์ ผู้ใดเพลิดเพลินเวทนา ฯลฯ สัญญา ฯลฯ สังขาร ฯลฯ วิญญาณ ผู้นั้นชื่อว่าเพลิดเพลินทุกข์ ผู้ใดเพลิดเพลินทุกข์ เรากล่าวว่า ผู้นั้นไม่พ้นไปจากทุกข์ ดูกรภิกษุทั้งหลาย ผู้ใดแลไม่เพลิดเพลินรูป ผู้นั้นชื่อว่าไม่เพลิดเพลินทุกข์ ผู้ใดไม่เพลิดเพลินทุกข์ เรากล่าวว่า ผู้นั้นพ้นไปจากทุกข์ ผู้ใดไม่เพลิดเพลินเวทนา ฯลฯ ไม่เพลิดเพลินสัญญา ฯลฯ ไม่เพลิดเพลินสังขาร ฯลฯ ไม่เพลิดเพลินวิญญาณ ผู้นั้นชื่อว่าไม่เพลิดเพลินทุกข์ ผู้ใดไม่เพลิดเพลินทุกข์ เรากล่าวว่า ผู้นั้นพ้นไปจากทุกข์ได้.

ตีณิ เทวทูตานิ: น ตวํ อทฺทส มนุสฺเสสุ อิตฺถึ วา ปุริสํ วา อาสีติกํ วา นาวุติกํ วา วสฺสสติกํ วา ชาตียา ชินฺณํ โคปานลิวงกํ โภคคํ ทณฺทปรายณํ ปเวธมานํ คจฺจนฺตํ อาตุรํ คตโยพพฺพนํ ขณฺททนต์ํ ปลิตเกสํ วิฐนํ ขลลิตสิริํ วลิตํ ติลกาหตคตฺตน”ติ? โส เอวมาห -- ‘อทฺทสํ, ฆนฺเต’”ติ. “ตเมณํ, ภิกฺขเว, ยโม ราชา เอวมาห -- ‘อมฺโฆ, ปุริส, ตสฺส เต วิญฺญุสฺส สโต มหุลลกสฺส น เอตทโหสิ -- อหฺมปิ โขมฺหิ ชราธมฺโม ชรํ อนตีโต, หนฺทาหํ กลฺยาณํ กโรมิ, กาเยน วาจาเย มนสา”ติ.

เทวทูต ๓: ท่านไม่เห็นหญิงหรือชายมีอายุ ๘๐ ปี ๙๐ ปี หรือ ๑๐๐ ปี นับแต่เกิดมา ผู้แก่
ซีโครงคด หลังอ ถือไม้เท้า งกเงิน เดินไป กระสับกระส่าย ล่วงวัยหนุ่มสาว พันหัก ผมหงอก
หนังย่น ศีรษะล้าน เหี่ยว ตัวตกระ ในหม่อมมนุษย์หรือ สัตว์นั้นทูลอย่างนี้ว่า เห็นเจ้าข้า
พระยายมตามอย่างนี้ว่า ดูกรพ่อมหาจำเริญ ท่านนั้นรู้ความ มีสติ เป็นผู้ใหญ่แล้ว ได้มีความ
ดำริดังนี้บ้างไหมว่า แม้ตัวเราแล ก็มีความแก่เป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความแก่ไปได้ ควรที่
เราจะทำความดีทางกาย ทางวาจา และทางใจ.

น ตวั อททส มนุสเสสุ ทุติยั เทวทูตัม ปาตุญฺตนะ”ติ? โส เอวมาห -- ‘นาททสั, ภาตเต”ติ.
“ตเมณั, ภิกฺขเว, ยโม ราชา เอวมาห -- ‘อมโภา ปุริส, น ตวั อททส มนุสเสสุ อิตถึ วา ปุริสั
วา อาพาธิกั ทุกฺขิตั พาฬุหคิลานั, สเก มุตฺตกริเส ปลิปนณั เสมานั, อญฺเษหิ วุฏฺฐาปิยมานั,
อญฺเษหิ สัเวสิยมานน”ติ? โส เอวมาห -- ‘อททสั, ภาตเต”ติ. “ตเมณั, ภิกฺขเว, ยโม ราชา
เอวมาห -- ‘อมโภา ปุริส, ตสฺส เต วิญญุสฺส สโต มหุลลกสฺส น เอตทโหสิ -- อหฺมปิ
โฆมฺหิ พฺยาธิธฺมโม พฺยาธึ อนตฺตีโต, หนฺทาหํ กลฺยาณั กโรมิ กาเยน วาจา ย มนสา”ติ.

ดูกรพ่อมหาจำเริญ ท่านไม่เห็นเทวทูตที่ ๒ ปรากฏในหม่อมมนุษย์หรือ สัตว์นั้นทูลอย่างนี้ว่า
ข้าพเจ้าไม่เห็นเลยเจ้าข้า พระยายมตามอย่างนี้ว่า ดูกรพ่อมหาจำเริญ ท่านไม่เห็นหญิง
หรือชาย ผู้ป่วย ทนทุกข์ เป็นไข้หนัก นอนเปื้อนมูลธุระของตน มีคนอื่นคอยพุงลุกพุงเดิน
ในหม่อมมนุษย์หรือ สัตว์นั้นทูลอย่างนี้ว่า เห็นเจ้าข้า พระยายมตามอย่างนี้ว่า ดูกรพ่อมหา
จำเริญ ท่านนั้นรู้ความ มีสติ เป็นผู้ใหญ่แล้ว ได้มีความดำริดังนี้บ้างไหมว่า แม้ตัวเราแล
ก็มีความเจ็บป่วยเป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความเจ็บป่วยไปได้ ควรที่เราจะทำความดีทางกาย
ทางวาจา และทางใจ.

น ตวั อททส มนุสเสสุ อิตถึ วา ปุริสั วา เอกาหฺมตัม วา ทวีหฺมตัม วา ตีหฺมตัม วา อุกฺกุมาตกั
วินิลกั วิปฺพพฺกชาตนะ”ติ? โส เอวมาห -- ‘อททสั, ภาตเต”ติ. “ตเมณั, ภิกฺขเว, ยโม ราชา
เอวมาห -- ‘อมโภา ปุริส, ตสฺส เต วิญญุสฺส สโต มหุลลกสฺส น เอตทโหสิ -- อหฺมปิ โฆมฺหิ
มรณธฺมโม มรณั อนตฺตีโต, หนฺทาหํ กลฺยาณั กโรมิ กาเยน วาจา ย มนสา”ติ. (อ ๓.๓๖)

ดูกรพ่อมหาจำเริญ ท่านไม่เห็นหญิงหรือชายที่ตายแล้ววันหนึ่ง หรือสองวัน หรือสามวัน
ขึ้นพองเขียวช้ำ มีน้ำเหลืองเยิ้ม ในหม่อมมนุษย์หรือ สัตว์นั้นทูลอย่างนี้ว่า เห็นเจ้าข้า พระยายม
ตามอย่างนี้ว่า ดูกรพ่อมหาจำเริญ ท่านนั้นรู้ความ มีสติ เป็นผู้ใหญ่แล้ว ได้มีความดำริดังนี้
บ้างไหมว่า แม้ตัวเราแล ก็มีความตายเป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความตายไปได้ ควรที่เราจะ
ทำความดีทางกาย ทางวาจา และทางใจ.

“สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจา”ติ,
อถ นิพฺพินฺหติ ทฺทุกฺเข,

ยทา ปญฺญา ย ปสฺสตี.
เอส มคฺโค วิสุทฺธิยา.

“สพฺเพ สงฺขารา ทุกฺขา”ติ,
อถ นิพฺพินฺหติ ทุกฺเข,
“สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตา”ติ,
อถ นิพฺพินฺหติ ทุกฺเข,

ยथा ปญฺญาय ปสฺสติ.
เอส มคฺโค วิสุทฺธิยา.
ยथा ปญฺญาय ปสฺสติ.
เอส มคฺโค วิสุทฺธิยา. (ธ ๒๗๗-๒๗๙)

เมื่อใด บุคคลพิจารณาเห็นด้วยปัญญาว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง เมื่อนั้น เขาย่อมเบื่อหน่ายในทุกข์ (ที่ตนหลง) นี่เป็นทางแห่งความหมดจด เมื่อใด บุคคลพิจารณาเห็นด้วยปัญญาว่า สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ เมื่อนั้น เขาย่อมเบื่อหน่ายในทุกข์ (ที่ตนหลง) นี่เป็นทางแห่งความหมดจด เมื่อใด บุคคลพิจารณาเห็นด้วยปัญญาว่า ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา เมื่อนั้น เขาย่อมเบื่อหน่ายในทุกข์ (ที่ตนหลง) นี่เป็นทางแห่งความหมดจด.

สํสํโร สังสารวัฏ

อนมตคฺโคยํ, ภิกฺขเว, สํสํโร. ปุพฺพา โภจฺจึ น ปญฺญาติ อวิชฺชาเนวฺรณานํ สตฺตานํ ตณฺหาสํโยชนานํ สนฺชาวตํ สํสฺรตํ.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย สงสารนี้กำหนดที่สุดเบื้องต้นเบื้องปลายไม่ได้ เมื่อเหล่าสัตว์ผู้มีวิชาเป็นที่กำกั้น มีตัณหาเป็นเครื่องประกอบไว้ ท่องเที่ยวไปมาอยู่ ที่สุดเบื้องต้นย่อมไม่ปรากฏ.

ตํ ก็ มณฺณถ, ภิกฺขเว, กตมํ นุ โข พหุตรํ, ยํ วา โว อิมินา ทีฆเณ อทฺธุนา สนฺชาวตํ สํสฺรตํ อมฺนาปสฺมฺปิโยคา มฺนาปวิปฺปิโยคา กนฺทนฺตานํ โรทนฺตานํ อสฺสุ ปสฺสนฺนํ ปคฺขริตํ, ยํ วา จตฺตฺสุ มหาสมฺมุทฺเตสุ อุกฺกน”ติ.

พวกเขาจะสำคัญความข้อนั้นเป็นไฉน น้ำตาที่หลังไหลของพวกเขา ผู้ท่องเที่ยวไปมา คร่ำครวญร้องไห้อยู่ เพราะประสบสิ่งที่ไม่พอใจ เพราะพลัดพรากจากสิ่งที่พอใจ โดยกาลนานนี้ กับน้ำในมหาสมุทรทั้ง ๔ สิ่งไหนจะมากกว่ากัน.

ทีฆรตฺตํ โว, ภิกฺขเว, มาตุมฺรณํ ปจฺจนฺภูตํ; เตสํ วา มาตุมฺรณํ ปจฺจนฺภูตํ อมฺนาปสฺมฺปิโยคา มฺนาปวิปฺปิโยคา กนฺทนฺตานํ โรทนฺตานํ อสฺสุ ปสฺสนฺนํ ปคฺขริตํ, น ตฺเวว จตฺตฺสุ มหาสมฺมุทฺเตสุ อุกฺกํ. ทีฆรตฺตํ โว, ภิกฺขเว, ปีตุมฺรณํ ปจฺจนฺภูตํ... ภาตุมฺรณํ ปจฺจนฺภูตํ... ภาคินิมฺรณํ ปจฺจนฺภูตํ... ปุตุตฺมฺรณํ ปจฺจนฺภูตํ... ธิตุมฺรณํ ปจฺจนฺภูตํ... ภาติพฺยสนฺนํ ปจฺจนฺภูตํ... ภาคพฺยสนฺนํ ปจฺจนฺภูตํ... ทีฆรตฺตํ โว, ภิกฺขเว, โรคพฺยสนฺนํ ปจฺจนฺภูตํ, เตสํ โว โรคพฺยสนฺนํ ปจฺจนฺภูตํ อมฺนาปสฺมฺปิโยคา มฺนาปวิปฺปิโยคา กนฺทนฺตานํ โรทนฺตานํ อสฺสุ ปสฺสนฺนํ ปคฺขริตํ, น ตฺเวว จตฺตฺสุ มหาสมฺมุทฺเตสุ อุกฺกํ. (สํ ๑๕.๓)

พวกเขาได้ประสมมรณกรรมของมารดาตลอดกาลนาน น้ำตาที่ไหลออกของเธอเหล่านั้น ผู้ประสมมรณกรรมของมารดา คร่ำครวญร้องไห้อยู่ เพราะประสบสิ่งที่ไม่พอใจ เพราะพลัดพรากจากสิ่งที่พอใจ นั้นแหละมากกว่า ส่วนน้ำในมหาสมุทรทั้ง ๔ ไม่มากกว่าเลย พวกเขาได้ประสมมรณกรรมของบิดา...ของพี่ชายน้องชาย...ของพี่สาวน้องสาว...ของบุตร...ของธิดา... ความเสื่อมแห่งญาติ...ความเสื่อมแห่งภคชะ...ได้ประสบความเสื่อมเพราะโรค ตลอดกาลนาน น้ำตาที่ไหลออกของเธอเหล่านั้น ผู้ประสบความเสื่อมเพราะโรค คร่ำครวญร้องไห้อยู่ เพราะประสบสิ่งที่ไม่พอใจ เพราะพลัดพรากจากสิ่งที่พอใจ นั้นแหละมากกว่า ส่วนน้ำในมหาสมุทรทั้ง ๔ ไม่มากกว่าเลย.

ตัม ก็ มณฺเฑธ, ภิกฺขเว, กตมํ นุ โข พหุตรํ, ยํ วา โว อิมินา ทีเมเน อทฺฐนา สนฺชาวตํ สํสรตํ สีสจฺจินฺหานํ โลหิตํ ปสฺสนนํ ปคฺขริตํ, ยํ วา จตุสฺส มหาสมุทฺเทสฺส อุทกน””ติ.

พวกเขาจะสำคัญความข้อนั้นเป็นไฉน โลहितที่หลังไหลออกของพวกเขา ผู้ท่องเที่ยวไปมา ซึ่งถูกตัดศีรษะ โดยกาลนานนี้ กับน้ำในมหาสมุทรทั้ง ๔ สิ่งไหนจะมากกว่ากัน.

ทีสมฺรตตํ โว, ภิกฺขเว, โจรา คามฆาตาติ คเหตุวา สีสจฺจินฺหานํ โลหิตํ ปสฺสนนํ ปคฺขริตํ.
ทีสมฺรตตํ โว, ภิกฺขเว, โจรา ปาริปนฺนิกาติ คเหตุวา สีสจฺจินฺหานํ โลหิตํ ปสฺสนนํ ปคฺขริตํ.
ทีสมฺรตตํ โว, ภิกฺขเว, โจรา ปารทาริกาติ คเหตุวา สีสจฺจินฺหานํ โลหิตํ ปสฺสนนํ ปคฺขริตํ,
น ตเวว จตุสฺส มหาสมุทฺเทสฺส อุทกํ. ตํ กิสฺส เหตุ?
อนมตฺตคฺโคยํ, ภิกฺขเว, สํสาโร. เป. อลํ วิมุจฺจิตฺน””ติ. (สํ ๑๕.๑๓)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ตลอดเวลาที่พวกเขาถูกจับตัดศีรษะ โดยข้อหาว่าเป็นโจรฆ่าชาวบ้าน โลहितที่หลังไหลออกนั้นแหละมากกว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ตลอดเวลาที่พวกเขาถูกจับตัดศีรษะ โดยข้อหาว่าเป็นโจรดักปล้น โลहितที่หลังไหลออกนั้นแหละมากกว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ตลอดเวลาที่พวกเขาถูกจับตัดศีรษะ โดยข้อหาว่าเป็นโจรประพฤติผิดในภรรยาของผู้อื่น โลहितที่หลังไหลออกนั้นแหละมากกว่า น้ำในมหาสมุทรทั้ง ๔ ไม่มากกว่าเลย ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะว่าสงสารนี้กำหนดที่สุดเบื้องต้นเบื้องต้นปลายไม่ได้... ควรพอเพื่อการหลุดพ้น ดังนี้.

เอวํ ทีสมฺรตตํ โว, ภิกฺขเว, ทุกฺขํ ปจฺจนฺณุตฺตํ ติพฺพํ ปจฺจนฺณุตฺตํ พุยฺสนํ ปจฺจนฺณุตฺตํ, กฺภูสิ วพฺพิตฺตา. ยาวณฺจิทํ, ภิกฺขเว, อลเมว สพฺพสงฺขารेषฺส นิพฺพินฺนิตฺตํ อลํ วิรชฺชิตฺตํ อลํ วิมุจฺจิตฺน””ติ.
(สํ ๑๕.๑)

พวกเขาได้เสวยทุกข์ ความเผ็ดร้อน ความพินาศ ได้เพิ่มพูนปฐพีที่ในป่าช้า ตลอดกาลนาน เหมือนฉะนั้น ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็เหตุเพียงเท่านั้น พอที่เดียวที่จะเบื้อหนาย ในสังขาร ทั้งปวง พอเพื่อจะคลายกำหนด พอเพื่อจะหลุดพ้น ดังนี้.

ทุกขสมุทโย อริยสัจ อริยสัจ คือ เหตุแห่งทุกข์

โส จกขุณา รูป ทิสฺวา ปิยฺรูเป รฺูเป สารชฺชติ, อปฺปิยฺรูเป รฺูเป พฺุยาปชฺชติ, อนฺุฏฺฐิตกฺายสฺติ จ วิหฺรติ ปริตฺตเจตฺโส. ตณฺจ เจโตวิมฺุตติ ปณฺณาวิมฺุตติ ยถาภูตํ นปฺปชานาติ -- ยตฺถสฺส เต ปาปกกา อกฺุสลา ฅมฺมา อปฺริเสสา นิริชฺฅณฺฺติ. โส เอวํ อนฺุโรธวิโรธํ สฺมาปนฺุโน ยํ กิณฺุจ เวทณํ เวเทติ สฺุขํ วา ทุกฺุขํ วา อทุกฺุขมฺสุขํ วา, โส ตํ เวทณํ อภินนฺุหติ อภิวทติ อชฺุโณสาย ติณฺุจฺติ. ตสฺส ตํ เวทณํ อภินนฺุหโต อภิวทโต อชฺุโณสาย ติณฺุจฺโต อฺุปฺปชฺชติ นนฺุทึ. ยา เวทนาสุ นนฺุทึ ตทฺุ- ปาทานํ, ตสฺสุปาทานปฺจฺจยา ภวึ, ภวปฺจฺจยา ชาติ, ชาติปฺจฺจยา ชรามรณํ โสกปฺริเทวทุกฺุข โทมนสฺสุปายาสา สฺมภวณฺุติ. เอวเมตฺสฺส เกวลสฺส ทุกฺุขกฺุขนฺุชฺชสฺส สฺมฺุทโย โหติ. โสเตน สทฺุทํ สฺุตฺวา. เป. ฆาเนน คนฺุธํ ฆายิตฺวา. เป. ชิวฺุหาย รลํ สายิตฺวา. เป. กาเยน โผณฺุจพฺุพํ ผฺุสิตฺวา. เป. มนฺุสา ฅมฺมํ วิณฺุณาย ปิยฺรูเป ฅมฺเม สารชฺชติ, อปฺปิยฺรูเป ฅมฺเม พฺุยาปชฺชติ, อนฺุฏฺฐิตกฺายสฺติ จ วิหฺรติ ปริตฺตเจตฺโส. ตณฺจ เจโตวิมฺฺุตติ ปณฺณาวิมฺฺุตติ ยถาภูตํ นปฺปชานาติ -- ยตฺถสฺส เต ปาปกกา อกฺุสลา ฅมฺมา อปฺริเสสา นิริชฺฅณฺฺติ. โส เอวํ อนฺุโรธวิโรธํ สฺมาปนฺุโน ยํ กิณฺุจ เวทณํ เวเทติ สฺุขํ วา ทุกฺุขํ วา อทุกฺุขมฺสุขํ วา, โส ตํ เวทณํ อภินนฺุหติ อภิวทติ อชฺุโณส- สาย ติณฺุจฺติ. ตสฺส ตํ เวทณํ อภินนฺุหโต อภิวทโต อชฺุโณสาย ติณฺุจฺโต อฺุปฺปชฺชติ นนฺุทึ. ยา เวทนาสุ นนฺุทึ ตทฺุ- ปาทานํ, ตสฺสุปาทานปฺจฺจยา ภวึ, ภวปฺจฺจยา ชาติ, ชาติปฺจฺจยา ชรามรณํ โสกปฺริเทวทุกฺุข โทมนสฺสุปายาสา สฺมภวณฺุติ. เอวเมตฺสฺส เกวลสฺส ทุกฺุขกฺุขนฺุชฺชสฺส สฺมฺุทโย โหติ.

(ม ๓๘)

เขาเห็นรูปด้วยจักขุแล้ว ย่อมกำหนดในรูปที่น่ารัก ย่อมขัดเคืองในรูปที่น่าชัง ย่อมเป็นผู้มีสติ ในกายไม่ตั้งมั่น และเป็นผู้มีจิตที่มีกำลังน้อย ย่อมไม่ทราบชัดเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันเป็นที่ดับหมดแห่งเหล่าอกุศลธรรมอันชั่วช้าตามความเป็นจริง เขาเป็นผู้ถึงพร้อมซึ่งความ ยินดียินร้ายอย่างนี้ เสวยเวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นสุขก็ดี เป็นทุกข์ก็ดี มิใช่ทุกข์มิใช่สุข ก็ดี ย่อมเพลิดเพลिन บ่นถึง ตีใจเวทนานั้นอยู่ เมื่อเขาเพลิดเพลिन บ่นถึง ตีใจเวทนานั้นอยู่ ความเพลิดเพลिनก็เกิดขึ้น ความเพลิดเพลिनใดในเวทนาทั้งหลายมีอยู่ ความเพลิดเพลिनนั้น เป็นอุปาทาน เพราะอุปาทานเป็นปัจจัยภพของเขาจึงมี เพราะภพเป็นปัจจัยชาติของเขาจึงมี เพราะชาติเป็นปัจจัยจึงมีชรา มรณะ โสกะ ปรีเทวะ ทุกข์ โทมนัสและอุปายาส ความเกิดแห่ง กองทุกข์ทั้งสิ้นนั้น ย่อมมีแก่เขาได้โดย่างนี้ เขาได้ยินเสียงด้วยโสตะ... ดมกลิ่นด้วยฆานะ...

ลี้มรสด้วยลั้น... ถูกต้องโผนจู้พะด้วยกาย... รู้แจ้งธรรมารมณด้วยใจแล้ว ย่อมกำหนดใน
ธรรมารมณที่น่ารัก ย่อมขัดเคืองในธรรมารมณที่น่าชัง ย่อมเป็นผู้มีสติในกายไม่ตั้งมั่น และ
เป็นผู้มีจิตที่มีกำลังน้อย ย่อมไม่ทราบชัดเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันเป็นที่ดับหมดแห่งเหล่า
อกุศลธรรมอันชั่วช้าตามความเป็นจริง เขาเป็นผู้ถึงพร้อมซึ่งความยินดียินร้ายอย่างนี้ เสวย
เวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นสุขก็ดี เป็นทุกข์ก็ดี มิใช่ทุกข์มิใช่สุขก็ดี ย่อมเพลิดเพลิน บ่นถึง
จิตใจเวทนานั้นอยู่ เมื่อเขาเพลิดเพลิน บ่นถึง จิตใจเวทนานั้นอยู่ ความเพลิดเพลินก็เกิดขึ้น
ความเพลิดเพลินใดในเวทนาทั้งหลายมีอยู่ ความเพลิดเพลินนั้นเป็นอุปาทาน เพราะ
อุปาทานเป็นปัจจัยภพของเขาจึงมี เพราะภพเป็นปัจจัยชาติของเขาจึงมี เพราะชาติเป็น
ปัจจัยจึงมีชรา มรณะ โสกะ ปรีทเวะ ทุกข์ โทมนัสและอุปายาส ความเกิดแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนั้น
ย่อมมีแก่เขาได้อย่างนี้.

กมฺม กรรม

ปุณ จปรํ, ภิกฺขเว, กามเหตุ กามนิทานํ กามาธิกรณํ กามานเมว เหตุ ราชานปี ราชูหิ
วิวทนต์, ขตฺติยาปี ขตฺติเยหิ วิวทนต์, พุราหฺมณนาปี พุราหฺมณฺเหหิ วิวทนต์, คหปตีปี คหปตีหิ
วิวทนต์, มาตาปี ปุตฺเตน วิวทนต์, ปุตฺโตปี มาตรา วิวทนต์, ปีตาปี ปุตฺเตน วิวทนต์, ปุตฺโตปี
ปีตรา วิวทนต์, ภาตาปี ภาตรา วิวทนต์, ภาตาปี ภคินียา วิวทนต์, ภคินีปี ภาตรา วิวทนต์,
สหาโยปี สหาเยน วิวทนต์. เต ตตฺถ กลหวิคฺคหวิวาทาปนฺนา อณฺณมณฺณํ ปาณีหิปี อุปกฺกมฺนฺติ,
เลหฺนฺนฺหิปี อุปกฺกมฺนฺติ, ทณฺเฑหิปี อุปกฺกมฺนฺติ, สฺตฺเถหิปี อุปกฺกมฺนฺติ. เต ตตฺถ มรณฺมปี
นิคฺจณฺนฺติ, มรณฺมตฺตมปี ทุกฺขํ. อยมปี, ภิกฺขเว, กามานํ อาทีนโว สนฺทิกฺกจิกฺโก, ทุกฺขกฺขนโธ
กามเหตุ กามนิทานํ กามาธิกรณํ กามานเมว เหตุ.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย อีกประการหนึ่ง มีกามเป็นเหตุ มีกามเป็นต้นเค้า มีกามเป็นตัวบังคับ
เพราะเหตุแห่งกามทั้งหลายนั้นแล แม้พระราชาก็วิวาทกันกับพวกพระราชาก็
กษัตริย์ก็วิวาทกันกับพวกกษัตริย์ แม้พวกพราหมณ์ก็วิวาทกันกับพวกพราหมณ์ แม้คฤหบดี
ก็วิวาทกันกับพวกคฤหบดี แม้มารดา ก็วิวาทกับบุตร แม้บุตรก็วิวาทกับมารดา แม้บิดาก็
วิวาทกับบุตร แม้บุตรก็วิวาทกับบิดา แม้พี่ชายน้องชายก็วิวาทกันกับพี่ชายน้องชาย แม้พี่ชายก็
วิวาทกับน้องสาว แม้น้องสาวก็วิวาทกับพี่ชาย แม้สหายก็วิวาทกับสหาย ชนเหล่านั้นต่าง
ถึงการทะเลาะแก่งแย่งวิวาทกันในที่นั้นๆ ทำร้ายซึ่งกันและกัน ด้วยฝ่ามือบ้าง ด้วยก้อนดิน
บ้าง ด้วยท่อนไม้บ้าง ด้วยศาสตราบ้าง ถึงความตายไปตรงนั้นบ้าง ถึงทุกข์ปางตายบ้าง
ดูกรภิกษุทั้งหลาย แม้นี้ก็เพื่อโทษของกามทั้งหลายที่เห็นกันอยู่ เป็นกองทุกข์ มีกามเป็นเหตุ
มีกามเป็นต้นเค้า มีกามเป็นตัวบังคับ ล้วนเกิดเพราะเหตุแห่งกามทั้งหลายทั้งนั้น.

ปฺน จปรํ, ภิกฺขเว, กามเหตุ กามนิทานํ กามาธิกรณํ กามานเมว เหตุ สนฺธิมฺปิ ฉินฺทหนฺติ, นิลฺโลปมฺปิ ทรหนฺติ, เอกาการิกมฺปิ กโรหนฺติ, ปรีปนฺเถปิ ติฏฺฐจฺหนฺติ, ปฺรทารมฺปิ คจฺจจฺหนฺติ. ตเมนํ ราชานो คเหตุวา วิวิธา กมฺมการณา กาเรนฺติ. เต ตตฺถ มรณมฺปิ นิคจฺจจฺหนฺติ, มรณมตฺตมฺปิ ทุกฺขํ. อยมฺปิ, ภิกฺขเว, กามานํ อาทีนโว สนฺทิกฺขจฺโก, ทุกฺขกฺขนฺโธ กามเหตุ กามนิทานํ กามาธิกรณํ กามานเมว เหตุ.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย อีกประการหนึ่ง มีกามเป็นเหตุ มีกามเป็นต้นเค้า มีกามเป็นตัวบังคับ เพราะเหตุแห่งกามทั้งหลายนั้นแล ผู้ชนตัดที่ต่อบ้าง ปล้นอย่างกวาดล้างบ้าง กระทำการ ปล้นเรือนหลังเดี่ยวบ้าง ดักปล้นในหนทางบ้าง สมสู่ภรรยาคนอื่นบ้าง พระราชาทั้งหลาย จับคนๆ นั้น ได้แล้ว ให้กระทำการกรรมกรณต่างๆ คนเหล่านั้นถึงตายไปตรงนั้นบ้าง ถึงทุกข์ ปางตายบ้าง ดูกรภิกษุทั้งหลาย แม้นี้ก็ป็นโทษของกามทั้งหลายที่เห็นกันอยู่ เป็นกองทุกข์ มีกามเป็นเหตุ มีกามเป็นต้นเค้า มีกามเป็นตัวบังคับ ล้วนเกิดเพราะเหตุแห่งกามทั้งหลาย ทั้งนั้น.

ปฺน จปรํ, ภิกฺขเว, กามเหตุ กามนิทานํ กามาธิกรณํ กามานเมว เหตุ กาเยน ทฺวจฺจริตํ จรหนฺติ, วาจาเย ทฺวจฺจริตํ จรหนฺติ, มนสา ทฺวจฺจริตํ จรหนฺติ. เต กาเยน ทฺวจฺจริตํ จริตฺวา, วาจาเย ทฺวจฺจริตํ จริตฺวา, มนสา ทฺวจฺจริตํ จริตฺวา, กายสฺส เกทา ปรี มรณา อปายํ ทฺคคฺคตี วินิปาดํ นิรยํ อุปปชฺชนฺติ. อยมฺปิ, ภิกฺขเว, กามานํ อาทีนโว สมฺปฺรายิกโ, ทุกฺขกฺขนฺโธ กามเหตุ กามนิทานํ กามาธิกรณํ กามานเมว เหตุ. (ม ๑๓)

ดูกรภิกษุทั้งหลาย อีกประการหนึ่ง มีกามเป็นเหตุ มีกามเป็นต้นเค้า มีกามเป็นตัวบังคับ เพราะเหตุแห่งกามทั้งหลายนั้นแล ผู้ชนต่างประพฤติกายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริต ชนเหล่านั้นครั้งประพฤติกายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริตแล้ว เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกาย แดก ย่อมเข้าถึงอบาย ทุคติ วินิบาต นรก ดูกรภิกษุทั้งหลาย แม้นี้ก็ป็นโทษของกามทั้งหลาย ในสัมปรายภพ เป็นกองทุกข์ มีกามเป็นเหตุ มีกามเป็นต้นเค้า มีกามเป็นตัวบังคับ ล้วนเกิด เพราะเหตุแห่งกามทั้งหลายทั้งนั้น.

น อนฺตลิกฺเข น สมฺมทฺมชฺเฌ, น ปพฺพदानํ วิวรํ ปวิสฺส.
น วิชฺชตี โส ชคฺติปฺปเทโส, ยตฺถกฺขจฺโite มุจฺเจยฺย ปาปกมฺมา. (ธ ๑๒๗.)

บุคคลอาจจะเข้าไปสู่อากาศอันไม่มีระหว่างคั่น หามิได้ อาจจะเข้าไปสู่ท่ามกลางแห่งมหาสมุทร หามิได้ อาจจะเข้าไปสู่ระหว่างแห่งภูเข่า หามิได้ คือไม่ว่าจะดำรงอยู่ในประเทศแห่งแผ่นดินใด ที่จะทำให้พ้นจากกรรมอันชั่ว ประเทศแห่งแผ่นดินนั้น ย่อมไม่มี.

เจตนาห้, ภิกขเว, กมฺมํ วทามิ. เจตยิตฺวา กมฺมํ กโรติ -- กาเยน วาจาเย มนสา.

ผลโส, ภิกขเว, กมฺมานํ นิทานสมฺภโว

อตฺถิ, ภิกขเว, กมฺมํ นิริยเวทนียํ, อตฺถิ กมฺมํ ติริจฺจฺจานโยนิเวทนียํ, อตฺถิ กมฺมํ เปตฺติวิสย-
เวทนียํ, อตฺถิ กมฺมํ มนุสฺสโลกเวทนียํ, อตฺถิ กมฺมํ เทวโลกเวทนียํ.

ตีวิทาห้, ภิกขเว, กมฺมานํ วิปากํ วทามิ -- ทิฏฺฐเจว ธมฺเม, อุปฺปชฺเช วา, อปฺเร วา ปริยาเย.

(อํ ๙.๖๓)

ดูกรภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวเจตนาว่าเป็นกรรม บุคคลมีเจตน์จำนง แล้วจึงกระทำการกรรมด้วย
กาย ด้วยวาจา ด้วยใจ.

ผัสสะเป็นเหตุเกิดแห่งกรรม.

กรรมที่ให้วิบากในนรกก็มี ที่ให้วิบากในกำเนิดสัตว์ดิรัจฉานก็มี ที่ให้วิบากในเปรตวิสัยก็มี
ที่ให้วิบากในมนุษย์โลกก็มี ที่ให้วิบากในเทวโลกก็มี.

วิบากแห่งกรรม เรากล่าวว่ามี ๓ ประการ คือ กรรมที่ให้ผลในปัจจุบัน ๑ กรรมที่ให้ผลใน
ภพที่เกิด ๑ กรรมที่ให้ผลในภพต่อๆ ไป ๑.

กมฺมสุสกา, ภิกขเว, สตฺตา กมฺมทายาทา กมฺมโยนี กมฺมพฺพญฺญู กมฺมปฏฺฐิสรณา,
ยํ กมฺมํ กโรนฺติ - กลฺยาณํ วา ปาปกํ วา - ตสฺส ทายาทา ภวณฺติ. (อํ ๑๐.๒๐๖)

ดูกรภิกษุทั้งหลาย สัตว์ทั้งหลายเป็นผู้มีกรรมเป็นของๆ ตน เป็นผู้รับผลของกรรม เป็นผู้ที่มี
กรรมเป็นที่กำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย กระทำการกรรมใดไว้ ดีก็ตาม ชั่ว
ก็ตาม ย่อมเป็นผู้ได้รับผลของกรรมนั้น.

โหติ โส, ภิกขเว, สมโย ยํ มหาสมฺมุทโท อุตฺตสุสฺสตี วิสุสฺสตี น ภวตี; น ตฺเววาทํ, ภิกขเว,
อวิชฺชานีวรณานํ สตฺตานํ ตณฺหาสํโยชนานํ สนฺธาวตํ สํสรตํ ทุกฺขสฺส อนฺตกิริยํ วทามิ.
โหติ โส, ภิกขเว, สมโย ยํ สิเนรุ ปพฺพตฺตราชา ทฺยฺหตี วินฺสฺสตี น ภวตี; น ตฺเววาทํ, ภิกขเว,
อวิชฺชานีวรณานํ สตฺตานํ ตณฺหาสํโยชนานํ สนฺธาวตํ สํสรตํ ทุกฺขสฺส อนฺตกิริยํ วทามิ.
โหติ โส, ภิกขเว, สมโย ยํ มหาปถวี ทฺยฺหตี วินฺสฺสตี น ภวตี; น ตฺเววาทํ, ภิกขเว, อวิชฺชานี-
วรณานํ สตฺตานํ ตณฺหาสํโยชนานํ สนฺธาวตํ สํสรตํ ทุกฺขสฺส อนฺตกิริยํ วทามิ". (สํ ๒๒.๙๙)

ดูกรภิกษุทั้งหลาย มหาสมุทรมียังมีสมัยเหือดแห้ง ไม่เป็นมหาสมุทร แต่เราไม่กล่าวว่าสัตว์
ทั้งหลาย ผู้มีอวิชชาเป็นเครื่องกางกั้น มีตัณหาเป็นเครื่องประกอบไว้ ท่องเที่ยวไปมาอยู่
จะกระทำที่สุดแห่งทุกข์ได้

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ขุนเขาสิเนรุยังมีสมัยที่ถูกไฟไหม้พินาศไป ไม่เป็นภูเขา แต่เราไม่กล่าวว่า
สัตว์ทั้งหลาย ผู้มีอวิชชาเป็นเครื่องกางกั้น มีตัณหาเป็นเครื่องประกอบไว้ ท่องเที่ยวไปมาอยู่
จะกระทำที่สุดแห่งทุกข์ได้

ดูกรภิกษุทั้งหลาย แผ่นดินใหญ่ยังมีสมัยที่ถูกไฟไหม้พินาศไปไม่เป็นแผ่นดิน แต่เราไม่กล่าว ว่าสัตว์ทั้งหลาย ผู้มีวิชาเป็นเครื่องกางกั้น มีตัณหาเป็นเครื่องประกอบไว้ ท่องเที่ยวไปมา อยู่ จะกระทำที่สุดแห่งทุกข์ได้.

ทุกขนิโรธ อริยสัจ อริยสัจ คือ ความดับทุกข์

เยปิ หิ เกจิ, ภิกขเว, อนาคตมทฺธานํ. เป. เอตฺรหิ สมณฺหา วา พฺราหฺมณฺหา วา ยํ โลกํ ปิยรूपํ สาตรูปํ ตํ อนิจฺจํโต ปสฺสนฺติ ทฺกฺขโต ปสฺสนฺติ อนตฺตโต ปสฺสนฺติ โรคโต ปสฺสนฺติ ภยโต ปสฺสนฺติ, เต ตณฺหํ ปชฺชนฺติ. เย ตณฺหํ ปชฺชนฺติ เต อฺปฺธิ ปชฺชนฺติ. เย อฺปฺธิ ปชฺชนฺติ เต ทฺกฺขํ ปชฺชนฺติ. เย ทฺกฺขํ ปชฺชนฺติ เต ปริมุจฺจนฺติ ชาตฺติยา ชฺราย มรณฺน โสเกหิ ปรีเทเวหิ ทฺกฺขเขหิ โทมนสฺเสหิ อฺปายาสฺเสหิ, ปริมุจฺจนฺติ ทฺกฺขสมฺมาติ วทามฺหิ. (สํ ๑๒.๖๖)

ดูกรภิกษุทั้งหลาย สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่งในอนาคตกาล ฯลฯ ในปัจจุบันกาล ย่อมเห็นอารมณ์อันเป็นที่รักเป็นที่ชื่นใจในโลกนั้น โดยความเป็นของไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์ โดยความเป็นสภาพมิใช่ตัวตน โดยความเป็นโรค โดยความเป็นภัย สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นซึ่งว่าย่อมละตัณหาได้ สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดว่าย่อมละตัณหาได้ สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นซึ่งว่าย่อมละอุปธิได้ สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดว่าย่อมละอุปธิได้ สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นซึ่งว่าย่อมละทุกข์ได้ สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดว่าย่อมละทุกข์ได้ สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นซึ่งว่าย่อมพ้นจากชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปรีทเวะ ทุกข์ โทมนัสและอุปายาส เรากล่าวว่าสมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นย่อมพ้นจากทุกข์ได้.

ตสฺสาเยว ตณฺหาเย อเสสฺวิราคะนิโรธา อฺปาทานนิโรธา; อฺปาทานนิโรธา ภาวนิโรธา; ภาวนิโรธา ชาตฺตินิโรธา; ชาตฺตินิโรธา ชฺรามรณํ โสกปรีเทเวทฺกฺขโทมนสฺสุปายาสา นิรุชฺฌนฺติ.
เอวเมตสฺส เกวลสฺส ทฺกฺขทฺกฺขนฺตสฺส นิโรธํ โหติ. (สํ ๑๒.๔๓)

เพราะตัณหานั้นเที่ยวดับด้วยสำรอกโดยไม่เหลือ อุปาทานจึงดับ เพราะอุปาทานดับ ภพจึงดับ เพราะภพดับ ชาติจึงดับ เพราะชาติดับ ชรา มรณะ โสกะ ปรีทเวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาสจึงดับ ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งหมดนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

โย จ โข, ภิกขเว, รูปสฺส นิโรธํ วุปฺสโม อตฺถงฺคโม, ทฺกฺขสฺเสโส นิโรธํ โรคานํ วุปฺสโม ชฺรามรณสฺส อตฺถงฺคโม. โย เวทนาย... โย สญฺญาย... โย สงฺขารานํ... โย วิญฺญาณสฺส นิโรธํ วุปฺสโม อตฺถงฺคโม, ทฺกฺขสฺเสโส นิโรธํ โรคานํ วุปฺสโม ชฺรามรณสฺส อตฺถงฺคโม. (สํ ๒๒.๓๐)

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ความดับ ความเข้าไปประจักษ์ ความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งรูปนี้ เป็นความดับแห่ง
ทุกข์ เป็นความเข้าไปประจักษ์แห่งโรค เป็นความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งขราและมรณะ ความดับ ความ
เข้าไปประจักษ์ ความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งเวทนา ฯลฯ แห่งสัญญา ฯลฯ แห่งสังขาร ฯลฯ แห่ง
วิญญาน นี้เป็นความดับแห่งทุกข์ เป็นความเข้าไปประจักษ์แห่งโรค เป็นความตั้งอยู่ไม่ได้แห่ง
ขราและมรณะ.

เอตํ สนฺตํ เอตํ ปณฺตีตํ ยทฺธิทํ สพฺพสงฺขารสมฺโถ สพฺพูปธิปฏฺินิสฺสคฺโค ตณฺหกฺขโย วิราโค นิโรโร
นิพฺพานนฺติ. (อํ ๓.๓๒)

ธรรมชาตินี้สงบ ธรรมชาตินี้ประณีต คือ ธรรมเป็นที่สงบสังขารทั้งปวง เป็นที่สละคืนอุปธิทั้ง
ปวง เป็นที่สิ้นไปแห่งตัณหา เป็นที่สิ้นกำหนด เป็นที่ดับสนิท เป็นที่ดับกิเลสและกองทุกข์
ดังนี้.

รตฺโต โข, พฺราหฺมณ, ราเคน อภฺิภูโต ... ทฺุฏฺโจ โข, พฺราหฺมณ, โทเสน อภฺิภูโต ... มฺุฬฺโห โข,
พฺราหฺมณ, โมเหณ อภฺิภูโต ปฺริยาทฺินฺนจิตฺโต อตฺตพฺยาพาธายปิ เจเตติ, ปฺรพฺยาพาธายปิ
เจเตติ, อุภยพฺยาพาธายปิ เจเตติ, เจตลิกมฺปิ ทฺุภฺุ ทฺุมนสฺสํ ปฏฺิสํเวเตติ. ราเค ปฺหฺิเน...
โทเส ปฺหฺิเน...โมเห ปฺหฺิเน เหนวตฺตพฺยาพาธายปิ เจเตติ, น ปฺรพฺยาพาธายปิ เจเตติ, น อุภยพ
ยาพาธายปิ เจเตติ, น เจตลิกํ ทฺุภฺุ ทฺุมนสฺสํ ปฏฺิสํเวเตติ. เอวํ โข, ภิกฺขเว, สนฺทฺิฏฺฺจิกํ
นิพฺพานํ โหติ อกาลิกํ เอหิปสฺสํ อปฺเนยฺยิกํ ปจฺจตฺตํ เวทิตพฺพํ วิญฺญูหฺิ”ติ. (อํ ๓.๕๕)

ดูกรพราหมณ์ บุคคลผู้กำหนด ถูกระคะครอบงำ มีจิตอันระคะกลุ้มรุมแล้ว... บุคคลผู้โกรธ
ถูกโทสะครอบงำ มีจิตอันโทสะกลุ้มรุมแล้ว... บุคคลผู้หลง ถูกความหลงครอบงำ มีจิตอัน
ความหลงกลุ้มรุมแล้ว ย่อมคิดเพื่อเบียดเบียนตนเองบ้าง ย่อมคิดเพื่อเบียดเบียนคนอื่นบ้าง
ย่อมคิดเพื่อเบียดเบียนตนเองและคนอื่นทั้งสองฝ่ายบ้าง ย่อมเสวยทุกข์โทมนัสที่เป็นไปทาง
จิตบ้าง เมื่อละระคะ... โทสะ... โมหะ ได้เด็ดขาดแล้ว ย่อมไม่คิดแม้เพื่อจะเบียดเบียนตนเอง
เลย ย่อมไม่คิดแม้เพื่อจะเบียดเบียนคนอื่น ย่อมไม่คิดแม้เพื่อจะเบียดเบียนตนเองและคนอื่น
ทั้งสองฝ่าย ย่อมไม่เสวยทุกข์โทมนัสที่เป็นไปทางจิต ดูกรพราหมณ์ แม้ด้วยเหตุดังกล่าวมา
ฉะนั้นแล นิพพานธรรมย่อมเป็นคุณชาติอันผู้บรรลู่จะพึงเห็นเอง ไม่ประกอบด้วยกาล ควร
เรียกให้มาดู ควรน้อมเข้ามา อันวิญญูชนพึงรู้เฉพาะตน.

โย โข, อาวุโส, ราคะกฺขโย โทสะกฺขโย โมหกฺขโย - อิทํ วุจฺจติ นิพฺพานนฺ”ติ. (อํ ๓๘.๑)

ดูกรผู้มีอายุ ความสิ้นระคะ ความสิ้นโทสะ ความสิ้นโมหะ นี้เรียกว่านิพพาน.

ตสฺส สมฺมาวิมุตฺตสฺส,	สนฺตจิตฺตสฺส ภิกฺขุโน.
กตสฺส ปฏิจโย นตฺถิ,	กรณียํ น วิชฺชติ.
เสโล ยถา เอกคฺขมโน,	วาเตน น สมীরติ.
เอวํ รูปา รสา สทุทา,	คณฺธา ผสฺสา จ เกวลา.
อิกฺกจา ฌมฺมา อนิกฺกจา จ,	น ปเวเรฺหติ ตาทิโน.
จิตํ จิตฺตํ วิปฺปมุตฺตํ,	วยฺยจสฺसानุสฺสติ. (อํ ๔.๕๕)

จิตของภิกษุผู้น้อมไปยังเนกขัมมะ ผู้น้อมไปยังความสงบแห่งใจ ผู้น้อมไปยังความไม่เบียดเบียน ผู้น้อมไปยังความสิ้นตัณหา ผู้น้อมไปยังความสิ้นอุปาทาน และผู้น้อมไปยังความไม่หลงไหลแห่งใจ ย่อมหลุดพ้นโดยชอบ เพราะเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปแห่งอายตนะทั้งหลาย กิจที่ควรทำและการเพิ่มพูนกิจที่ทำแล้ว ย่อมไม่มีแก่ภิกษุผู้นั้นผู้หลุดพ้นแล้ว โดยชอบ มีจิตสงบ ภูเขาศิลาเป็นแห่งที่บ ย่อมไม่หวั่นไหวด้วยลม ฉนฺได รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะและธรรมารมณ์ ทั้งสิ้น ทั้งที่เป็นอริยธรรม และอนิยธรรม ย่อมยังจิตอันตั้งมั่น หลุดพ้นวิเศษแล้ว ของภิกษุผู้คงที่ ให้หวั่นไหวไม่ได้ ฉนฺนํ และภิกษุผู้นั้นย่อมพิจารณาเห็นความเกิดขึ้น และความเสื่อมไปแห่งจิตนั้น ดังนี้.

สงฺขาย โลกสฺมี ปโรปรานิ,
 ยสฺสลิขิตํ นตฺถิ กุหิณฺจि โลกเ.
 สนฺโต วิฐโม อนีโฆ นิราโส,
 อตาริ โส ชาติชฺรนฺติ พุริมิ. (อํ ๓.๓๒ สฺ นิ ๑๐๔๘)

ดูกรปุณณกะ ผู้ใดไม่มีความหวั่นไหว (ดีนฺรณ) ในโลกไหนๆ เพราะได้พิจารณาเห็นธรรมที่ยิ่ง และหย่อนในโลก ผู้นั้นสงบแล้ว ไม่มีความประพฤติชั่วอันจะทำให้มัวหมอง ดูกวณไฟ ไม่มีกิเลสอันกระทบจิต หากความหวัง (ปรารธนา) มิได้ เรากล่าวว่า ผู้นั้นข้ามพ้นชาติและชราไปได้แล้ว.

อตฺถิ, ภิกฺขเว, ตทายตฺนํ, ยตฺถ เหว ปถวี, น อาโป, น เตโช, น วาโย, น อากาสาณญฺจายตฺนํ, น วิญญาณญฺจายตฺนํ, น อากิณฺจณฺญายตฺนํ, น เหวสณฺณานาสณฺณายตฺนํ, นายํ โลกิ, น ปโรโลกิ, น อุโฆ จนฺทิมสฺสุริยา. ตตฺรปาหํ, ภิกฺขเว, เหว อาคตฺตี วทามิ, น คตฺตี, น จิตฺตี, น จุตฺตี, น อุปฺปตฺตี; อุปฺปตฺติจฺจํ, อุปฺปวตฺตํ, อนารมฺมณฺเมเวตํ. เอเสวนฺโต หุภุชฺสสา”ติ. (อฺ ๘.๑)

ดูกรภิกษุทั้งหลาย อายตนะนั้นมีอยู่ ดิน น้ำ ไฟ ลม อากาสนัญจายตนะ วิญญาณัญจายตนะ อากิณฺจณฺญายตนะ เหวสณฺณานาสณฺณายตนะ โลกนี้ โลกหน้า พระจันทร์และพระอาทิตย์ ทั้งสอง ย่อมไม่มีในอายตนะนั้น ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราย่อมไม่กล่าวซึ่งอายตนะนั้นว่า

เป็นการมา เป็นการไป เป็นการตั้งอยู่ เป็นการจตุติ เป็นการอุบัติ อายตนะนั้นหาที่ตั้งอาศัย มิได้ มิได้เป็นไป หาอารมณ์มิได้ นี่แลเป็นที่สุดแห่งทุกข์.

อตฺถิ, ภิกฺขเว, อชาตํ อภฺตํ อกตํ อสงฺขตํ. โน เจตํ, ภิกฺขเว, อภวิสฺส อชาตํ อภฺตํ อกตํ อสงฺขตํ, นยิธ ชาตสฺส ภฺตสฺส กตสฺส สงฺขตสฺส นิสฺสรณํ ปญฺญาเยถ. ยสฺมา จ โข, ภิกฺขเว, อตฺถิ อชาตํ อภฺตํ อกตํ อสงฺขตํ, ตสฺมา ชาตสฺส ภฺตสฺส กตสฺส สงฺขตสฺส นิสฺสรณํ ปญฺญาติ. (อุ ๘.๓)

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมชาติที่ไม่เกิดแล้ว ไม่เป็นแล้ว อันปัจจัยกระทำไม่ได้แล้ว ประดุจแต่งไม่ได้แล้ว มีอยู่ ดูกรภิกษุทั้งหลาย ถ้าธรรมชาติที่ไม่เกิดแล้ว ไม่เป็นแล้ว อันปัจจัยกระทำไม่ได้แล้ว ประดุจแต่งไม่ได้แล้ว จักไม่ได้มีแล้วไซ้ การสลัดออกซึ่งธรรมชาติที่เกิดแล้ว เป็นแล้ว อันปัจจัยกระทำแล้ว ประดุจแต่งแล้ว จะไม่พึงปรากฏในโลกนี้เลย ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็เพราะธรรมชาติที่ไม่เกิดแล้ว ไม่เป็นแล้ว อันปัจจัยกระทำไม่ได้แล้ว ประดุจแต่งไม่ได้แล้ว มีอยู่ ฉะนั้น การสลัดออกซึ่งธรรมชาติที่เกิดแล้ว เป็นแล้ว อันปัจจัยกระทำแล้ว ประดุจแต่งแล้ว จึงปรากฏ.

ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา อริยสัจ อริยสัจ คือ ทางไปสู่ความดับทุกข์

ทุเวเม, ภิกฺขเว, อนฺตา ปพฺพชิตฺเตน น เสวิตพฺพา. กตฺเม ทุเว? โย จายํ กามสฺสุ กามสฺขลฺลิกานฺุ โยโค หีโน คมฺโม ปฺฤชฺชนิโก อนริโย อนตฺถสฺสํหิตฺโต, โย จายํ อตฺตกิลมณานฺุโยโค ทุโก โข อนริโย อนตฺถสฺสํหิตฺโต. เอเต โข, ภิกฺขเว, อุโป อนฺเต อนฺุปกมฺม มชฺฌิมา ปฏิปทา ตถาคเตน อภิสฺม พุทฺธา จกฺขุกรณิ ฅาณกรณิ อุปลมา ย อภิญฺญา สมฺโพธาย นิพฺพานาย สํวตฺตติ. (สํ ๕๖.๑๑)

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ที่สุดสองอย่างนี้อันบรรพชิตไม่ควรเสพ คือ การประกอบตนให้พัวพันด้วย กามสุขในกามทั้งหลาย เป็นธรรมอันเลว เป็นของชาวบ้าน เป็นของปุถุชน ไม่ใช่ของพระ อริยะ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ ๑ การประกอบความเหน็ดเหนื่อยแก่ตน เป็นความลำบาก ไม่ใช่ของพระอริยะ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ ๑ ดูกรภิกษุทั้งหลาย ปฏิปทาสายกลาง ไม่เข้าไปใกล้ที่สุดสองอย่างนั้น นั้นตถาคตได้ตรัสรู้แล้วด้วยปัญญาอันยิ่ง ทำดวงตาให้เกิด ทำญาณ ให้เกิด ย่อมเป็นไปเพื่อความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อการตรัสรู้ เพื่อพระนิพพาน.

อทุโก โย เอโส ฐมฺโม อนฺุปฆาโต อนฺุปายาโส อปริฬาโห; สมฺมาปฏิปทา. ตสฺมา เอโส ฐมฺโม อรโณ. (ม ๑๓๙)

นี่เป็นธรรมไม่มีทุกข์ ไม่มี ความคับใจ ไม่มี ความแค้นใจ ไม่มี ความเร่าร้อน เป็นความปฏิบัติชอบ เพราะฉะนั้น ธรรมนี้จึงไม่มีกิเลสที่ต่อกรรณรงค์.

เอเสว มคฺโค นตฺถณโณ,
เอตถฺหิ ตุมฺเห ปฏฺิพชฺชถ,
เอตถฺหิ ตุมฺเห ปฏฺิพนฺนา,
อกฺขาโต โว มยา มคฺโค,
ตุมฺเหหิ กิจฺจมาตปฺป,
ปฏฺิพนฺนา ปโมกฺขนฺติ,

ทสฺสนสฺส วิสุทฺธิยา.
มารสฺเสตฺ ปโมหน.
ทุกฺขสฺสนตฺ กิริสฺสถ.
อณฺณาย สลฺลกนฺตฺน.
อกฺขาตาโร ตถาคตา.
ณฺมายิโน มารพนฺธนา. (ธ ๒๗๔-๒๗๖)

ทางนี้เท่านั้นเพื่อความหมดจดแห่งทัศนะ ทางอื่นไม่มี เพราะเหตุนี้ ท่านทั้งหลายจงดำเนินไปตามทางนี้แหละ เพราะทางนี้เป็นที่ยังมารและเสนามารให้หลง ด้วยว่าท่านทั้งหลายดำเนินไปตามทางนี้แล้ว จักทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ เราทราบชัดธรรมเป็นที่สลัดกิเลสเพียงดังลูกศรออก บอกทางแก่ท่านทั้งหลายแล้ว ท่านทั้งหลายพึงทำความเพียรเครื่องยังกิเลสให้เร้าร้อน พระตถาคตทั้งหลายเป็นได้แก่ผู้บอก ชนทั้งหลาย ดำเนินไปแล้ว เฟงพิณิจ จะพ้นจากเครื่องผูกแห่งมารได้.

โอททถ, ภิกฺขเว, โสตฺ, อมตมธิตตฺ, อหฺมณฺสาสามิ, อหฺ ฌมฺมํ เทเสมิ. ยถาณฺุสิฏฺฺจํ ตถา ปฏฺิพชฺช-
มานา นจิริสฺเสว -- ยสฺสสตฺถาย กุลฺปุตฺตา สมฺมเทว อคารสฺมา อนคาริยํ ปพฺพชฺชนฺติ ตทฺนตฺตรํ
-- พุรฺหมจฺริยปริโยสานํ ทิฏฺฐเจว ฌมฺเม สยํ อภิญฺญา สจฺฉิกตฺวา อุปสมฺปชฺช วิหริสฺสถ.
(ม ๒๖)

ดูกรภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงเงี้ยโสตสดับ เราได้บรรลุอมตธรรมแล้ว เราจะสั่งสอน จะแสดงธรรม พวกเธอปฏิบัติอยู่ตามที่เราสั่งสอนแล้ว ไม่ซ้าสักเท่าไร จักทำให้แจ้งซึ่งคุณอันยอดเยี่ยมอันเป็นที่สุดแห่งพรหมจรรย์ที่กุลบุตรทั้งหลายผู้ออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตโดยชอบต้องการนั้น ด้วยปัญญาอันยิ่งด้วยตนเองในปัจจุบัน เข้าถึงอยู่.

๑) สมมาทิฏฺฐิ

กตมา จ, ภิกฺขเว, สมมาทิฏฺฐิ? ยํ โข, ภิกฺขเว, ทุกฺখে ฉาณฺ, ทุกฺขสมฺมุทฺเย ฉาณฺ, ทุกฺขนิโรธฉาณฺ, ทุกฺขนิโรธคามินิยา ปฏฺิพทา ย ฉาณฺ, อยํ วุจฺจติ, ภิกฺขเว, สมมาทิฏฺฐิ. (ที ๒๒)

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็สัมมาทิฏฺฐิเป็นไฉน ความรู้ในทุกข์ ความรู้ในทุกขสมุทฺย ความรู้ในทุกขนิโรธ ความรู้ในทุกขนิโรธคามินิยาปฏิบัติ อันนี้เรียกว่า สัมมาทิฏฺฐิ.

ยโต โข, อาวุโส, อริยสาวโก อกุสลญฺจ ปชานาติ, อกุสลมฺมูลญฺจ ปชานาติ, กุสลญฺจ ปชานาติ, กุสลมฺมูลญฺจ ปชานาติ -- เอตฺตาวตฺตปิ โข, อาวุโส, อริยสาวโก สมมาทิฏฺฐิ โหติ, อชฺชุตฺตาสฺสทิฏฺฐิ, ฌมฺเม อเวจฺจปฺปสาเทน สมนฺนาคโต, อากโต อิมํ สทฺธมฺมํ.

ดูกรท่านผู้มีอายุ เมื่อใดอริยสาวกผู้ซึ่งอกุศลและรากเหง้าอกุศล รู้ชัดซึ่งกุศลและรากเหง้าของกุศล แม้ด้วยเหตุเพียงเท่านั้น อริยสาวกชื่อว่าเป็นสัมมาทิฎฐิ มีความเห็นดำเนินไปตรงแล้ว ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันแน่วแน่ในธรรม มาสู่พระสัทธรรมนี้.

กตมํ ปนากุโส, อกุสลํ, กตมํ อกุสลมฺหํ, กตมํ กุสลํ, กตมํ กุสลมฺหํ?

กตมญจากุโส, อกุสลํ?

ปาณาติปาโต โข, อาวุโส, อกุสลํ, อทินฺนาทานํ อกุสลํ, กาเมสุมิฉจจาโร อกุสลํ, มุสาวาทอ อกุสลํ, ปิสุณฺหา วาจํ อกุสลํ, ผรุสฺสา วาจํ อกุสลํ, สมฺผปฺปลาโป อกุสลํ, อภิชฺฌมา อกุสลํ, พยาปาโท อกุสลํ, มิฉจาทิฎฺฐิ อกุสลํ -- อิทํ วุจฺจตาวุโส อกุสลํ. กตมญจากุโส, อกุสลมฺหํ? โลภो อกุสลมฺหํ, โทโส อกุสลมฺหํ, โมหो อกุสลมฺหํ -- อิทํ วุจฺจตาวุโส, อกุสลมฺหํ.

ก็อกุศลเป็นไฉน ได้แก่ ฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม พุตเท็จ พุตส่อเสียด พุตคำหยาบ พุตเพื่อเจ้อ ออยากได้ของผู้อื่น ปองร้ายเขา เห็นผิด อันนี้เรียกว่า อกุศลแต่ละอย่างๆ รากเหง้าของอกุศลเป็นไฉน ได้แก่ โลภะ โทสะ โมหะ อันนี้เรียกว่า รากเหง้าของอกุศลแต่ละอย่างๆ.

กตมญจากุโส, กุสลํ?

ปาณาติปาตา เวรมณี กุสลํ, อทินฺนาทานา เวรมณี กุสลํ, กาเมสุมิฉจจารา เวรมณี กุสลํ, มุสาวาทา เวรมณี กุสลํ, ปิสุณาย วาจาย เวรมณี กุสลํ, ผรุสฺสาย วาจาย เวรมณี กุสลํ, สมฺผปฺปลาปา เวรมณี กุสลํ, อนภิชฺฌมา กุสลํ, อพฺยาปาโท กุสลํ, สมฺมาทิฎฺฐิ กุสลํ -- อิทํ วุจฺจตาวุโส, กุสลํ. กตมญจากุโส, กุสลมฺหํ? อโลภो กุสลมฺหํ, อโทโส กุสลมฺหํ, อโมหो กุสลมฺหํ -- อิทํ วุจฺจตาวุโส, กุสลมฺหํ. (ม ๙)

กุศลเป็นไฉน ได้แก่ ความเว้นจากการฆ่าสัตว์ เว้นจากการลักทรัพย์ เว้นจากการประพฤติผิดในกาม เว้นจากการพุตเท็จ เว้นจากการพุตส่อเสียด เว้นจากการพุตคำหยาบ เว้นจากการพุตเพื่อเจ้อ ไม่อยากได้ของผู้อื่น ไม่ปองร้ายเขา มีความเห็นชอบ อันนี้เรียกว่า กุศลแต่ละอย่างๆ รากเหง้าของกุศลเป็นไฉน ได้แก่ อโลภะ อโทสะ อโมหะ อันนี้เรียกว่า รากเหง้าของกุศลแต่ละอย่างๆ.

อนิจฺจญฺเวยว, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ รูปํ อนิจฺจนฺติ ปสฺสตี. สาสฺส โหตี สมฺมาทิฎฺฐิ. สมฺมา ปสฺสํ นิพฺพินฺหตี. นนฺทิภฺชยา รากภฺชโย, รากภฺชยา นนฺทิภฺชโย. นนฺทिरากภฺชยา จิตฺตํ วิมุตฺตํ สุวิมุตฺตนฺติ วุจฺจตี. อนิจฺจญฺเวยว, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ เวทนํ อนิจฺจนฺติ ปสฺสตี. สาสฺส โหตี สมฺมาทิฎฺฐิ. สมฺมา ปสฺสํ นิพฺพินฺหตี. นนฺทิภฺชยา รากภฺชโย, รากภฺชยา นนฺทิภฺชโย. นนฺทिरากภฺชยา จิตฺตํ วิมุตฺตํ สุวิมุตฺตนฺติ วุจฺจตี. อนิจฺเจเวว, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ สญฺญํ อนิจฺจนฺติ ปสฺสตี. เป. อนิจฺเจเวว

ภิกขเว, ภิกขุ สงฺขารเ อนิจฺจาติ ปสฺสติ. สาสฺส โหติ สมฺมาทิฏฺฐิ. สมฺมา ปสฺสํ นิพฺพิหนฺตติ. นนฺทิกฺขยา รากฺกขโย, รากฺกขยา นนฺทิกฺขโย. นนฺทिरากฺกขยา จิตฺตํ วิมุตฺตํ สุวิมุตฺตนฺตติ วุจฺจติ. อนิจฺจณฺเฆว, ภิกขเว, ภิกขุ วิญฺญาณํ อนิจฺจนฺตติ ปสฺสติ. สาสฺส โหติ สมฺมาทิฏฺฐิ. สมฺมา ปสฺสํ นิพฺพิหนฺตติ. นนฺทิกฺขยา รากฺกขโย, รากฺกขยา นนฺทิกฺขโย. นนฺทिरากฺกขยา จิตฺตํ วิมุตฺตํ สุวิมุตฺตนฺตติ วุจฺจติ. (สํ ๒๒.๕๑)

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเห็นรูปอันไม่เที่ยงนั้นแหละ ว่าไม่เที่ยง ความเห็นของเขอนั้นเป็นสัมมาทิฏฐิ เมื่อเขาเห็นโดยชอบ ย่อมเบื่อหน่าย เพราะสิ้นความยินดี จึงสิ้นความกำหนด เพราะสิ้นความกำหนด จึงสิ้นความยินดี เพราะสิ้นความยินดี และความกำหนด จิตหลุดพ้นแล้วเรียกว่า หลุดพ้นดีแล้ว ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเห็นเวทนาอันไม่เที่ยงนั้นแหละ ว่าไม่เที่ยง ขลย เห็นสัญญาอันไม่เที่ยงนั้นแหละ ว่าไม่เที่ยง ขลย เห็นสังขารอันไม่เที่ยงนั้นแหละ ว่าไม่เที่ยง ขลย เห็นวิญญาณอันไม่เที่ยงนั้นแหละ ว่าไม่เที่ยง ความเห็นของเขอนั้นเป็นสัมมาทิฏฐิ เมื่อเขาเห็นโดยชอบ ย่อมเบื่อหน่าย เพราะสิ้นความยินดี จึงสิ้นความกำหนด เพราะสิ้นความกำหนด จึงสิ้นความยินดี เพราะสิ้นความยินดีและความกำหนด จิตหลุดพ้นแล้วเรียกว่า หลุดพ้นดีแล้ว.

โย โข, มาลुकฺยปฺุตต, เอวํ วทฺเขย -- ‘น ตาวาหํ ภควติ พฺรหฺมจริยํ จริสฺสามิ ยาว เม ภควา น พฺยากริสฺสติ -- “สฺสฺสโต โลโก”ติ วา, ‘อสฺสฺสโต โลโก”ติ วา, ‘อนฺตวา โลโก”ติ วา, ‘อนนฺตวา โลโก”ติ วา, ‘ตํ ชีวํ ตํ สฺริรฺน”ติ วา, ‘อณฺณํ ชีวํ อณฺณํ สฺริรฺน”ติ วา, ‘โหติ ตถาคโต ปรี มรณา”ติ วา, ‘น โหติ ตถาคโต ปรี มรณา”ติ วา, ‘โหติ จ น จ โหติ ตถาคโต ปรี มรณา”ติ วา, ‘เนว โหติ น น โหติ ตถาคโต ปรี มรณา”ติ วา”ติ, อพฺยาगतเมว ตํ, ตถาคเตน อสฺส, อถ โส ปุคฺคโล กาลํ กเรยฺย.

มาลुकฺยบฺุตฺร บุคฺคฺลใดจะพึงกล่าวอย่างนี้ว่า “ทราบใดที่พระผู้มีพระภาคยังไม่ทรงตอบเราว่า “โลกเที่ยง โลกไม่เที่ยง โลกมีที่สุด โลกไม่มีที่สุด ชีวะกับสรีระเป็นอย่างไรกัน ชีวะกับสรีระเป็นคนละอย่างกัน หลังจากตายแล้วตถาคตเกิดอีก หลังจากตายแล้วตถาคตไม่เกิดอีก หลังจากตายแล้วตถาคตเกิดอีกและไม่เกิดอีก หลังจากตายแล้วตถาคตจะว่าเกิดอีกก็มีใช่ จะว่าไม่เกิดอีกก็มีใช่” ทราบนั้นเราก็จักไม่ประพฤติพรหมจรรย์ในพระผู้มีพระภาค ต่อให้บุคคลนั้นสิ้นชีวิตไป ตถาคตก็ไม่ตอบเรื่องนั้น.

เสยฺยถาปิ, มาลुकฺยปฺุตต, ปุริโส สลฺเลน วิทุโร อสฺส สฺวิเสน คาฟฺุหฺปเลปนฺน. ตสฺส มิตฺตามจฺจา ฆาติสาลโหิตา ภิสฺสกํ สลฺลกตฺตํ อุปฺภูจฺเปยฺยํ. โส เอวํ วทฺเขย -- ‘น ตาวาหํ อิมํ สลฺลํ อหริสฺสามิ ยาว น ตํ ปุริสํ ชานามิ เยนมฺหิ วิทุโร, ขตฺติโย วา พฺรหฺมโณ วา เวสฺโส วา สุทฺโท วา”ติ;... เอวํนาโม เอวํโคตฺโต อิติ วา;... ทีโฆ วา รสฺโส วา มชฺฌิมโฆ วา”ติ; อณฺเฆว

เมว ตัม เตน ปุริเสน อสฺส, อถ โส ปุริโส กาลัม กเรย. เอวเมว โข, มาลुकฺยปฺตฺต, โย เอวํ วเทย
-- ‘น ตาวาหํ ภควติ พุรุมฺจริยํ จริสฺสามิ ยาว เม ภควา น พุยากริสฺสติ -- “สฺสฺสโต
โลโก”ติ วา....-- อพฺยาทเมว ตัม ตถาคเตน อสฺส, อถ โส ปุคฺคโล กาลัม กเรย.

เปรียบเหมือนบุรุษต้องลูกศรที่อาบยาพิษอย่างร้ายแรง มิตรอำมาตย์ ญาติสาโลหิตของบุรุษ
นั้น พึ่งไปหาแพทย์ผู้ชำนาญในการผ่าตัดรักษาบุรุษผู้ต้องลูกศรนั้น บุรุษผู้ต้องลูกศรนั้น
พึ่งกล่าวอย่างนี้ว่า “ตราบใดที่เรายังไม่รู้จักคนที่ยิงเราเลยว่าเป็นกษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์
หรือศูทร ตราบนั้น เราก็จักไม่ถอนลูกศรนี้ออกไป”... “ตราบใดที่เรายังไม่รู้จักคนที่ยิงเราว่า
มีชื่ออย่างนี้ มีโคตรอย่างนี้ ตราบนั้น เราก็จักไม่ถอนลูกศรนี้ออกไป”... “ตราบใดที่เรายังไม่
รู้จักคนที่ยิงเราว่าเป็นคนสูง ต่ำ หรือปานกลาง ตราบนั้น เราก็จักไม่ถอนลูกศรนี้ออกไป”...
ต่อให้บุรุษนั้นตายไป เขาก็จะไม่รู้เรื่องนั้นเลย ฉันทใจ. มาลुकฺยบุดฺธ บุคฺคโลจจะพึ่งกล่าว
อย่างนี้ว่า “ตราบใดที่พระผู้มีพระภาคยังไม่ทรงตอบเราว่า “โลกเที่ยง โลกไม่เที่ยง โลกมี
ที่สุด โลกไม่มีที่สุด ชีวะกับสรีระเป็นอย่างเดียวกัน ชีวะกับสรีระเป็นคนละอย่างกัน หลังจาก
ตายแล้วตถาคตเกิดอีก หลังจากตายแล้วตถาคตไม่เกิดอีก หลังจากตายแล้วตถาคตเกิดอีก
และไม่เกิดอีก หลังจากตายแล้วตถาคตจะว่าเกิดอีกก็มีใช่ จะว่าไม่เกิดอีกก็มีใช่” ตราบนั้น
เราก็จักไม่ประพฤติพรหมจรรย์ในพระผู้มีพระภาค ต่อให้บุคคลนั้นสิ้นชีวิตไป ตถาคตก็ไม่
ตอบเรื่องนั้น ฉันทนั้น.

‘สฺสฺสโต โลโก’ติ, มาลुकฺยปฺตฺต, ทิฏฺฐิจฺยา สติ พุรุมฺจริยวาโส อภวิสฺสชาติ, เอวํ โน อสฺสฺสโต
โลโก’ติ, มาลुकฺยปฺตฺต, ทิฏฺฐิจฺยา สติ พุรุมฺจริยวาโส อภวิสฺสชาติ, เอวํปิ โน สฺสฺสโต โลโก’ติ
วา มาลुकฺยปฺตฺต, ทิฏฺฐิจฺยา สติ, ‘อสฺสฺสโต โลโก’ติ วา ทิฏฺฐิจฺยา สติ อตฺถเว ชชาติ, อตฺถิ ชรา,
อตฺถิ มรณํ, สนฺติ โสภปริเทวทฺทุกฺชโทมนสฺสุปายาสา; เยสาหํ ทิฏฺฐิจฺเว ฐมฺเม นิฆาตํ ปณฺณเปมิ.

(ม ๖๓)

มาลुकฺยบุดฺธ เมื่อมีความเห็นว่า “โลกเที่ยง” จักได้มีการอยู่ประพฤติพรหมจรรย์กันหรือ
ก็หามิได้ เมื่อมีความเห็นว่า “โลกไม่เที่ยง” จักได้มีการอยู่ประพฤติพรหมจรรย์กันหรือ ก็หา
มิได้ แม้เมื่อมีความเห็นว่า “โลกเที่ยง หรือโลกไม่เที่ยง” ชชาติ (ความเกิด) ชรา (ความแก่)
มรณะ (ความตาย) โสภะ (ความเศร้าโศก) ปริเทวะ (ความคร่ำครวญ) ทุกฺข์ (ความทุกฺข์กาย)
โทมนัส(ความทุกฺข์ใจ) และอุปายาส(ความคับแค้นใจ) ก็ยังคงมีอยู่ตามปกติ เราจึงบัญญัติ
เฉพาะการกำจัดชาติ ชรา มรณะ โสภะ ปริเทวะ ทุกฺข์ โทมนัส และอุปายาสในปัจจุบัน.

อตฺตโน สุขเมสาโน, อพฺพเห สลฺลมตฺตโน. (สุ นี ๕๙๒)

คนผู้แสวงหาความสุขเพื่อตน พึ่งถอนลูกศรคือกิเลสของตนเสีย.

ปณจสงฺโยชนานิ

สังโยชน์ ๕

อิชานนุท, อสฺสุตวา ปุณฺณชโน อริยานํ อทฺสฺสาวิ อริยธมฺมสฺส อโกวิทฺโถ อริยธมฺเม อวิณีโต, สบฺปฺริสํ อทฺสฺสาวิ สบฺปฺริสธมฺมสฺส อโกวิทฺโถ สบฺปฺริสธมฺเม อวิณีโต สกฺกายทิกฺขุจิปรียุณฺณจิตฺเตน เจตฺสา วิหฺรติ สกฺกายทิกฺขุจิปรเตน; อุปฺปนฺนาย จ สกฺกายทิกฺขุจฺยา นิสฺสรณํ ยถาภูตํ นปฺปชานาติ. ตสฺส สฺมา สกฺกายทิกฺขุจิ ฅามคตา อปฺปฏฺวิณีตา โอรมฺภาคิยํ สังโยชนํ. วิจิกิจฺจาปรียุณฺณจิตฺเตน เจตฺสา วิหฺรติ... สีสฺพพตฺตปฺรามาสฺปรเตน เจตฺสา วิหฺรติ... กามราคะปรียุณฺณจิตฺเตน เจตฺสา วิหฺรติ ... พยาปาทปรียุณฺณจิตฺเตน เจตฺสา วิหฺรติ พยาปาทปรเตน; อุปฺปนฺนสฺส จ พยาปาทสฺส นิสฺสรณํ ยถาภูตํ นปฺปชานาติ. ตสฺส โส พยาปาโท ฅามคโต อปฺปฏฺวิณีโต โอรมฺภาคิยํ สังโยชนํ. (ม ๖๔)

ดูกรอานนทฺ ปุณฺณชโนในโลกนี้ ผู้ไม่ได้ดับ ไม่ได้เห็นพระอริยะ ไม่ฉลาดในธรรมของพระอริยะ ไม่ได้รับแนะนำในธรรมของพระอริยะ ไม่เห็นสัตบุรุษ ไม่ฉลาดในธรรมของสัตบุรุษ ไม่ได้รับแนะนำในธรรมของสัตบุรุษ มีจิตอันสักกายทิกฺขุจิล้มรุมแล้ว อันสักกายทิกฺขุจิคอบงำแล้วอยู่ และเมื่อสักกายทิกฺขุจิกเกิดขึ้นแล้ว ย่อมไม่รู้อุบายเป็นเครื่องสลัดออกเสียได้ตามความเป็นจริง สักกายทิกฺขุจินั้นก็เป็นของมีกำลัง อันปุณฺณชนนั้นบรรเทาไม่ได้แล้ว ชื่อว่าเป็นโอรมภาคิย-สังโยชน์ ปุณฺณชนนั้นมีจิตอันวิจิกิจจาล้มรุมแล้ว... ปุณฺณชนนั้นมีจิตอันศีลฺพพตฺตปฺรามาสกิล้มรุมแล้ว... ปุณฺณชนนั้นมีจิตอันกามราคะกิล้มรุมแล้ว... ปุณฺณชนนั้นมีจิตอันพยาปาทกิล้มรุมแล้ว อันพยาปาทคอบงำแล้ว และเมื่อความพยาปาทเกิดขึ้นแล้ว ย่อมไม่รู้อุบายเป็นเครื่องสลัดออกเสียได้ตามความเป็นจริง ความพยาปาทนั้นก็เป็นของมีกำลัง อันปุณฺณชนนั้นบรรเทาไม่ได้แล้ว ชื่อว่าเป็น โอรมภาคิยสังโยชน์.

อโยนิโสมนสิกาโร

การไม่ทำใจให้แยบคาย

โส มนสิกรณิเย ธมฺเม อปฺปชานนฺโต อมนสิกรณิเย ธมฺเม อปฺปชานนฺโต, เย ธมฺมา น มนสิกรณิยา, เต ธมฺเม มนสิ กโรติ, เย ธมฺมา มนสิกรณิยา เต ธมฺเม น มนสิ กโรติ.

เขาย่อมไม่รู้ทั่วถึงธรรมอันตนควรมนสิการ ย่อมไม่รู้ทั่วถึงธรรมอันตนไม่ควรมนสิการ เมื่อเขาไม่รู้ทั่วถึงธรรมที่ควรมนสิการ ไม่รู้ทั่วถึงธรรมที่ไม่ควรมนสิการ ย่อมมนสิการธรรมที่ไม่ควรมนสิการ ย่อมไม่มนสิการธรรมที่ควรมนสิการ.

“โส เอวํ อโยนิโส มนสิ กโรติ:

‘อโหสิ นุ โข อหํ อตีตมตฺธานํ? น นุ โข อโหสิ อตีตมตฺธานํ? ก็ นุ โข อโหสิ อตีตมตฺธานํ? กถํ นุ โข อโหสิ อตีตมตฺธานํ? ก็ หุตฺวา ก็ อโหสิ นุ โข อหํ อตีตมตฺธานํ? ภวิสฺสามิ นุ โข อหํ อนาถตมตฺธานํ? น นุ โข ภวิสฺสามิ อนาถตมตฺธานํ? ก็ นุ โข ภวิสฺสามิ อนาถตมตฺธานํ? กถํ นุ โข ภวิสฺสามิ อนาถตมตฺธานํ? ก็ หุตฺวา ก็ ภวิสฺสามิ นุ โข อหํ อนาถตมตฺธานน”ติ? เอตฺรหิ วา ปจฺจุปปนฺนตฺธานํ อชฺฌตฺตํ กถํกถิ โหติ -- ‘อหํ นุ โขสฺมิ? โน นุ โขสฺมิ? ก็ นุ โขสฺมิ? กถํ นุ โขสฺมิ? อยํ นุ โข สตฺโต กุโธ อากฺโข? โส กุหิ คามิ ภวิสฺสตี”ติ? (ม ๒)

ปุถุชนนั้นมโนการอยู่โดยไม่แยกคายอย่างนี้ว่า: เราได้มีแล้วในอดีตกาลหรือหนอ เราไม่ได้มีแล้วในอดีตกาลหรือหนอ ในอดีตกาลเราได้เป็นอะไรหนอ ในอดีตกาลเราได้เป็นอย่างไรหนอ ในอดีตกาลเราได้เป็นอะไรแล้วจึงเป็นอะไรหนอ ในอนาคตกาลเราจักมีหรือหนอ ในอนาคตกาลเราจักไม่มีหรือหนอ ในอนาคตกาลเราจักเป็นอะไรหนอ ในอนาคตกาลเราจักเป็นอย่างไรหนอ ในอนาคตกาลเราจักเป็นอะไรแล้วจึงจักเป็นอะไรหนอ หรือว่า ปรารภกาลปัจจุบันในบัดนี้ มีความสงสัยขึ้นภายในว่า เรามีอยู่หรือ เราไม่มีอยู่หรือ เราเป็นอะไรหนอ เราเป็นอย่างไรหนอ สัตว์นี้มาแต่ไหนหนอ และมันจักไป ณ ที่ไหนหนอ.

ฉ อตฺตานุทิกฺขิตฺติ

อตฺตานุทิกฺขิตฺติ ๖

ตสฺส เอวํ อโยนิโส มนสิกรโรวีเต ฉนฺนํ ทิกฺขิตฺตํ อภยตฺตรา ทิกฺขิตฺติ อฺปปชฺชติ. ‘อตฺถิ เม อตฺตนา”ติ วา อสฺส สจฺจโต เกตฺโต ทิกฺขิตฺติ อฺปปชฺชติ; ‘นตฺถิ เม อตฺตนา”ติ วา อสฺส สจฺจโต เกตฺโต ทิกฺขิตฺติ อฺปปชฺชติ; ‘อตฺตนาถ อตฺตนาถํ สญฺชานามิ”ติ วา อสฺส สจฺจโต เกตฺโต ทิกฺขิตฺติ อฺปปชฺชติ; ‘อนตฺตนาถ อนตฺตนาถํ สญฺชานามิ”ติ วา อสฺส สจฺจโต เกตฺโต ทิกฺขิตฺติ อฺปปชฺชติ; ‘อนตฺตนาถ อตฺตนาถํ สญฺชานามิ”ติ วา อสฺส สจฺจโต เกตฺโต ทิกฺขิตฺติ อฺปปชฺชติ; อถ วา ปนสฺส เอวํ ทิกฺขิตฺติ โหติ -- ‘โย เม อยํ อตฺตนา วโห เวเทโย ตตฺตร ตตฺตร กลยาณปาปกานํ กมฺมานํ วิปากํ ปฏฺฐิสฺสเวเตติ โส โข ปน เม อยํ อตฺตนา นิจฺโจ ฐุโว สสฺสโต อวิปริณามธมฺโม สสฺสตี”ติ. (ม ๒)

เมื่อปุถุชนนั้นมโนการอยู่โดยไม่แยกคายอย่างนี้ บรรดาทิกฺขิตฺติ ๖ ทิกฺขิตฺติอย่างใดอย่างหนึ่ง ย่อมเกิดขึ้น ทิกฺขิตฺติโดยจริงโดยแท้ย่อมเกิดขึ้นแก่ปุถุชนนั้นว่า ตนของเรามีอยู่ หรือตนของเรา ไม่มีอยู่ หรือว่า เราย่อมรู้ชัดตนด้วยตนเอง หรือว่า เราย่อมรู้ชัดสภาพมิใช่ตนด้วยตนเอง หรือว่า เราย่อมรู้ตนด้วยสภาพมิใช่ตน อีกอย่างหนึ่ง ทิกฺขิตฺติย่อมเกิดมีแก่ปุถุชนนั้นอย่างนี้ว่า ตนของเราเป็นผู้เสวย ย่อมเสวยวิบากแห่งกรรมทั้งดีทั้งชั่ว ในอารมณฺ์นั้นๆ ก็ตนของเรา นั้นเป็นของแน่นอน ยั่งยืน เทียงแท้ ไม่แปรปรวนเป็นธรรมดา จักตั้งอยู่อย่างนั้น เสมอด้วย สิ่งยั่งยืนแท้.

อตุตนิ วา, ภิกขเว, สติ อตุตนิยัม เม ตี อสุสา”ติ? --“เอวံ, ภนฺเต”-- “อตุตนิเย วา, ภิกขเว, สติ อตุตตา เม ตี อสุสา”ติ?--“เอวံ, ภนฺเต”--“อตุตนิ จ, ภิกขเว, อตุตนิเย จ สจฺจโต เถตโต อณุปลพภมาเน, ยมปิ ตํ ทิฏฺฐิจฺจุจฺจํ -- ‘โส โลโก โส อตุตตา, โส เปจฺจ ภวิสฺสามิ นิจฺโจ ชฺวโ สสุสโต อวิปริณามธมฺโม, สสุสตีสมํ ตเถว จสุสามิ”ติ -- นนายัม, ภิกขเว, เกวลโ ปริปุโร พาลธมฺโม”ติ? (ม ๒๒)

ดูกรภิกษุทั้งหลาย เมื่ออรรถตามืออยู่ สิ่งที่เกิดด้วยอรรถตาของเราที่พึงมีอยู่หรือ? อย่างนั้นพระเจ้าข้า. ดูกรภิกษุทั้งหลาย เมื่อสิ่งเกิดด้วยอรรถตามืออยู่ อรรถตาของเราที่พึงมีอยู่หรือ? อย่างนั้นพระเจ้าข้า. ดูกรภิกษุทั้งหลายเมื่ออรรถตาและสิ่งเกิดด้วยอรรถตาที่บุคคลถือเอาไม่ได้โดยความเป็นของจริง โดยความเป็นของแท้ เหตุแห่งทิฏฐิว่า นั้น โลก, นั้น อตุตตา, ในปรโลก เรา นั้นจักเป็นผู้เที่ยง ยั่งยืน คงที่ ไม่มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา จักตั้งอยู่ด้วยความเที่ยงอย่างนั้น ช้อนนี้เป็นพาลธรรมบริบูรณ์สิ้นเชิงมิใช่หรือ?

อิทํ วุจฺจติ, ภิกขเว, ทิฏฺฐิจิตฺตํ ทิฏฺฐิจิหฺนํ ทิฏฺฐิกนฺตารํ ทิฏฺฐิจิวิสฺสุกํ ทิฏฺฐิจิวิปฺพนฺทิตฺตํ ทิฏฺฐิสํโยชนํ. ทิฏฺฐิสํโยชนสํยุตฺโต, ภิกขเว, อสุสุตฺวา ปุณฺณชฺชโน น ปริมุจฺจติ ชาตียา ชฺราย มรณฺเนน โสเกหิ ปรีเทเวหิ ทุกฺখেหิ โทมนสฺเสหิ อุปายาเสหิ; ‘น ปริมุจฺจติ ทุกฺขสฺมา”ติ วทามิ.

เรากล่าวว่าทิฏฐิ ชั่วคือทิฏฐิ กันดารคือทิฏฐิ เสียนหนามคือทิฏฐิ ความดิ้นรนคือทิฏฐิ สิ่งทีประกอบสัตว์ไว้คือทิฏฐิ ดูกรภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวว่า ปุณฺณชฺชโนไม่ได้ดับ ผู้ประกอบด้วยทิฏฐิสังโยชน ย่อมไม่พ้นจากชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปรีเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส ย่อมไม่พ้นจากทุกข์.

สุตฺวา จ โข, ภิกขเว, อริยสาวโก -- อริยานํ ทสฺสาวิ อริยธมฺมสฺส โกวิทฺโ อริยธมฺเม สุวินีโต สปุริสาณํ ทสฺสาวิ สปุริสธมฺมสฺส โกวิทฺโ สปุริสธมฺเม สุวินีโต -- มนสิกรณียเ ธมฺเม ปชานาติ อมนสิกรณียเ ธมฺเม ปชานาติ. โส มนสิกรณียเ ธมฺเม ปชานนฺโต อมนสิกรณียเ ธมฺเม ปชานนฺโต เย ธมฺมา น มนสิกรณียา เต ธมฺเม น มนสิ กโรติ, เย ธมฺมา มนสิกรณียา เต ธมฺเม มนสิ กโรติ.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ส่วนอริยสาวกผู้ดับแล้ว ผู้เห็นพระอริยะทั้งหลาย ฉลาดในธรรมของพระอริยะ ได้รับแนะนำด้วยดีในธรรมของพระอริยะ ผู้เห็นสัพบุรุษ ฉลาดในธรรมของสัพบุรุษ ได้รับคำแนะนำด้วยดีในธรรมของสัพบุรุษ ย่อมรู้ทั่วถึงธรรมที่ควรมนสิการ และไม่ควรมนสิการ เมื่ออริยสาวกนั้นรู้ทั่วถึงธรรมที่ควรมนสิการ และไม่ควรมนสิการ ย่อมไม่มนสิการธรรมที่ไม่ควรมนสิการ และมนสิการธรรมที่ควรมนสิการ.

โส ‘อิหํ ทุกฺขหนฺ’ติ โยนิโส มนสิ กโรติ, ‘อัยํ ทุกฺขสมุทโย’ติ โยนิโส มนสิ กโรติ, ‘อัยํ
ทุกฺขนิโรธ’ติ โยนิโส มนสิ กโรติ, ‘อัยํ ทุกฺขนิโรธคามินี ปฏิปทา’ติ โยนิโส มนสิ กโรติ. ตสฺส เอว
โยนิโส มนสิ กโรโต ตีณิ สํโยชนานิ ปทียนฺติ -- สกฺกายทิฏฺฐิ, วิจิกิจฺฉา, สีสัพพตฺปรามาสฺ. (ม ๒)

อริยสาวกนั้น ย่อมมโนสิการโดยแยบคายว่า นี้ทุกข์ นี้เหตุให้เกิดทุกข์ นี้ความดับทุกข์ นี้
ปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ เมื่ออริยสาวกนั้นมโนสิการอยู่โดยแยบคายอย่างนี้ สังโยชน์ ๓ คือ
สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีสัพพตปรามาส ย่อมเสื่อมสิ้นไป.

อริยบุคคล

อริยบุคคล

เยสํ ภิกฺขุณฺํ ตีณิ สํโยชนานิ ปทีนานิ, สพฺเพ เต โสตาปนฺนา, อวินิปาตชฺมมา, นียตา สมุโพธิ
ปฺรายนา. (ม ๒๒)

ภิกษุเหล่าใดละสังโยชน์ ๓ ประการได้แล้ว ภิกษุเหล่านั้นทั้งหมดเป็นพระโสดาบัน ผู้มีอันไม่
ตกต่ำเป็นธรรมดา เป็นผู้เที่ยง มีปัญญาเป็นเครื่องตรัสรู้เป็นเบื้องหน้า.

ปถพฺยา เอกฺรชฺเชน,
สพฺพลโลกาธิปฺจฺเจน,

สคฺคสฺส คมเนน วา.
โสตาปตฺตติผลํ วรํ. (ธ ๑๗๘)

โสดาปัตติผล ประเสริฐกว่าความเป็นเอกราชาในแผ่นดิน กว่าความไปสู่สวรรค์ และกว่า
ความเป็นอธิปัตย์ในโลกทั้งปวง.

กตโม จ ปุคฺคโล สกฺทาคามี? อิธกฺจฺโจ ปุคฺคโล ตินฺณํ สํโยชนานํ ปริกฺขยา รากโทสโมหานํ
ตฺนุตฺตทา สกฺทาคามี โหติ, สกิทฺเว อิมํ โลกํ อาคฺนฺตุวา ทุกฺขสฺสนฺตํ กโรติ.

บุคคลที่ชื่อว่าสกทาคามีเป็นไฉน บุคคลบางคนในโลกนี้ เพราะความสิ้นไปรอบแห่ง
สังโยชน์ทั้ง ๓ เพราะทำราคะ โทสะ โมหะ ให้เบาบางลง เป็นสกทาคามี ยังจะมาสู่โลกนี้
คราวเดียวเท่านั้น แล้วทำที่สุดทุกข์ได้ บุคคลนี้เรียกว่า สกทาคามี.

กตโม จ ปุคฺคโล อนาคามี? อิธกฺจฺโจ ปุคฺคโล ปญฺจนฺนํ โอรฺมภาคิยานํ สํโยชนานํ
ปริกฺขยา โอบปาติโก โหติ, ตตฺถ ปรีนิพฺพายี อนาวตฺตติชฺมโม ตสฺมา โลกา.

(ปุคฺคล เอก นิเทศ ๔๐ ๔๑)

บุคคลชื่อว่าอนาคามีเป็นไหน บุคคลบางคนในโลกนี้ เพราะความสิ้นไปรอบแห่งโอรัมภาคีย-
สัณฺญาณฺ์ทั้ง ๕ มีกำเนิดโอปปาติกะ ประนิพพานในพรหมโลกชั้นสุทธาวาสนั้น มีอันไม่กลับ
มาจากโลกนั้นเป็นธรรมดา.

กามโรคพญาปาหนัน อนวเสสปปทานาย ปฏิปนฺโน ปุคฺคโล อนาคามีผลสัจฉิกิริยาย ปฏิปนฺโน.
ยสฺส ปุคฺคลสฺส กามโรคพญาปาหนัน อนวเสสา ปหีนา -- อโย วุจฺจติ ปุคฺคโล “อนาคามี”.

บุคคลปฏิบัติแล้วเพื่อละไม่ให้เหลือซึ่งกามโรคและพญาบาท ปฏิบัติแล้วเพื่อทำให้แจ้งซึ่ง
อนาคามีผล กามโรคและพญาบาทอันบุคคลใดละได้หมดไม่มีเหลือ บุคคลนั้นเรียกว่า
อนาคามี.

รูปราคารูปราคมานุทฺตจฺจวิชฺชาย อนวเสสปปทานาย ปฏิปนฺโน ปุคฺคโล อรหตฺตผลสัจฉิ-
กิริยาย ปฏิปนฺโน. ยสฺส ปุคฺคลสฺส รูปราโค อรูปราโค มาโน อุตฺตจฺจํ อวิชฺชา อนวเสสา ปหีนา
-- อโย วุจฺจติ ปุคฺคโล “อรห” . (ปุคฺคล เอก นิเทศ ๔๙๕๐)

บุคคลปฏิบัติแล้ว เพื่อไม่ให้เหลือซึ่งรูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุตฺตจฺจจะ และอวิชชา ปฏิบัติ
แล้วเพื่อทำให้แจ้งซึ่งอรหตฺตผล รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุตฺตจฺจจะ อวิชชา อันบุคคลใดละ
ได้หมดไม่มีเหลือ บุคคลนี้เรียกว่า อรหันต์.

อิเม ทส สํโยชนานิ นาม: สกฺกายทิฏฺฐิ วิจิกิจฺจ สัลฺลพฺตปฺรามาโส กามราโค
พฺยาปาโท รูปราโค อรูปราโค มาโน อุตฺตจฺจํ อวิชฺชา. (ฅาณตฺติโลก เถร)

สํกกายทิฏฺฐิ วิจิกิจฺจ สัลฺลพฺตปฺรามาส กามโรค พยาบาท รูปราคะ
อรูปราคะ มานะ อุตฺตจฺจจะ อวิชชา เหล่านี้ ชื่อว่า สํโยชน ๑๐ .

สมฺมาทิฏฺฐิ

สํมาทิฏฺฐิ

สมฺมาทิฏฺฐิปหํ, ภิกฺขเว, ทฺวายนํ วทามิ -- อตฺถิ, ภิกฺขเว, สมฺมาทิฏฺฐิ สาสฺวา ปุณฺณภาคิยา
อุปฺธิเวปกฺกา; อตฺถิ, ภิกฺขเว, สมฺมาทิฏฺฐิ อริยา อนาสฺวา โลกุตฺตรา มคฺคณฺคา.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวสํมาทิฏฺฐิว่ามี ๒ อย่าง คือ

สํมาทิฏฺฐิที่ยังเป็นสาสวะ เป็นส่วนแห่งบุญ อำนาจวิบากแก่ขันธ อย่างหนึ่ง

สํมาทิฏฺฐิของพระอริยะ ที่เป็นอนาสวะ เป็นโลกุตฺตระ เป็นองค์มรรค อย่างหนึ่ง.

กตมา จ, ภิกขเว, สัมมาทิฏฐิ สาสวา ปุณณภาคิยา อุปธิเวปกกา ? ‘อตฺถิ ทินฺนํ, อตฺถิ ยิฏฺฐํ, อตฺถิ หุตํ, อตฺถิ สุกตทุกกภูณํ กมฺมานํ ผลํ วิปาโก, อตฺถิ อยํ โลโก, อตฺถิ ปโร โลโก, อตฺถิ มาตา, อตฺถิ ปิตา, อตฺถิ สตฺธา โอปปาติกา, อตฺถิ โลเก สมณพฺราหฺมณา สมนฺคคฺตา สมนฺปาปฺปิพฺนา เย อิมญจ โลกํ ปฺรณฺจ โลกํ สยํ อภิญฺญา สจฺจิกฺตฺวา ปเวเทฺหตี’ติ -- อยํ, ภิกขเว, สัมมาทิฏฐิ สาสวา ปุณณภาคิยา อุปธิเวปกกา.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย สัมมาทิฏฐิที่ยังเป็นสาสวะ เป็นส่วนแห่งบุญ อำนาจวิบากแก่ขันธ เป็นไฉน คือ ความเห็นตั้งนี้ว่า ทานที่ให้มามีผล, ยัญที่บูชา (สาธารณทาน) มีผล, การพลีกรรม บวงสรวง (สักการะต้อนรับแขก ญาติ ผู้มีคุณ) มีผล, ผลวิบากของกรรมที่ทำความชั่วแล้วมีอยู่, (สัตว์ที่ตายจากภพที่แล้วมาเกิดใน) โลกนี้มี, (สัตว์ที่ตายจากโลกนี้แล้วไปเกิดใน) โลกหน้ามี, (การปฏิบัติใน) มารดามี (ผล), (การปฏิบัติใน) บิดามี (ผล), สัตว์ที่เป็นโอปปาติกะ (เคลื่อนจากภพก่อนมาเกิด) มี, สมณพราหมณ์ทั้งหลายผู้ดำเนินชอบ ปฏิบัติชอบ แล้วประกาศโลกนี้ โลกหน้าให้แจ่มแจ้ง เพราะรู้อย่างด้วยตนเองในโลกมีอยู่ นี่คือนสัมมาทิฏฐิที่ยังเป็นสาสวะ เป็นส่วนแห่งบุญ อำนาจวิบากแก่ขันธ.

กตมา จ, ภิกขเว, สัมมาทิฏฐิ อริยา อนาสวา โลกุตฺตฺรา มคฺคฺงคฺคา? ยา โช, ภิกขเว, อริย- จิตฺตสฺส อนาสวจิตฺตสฺส อริยมคฺคสมฺงคฺโค อริยมคฺคํ ภาวยโต ปญฺญา ปญฺณินฺหริยํ ปญฺญาพลํ ฌมฺมวิจยสมฺโพชฌมฺโก สมนฺปาปฺปิพฺนา สมนฺปาปฺปิพฺนา มคฺคฺงคฺ -- อยํ วุจฺจติ, ภิกขเว, สัมมาทิฏฐิ อริยา อนาสวา โลกุตฺตฺรา มคฺคฺงคฺคา.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็สัมมาทิฏฐิของพระอริยะที่เป็นอนาสวะ เป็นโลกุตตระ เป็นองค์มรรค เป็นไฉน ดูกรภิกษุทั้งหลาย ปัญญา ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ ฌมมวิจยสัมโพชฌมค์ ความเห็นชอบ องค์แห่งมรรค ของภิกษุผู้มีจิตไกลข้าศึก มีจิตหาอาสวะมิได้ พรั่งพร้อมด้วย อริยมรรค เจริญอริยมรรคอยู่ นี้แล คือนสัมมาทิฏฐิของพระอริยะที่เป็นอนาสวะ เป็นโลกุตตระ เป็นองค์มรรค.

โย มิจฺฉาทิฏฺฐิยา ปหานาย วายมตี, สมนฺปาปฺปิพฺนา อุปสมฺปทาย, สุวาสุสฺส โหตี สมนฺปาปฺปิพฺนา โส สโต มิจฺฉาทิฏฺฐิ ปชฺหตี, สโต สมนฺปาปฺปิพฺนา อุปสมฺปชฺช วิหฺรตี, สาสฺส โหตี สมนฺปาปฺปิพฺนา อิติยเม ตโย ฌมฺมา สมนฺปาปฺปิพฺนา อนุปริชาวนฺตี อนุปริวตฺตฺนฺตี, เสยฺยติ -- สมนฺปาปฺปิพฺนา, สมนฺปาปฺปิพฺนา, สมนฺปาปฺปิพฺนา. (ม ๑๑๗)

ภิกษุนั้นย่อมพยายามเพื่อละมิจฉาทิฏฐิ เพื่อบรรลุสัมมาทิฏฐิ ความพยายามของเขานั้น เป็นสัมมาวายามะ ภิกษุนั้นมีสติละมิจฉาทิฏฐิได้ มีสติบรรลุสัมมาทิฏฐิ อยู่ สติของเขานั้นเป็นสัมมาสติ ด้วยอาการนี้ ธรรม ๓ ประการนี้ คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาวายามะ สัมมาสติ ย่อมห้อมล้อมเป็นไปตามสัมมาทิฏฐิของภิกษุนั้น.

อตฺถิ ปน โภโต โคตมสฺส กิณฺจิ ทิฏฺฐิจิตฺตนฺ”ติ? “ทิฏฺฐิจิตฺตนฺติ โข, วจฺจน, อปนีตเมตํ ตถาคตสฺส. ทิฏฺฐิจิตฺตเหตํ, วจฺจน, ตถาคเตน -- ‘อิติ รูปํ, อิติ รูปสฺส สมฺพุทธโย, อิติ รูปสฺส อตฺถงฺคโม; อิติ เวทนา, อิติ เวทนาย สมฺพุทธโย, อิติ เวทนาย อตฺถงฺคโม; อิติ สญฺญา, อิติ สญฺญาย สมฺพุทธโย, อิติ สญฺญาย อตฺถงฺคโม; อิติ สงฺขาร, อิติ สงฺขารนํ สมฺพุทธโย, อิติ สงฺขารนํ อตฺถงฺคโม; อิติ วิญฺญาณํ, อิติ วิญฺญาณสฺส สมฺพุทธโย, อิติ วิญฺญาณสฺส อตฺถงฺคโม”ติ. ตสฺมา ตถาคโต สพฺพมณฺเฑิตานํ สพฺพมถิตานํ สพฺพพหํการมมํการมานานุสยानํ ขยา วิราคา นิโรธา จาคา ปฏินิสฺสคฺคา อนฺอุปาทา วิมุตฺโตติ วทามิ”ติ. (ม ๗๒)

ก็ความเห็นอะไรๆ ของท่านพระโคตมมีอยู่บ้างหรือ. ดูกรวัจจะ ก็คำว่าความเห็นดั่งนี้นั่น ตถาคตก่าจัดเสียแล้ว ดูกรวัจจะ ก็ตถาคตเห็นแล้วว่า ดั่งนี้รูป ดั่งนี้ความเกิดแห่งรูป ดั่งนี้ ความดับแห่งรูป ดั่งนี้เวทนา ดั่งนี้ความเกิดแห่งเวทนา ดั่งนี้ความดับแห่งเวทนา ดั่งนี้สัญญา ดั่งนี้ความเกิดแห่งสัญญา ดั่งนี้ความดับแห่งสัญญา ดั่งนี้สังขาร ดั่งนี้ความเกิดแห่งสังขาร ดั่งนี้ความดับแห่งสังขาร ดั่งนี้วิญญาณ ดั่งนี้ความเกิดแห่งวิญญาณ ดั่งนี้ความดับแห่ง วิญญาณ เพราะฉะนั้น เราจึงกล่าวว่า ตถาคตพ้นวิเศษแล้ว เพราะความสิ้นไป เพราะความ คลายกำหนด เพราะดับสนิท เพราะสละ เพราะปล่อย เพราะไม่ถือมั่น ซึ่งความสำคัญทั้งปวง ซึ่งความต้องการทั้งปวง ซึ่งความถือว่าเราว่าของเรา และความถือตัวอันนอนเนื่อง (แอบอาศัย) อยู่ในสันดานทั้งปวง.

ติลกฺขณํ ไตรลัทธิ

อุปฺปาทา วา, ภิกฺขเว, ตถาคตานํ อนฺอุปฺปาทา วา ตถาคตานํ, จิตฺตา วา ธาตุ ฐมฺมภูจิตฺตา ฐมฺมนิยามตา. สพฺเพ สงฺขาร, อนิจฺจา. ตํ ตถาคโต อภิสมฺพุชฺฌติ อภิสเมติ. อภิสมฺ พุชฺฌิตฺวา อภิสเมตฺวา อจฺจิกฺขติ เทเสติ ปณฺญาเปติ ปฏฺฐเปติ วิวรติ วิภชติ อุตฺตานิกโรติ -- ‘สพฺเพ สงฺขาร, อนิจฺจา”ติ.

อุปฺปาทา วา, ภิกฺขเว, ตถาคตานํ อนฺอุปฺปาทา วา ตถาคตานํ, จิตฺตา วา ธาตุ ฐมฺมภูจิตฺตา ฐมฺมนิยามตา. สพฺเพ สงฺขาร, ทุกฺขา. ตํ ตถาคโต อภิสมฺพุชฺฌติ อภิสเมติ. อภิสมฺ พุชฺฌิตฺวา อภิสเมตฺวา อจฺจิกฺขติ เทเสติ ปณฺญาเปติ ปฏฺฐเปติ วิวรติ วิภชติ อุตฺตานิกโรติ -- ‘สพฺเพ สงฺขาร, ทุกฺขา”ติ.

อุปฺปาทา วา, ภิกฺขเว, ตถาคตานํ อนฺอุปฺปาทา วา ตถาคตานํ, จิตฺตา วา ธาตุ ฐมฺมภูจิตฺตา ฐมฺมนิยามตา. สพฺเพ ฐมฺมา, อนตฺตา. ตํ ตถาคโต อภิสมฺพุชฺฌติ อภิสเมติ. อภิสมฺ พุชฺฌิตฺวา อภิสเมตฺวา อจฺจิกฺขติ เทเสติ ปณฺญาเปติ ปฏฺฐเปติ วิวรติ วิภชติ อุตฺตานิกโรติ -- ‘สพฺเพ ฐมฺมา, อนตฺตา”ติ. (อ ๓.๑๓๗)

ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะตถาคตอุบัติขึ้นก็ตาม ไม่อุบัติขึ้นก็ตาม ชาติุนั้น คือ ความตั้งอยู่ตามธรรมดา ความเป็นไปตามธรรมดา ก็คงตั้งอยู่อย่างนั้นเอง สังฆาทังปวงไม่เที่ยง ตถาคตตรัสรู้ บรรลุชาติุนั้น ครั้นแล้ว จึงบอก แสดง บัญญัติ แต่งตั้ง เปิดเผย จำแนก ทำให้เข้าใจง่ายว่า ‘สังฆาทังปวงไม่เที่ยง’ ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะตถาคตอุบัติขึ้นก็ตาม ไม่อุบัติขึ้นก็ตาม ชาติุนั้น คือความตั้งอยู่ตามธรรมดา ความเป็นไปตามธรรมดา ก็คงตั้งอยู่อย่างนั้นเอง สังฆาทังปวงเป็นทุกข์ ตถาคตตรัสรู้ บรรลุชาติุนั้น ครั้นแล้ว จึงบอก แสดง บัญญัติ แต่งตั้ง เปิดเผย จำแนก ทำให้เข้าใจง่ายว่า ‘สังฆาทังปวงเป็นทุกข์’ ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะตถาคตอุบัติขึ้นก็ตาม ไม่อุบัติขึ้นก็ตาม ชาติุนั้น คือ ความตั้งอยู่ตามธรรมดา ความเป็นไปตามธรรมดา ก็คงตั้งอยู่อย่างนั้นเอง ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา ตถาคตตรัสรู้ บรรลุชาติุนั้น ครั้นแล้ว จึงบอก แสดง บัญญัติ แต่งตั้ง เปิดเผย จำแนก ทำให้เข้าใจง่ายว่า ‘ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา.’

รูป, ภิกขเว, นิจจํ ชฺหํ สสฺสํ อวิปริณามธมฺมํ นตฺถิสมฺมตํ โลกํ ปณฺหิตานํ; อหฺมปิ ตํ ‘นตฺถิ’ติ วทามิ. เวทนา... สญฺญา... สงฺขารา... วิญฺญาณํ นิจจํ ชฺหํ สสฺสํ อวิปริณามธมฺมํ นตฺถิสมฺมตํ โลกํ ปณฺหิตานํ; อหฺมปิ ตํ ‘นตฺถิ’ติ วทามิ. อิหํ โข, ภิกขเว, นตฺถิสมฺมตํ โลกํ ปณฺหิตานํ; อหฺมปิ ตํ ‘นตฺถิ’ติ วทามิ”. (สํ ๒๒.๔๔)

รูปที่เที่ยง ยั่งยืน มั่นคง มีความไม่แปรปรวนเป็นธรรมดา บัณฑิตในโลกสมมติว่า ไม่มี แม้เราก็กล่าวรูปนั้นว่า ไม่มี, เวทนา... สัญญา... สังขาร... วิญญาณที่เที่ยง ยั่งยืน มั่นคง มีความไม่แปรปรวนเป็นธรรมดา โลกสมมติว่า ไม่มี แม้เราก็กล่าววิญญาณนั้นว่า ไม่มี ดูกรภิกษุทั้งหลาย นี้แหละที่บัณฑิตในโลกสมมติว่า ไม่มี ซึ่งเราก็กล่าวว่า ไม่มี.

อฏฺฐจฺานเมตฺตํ, ภิกขเว, อนนฺวกาโส ยํ ทิฏฺฐิจฺิสมฺปนฺโน ปุคฺคโล กณฺณจฺิ ธมฺมํ อตฺตโต อูปคฺจฺเจยฺย. เนตฺตํ จานํ วิชฺชติ. จานนฺนจฺ โข เอตํ, ภิกขเว, วิชฺชติ ยํ ปุคฺคชฺชโน กณฺณจฺิ ธมฺมํ อตฺตโต อูปคฺจฺเจยฺย. จานเมตฺตํ วิชฺชติ. (อํ ๑.๒๖๘-๒๗๗)

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ข้อที่บุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยทิวัญญิ จะพึงยึดถือธรรมใดๆ โดยความเป็นตนนั้น มิใช่ฐานะ มิใช่โอกาสที่จะมีได้ ดูกรภิกษุทั้งหลาย แต่ข้อที่ปุถุชนจะพึงยึดถือธรรมใดๆ โดยความเป็นตนนั้น เป็นฐานะที่จะมีได้.

อตตานุทิมุจ ออตตานุทิมุจ

ตตฺรานนฺท, โย โส เอวมมาห -- ‘เวทนา เม อตฺตา’ติ, โส เอวมสฺส วจฺนีย -- ‘ติสฺโส โข อิมมา, อาวุโส, เวทนา -- สุขา เวทนา ทุกฺขา เวทนา อทุกฺขมสฺสา เวทนา. อิมาสฺ โข ตฺวํ ติสฺสนฺนํ เวทนานํ กตมํ อตฺตโต สมนุปลสฺสตี’ติ? ยสฺมี, อานนฺท, สมเย สุขํ เวทนํ เวเทติ, เนว ตสฺมี สมเย ทุกฺขํ เวทนํ เวเทติ, น อทุกฺขมสฺสํ เวทนํ เวเทติ; สุขํเยว ตสฺมี สมเย เวทนํ เวเทติ. ยสฺมี, อานนฺท, สมเย ทุกฺขํ เวทนํ เวเทติ, เนว ตสฺมี สมเย สุขํ เวทนํ เวเทติ, น อทุกฺขมสฺสํ เวทนํ เวเทติ; ทุกฺขํเยว ตสฺมี สมเย เวทนํ เวเทติ. ยสฺมี, อานนฺท, สมเย อทุกฺขมสฺสํ เวทนํ เวเทติ, เนว ตสฺมี สมเย สุขํ เวทนํ เวเทติ, น ทุกฺขํ เวทนํ เวเทติ; อทุกฺขมสฺสํเยว ตสฺมี สมเย เวทนํ เวเทติ.

บรรดาความเห็น ๓ อย่างนั้น ผู้ที่กล่าวอย่างนี้ว่า เวทนาเป็นออตตาของเรา เขาจะพึงถูกซักถามอย่างนี้ว่า อาวุโส เวทนามี ๓ อย่างนี้ คือ สุขเวทนา ทุกขเวทนา อทุกขมสุขเวทนา บรรดาเวทนา ๓ ประการนี้ ท่านแลเห็นอันไหนโดยความเป็นออตตา อานนท ในสมัยใด ออตตาเสวยสุขเวทนา ในสมัยนั้น ไม่ได้เสวยทุกขเวทนา ไม่ได้เสวยอทุกขมสุขเวทนา คงเสวยแต่สุขเวทนาอย่างเดียวก่อนนั้น ในสมัยใด ออตตาเสวยทุกขเวทนา ไม่ได้เสวยสุขเวทนา ไม่ได้เสวยอทุกขมสุขเวทนา คงเสวยแต่ทุกขเวทนาอย่างเดียวก่อนนั้น ในสมัยใด ออตตาเสวยอทุกขมสุขเวทนา ในสมัยนั้นไม่ได้เสวยสุขเวทนา ไม่ได้เสวยทุกขเวทนา คงเสวยแต่อทุกขมสุขเวทนาอย่างเดียวก่อนนั้น.

สุขาปิ โข, อานนฺท, เวทนา อนิจฺจา สงฺขตา ปฏิจฺจสมุပ္ฺปนฺนา ขยตฺตมมา วยตฺตมมา วิราคตฺตมมา นิโรธตฺตมมา. ทุกฺขาปิ โข, อานนฺท, เวทนา อนิจฺจา สงฺขตา ปฏิจฺจสมุပ္ฺปนฺนา ขยตฺตมมา วยตฺตมมา วิราคตฺตมมา นิโรธตฺตมมา. อทุกฺขมสฺสาปิ โข, อานนฺท, เวทนา อนิจฺจา สงฺขตา ปฏิจฺจสมุပ္ฺปนฺนา ขยตฺตมมา วยตฺตมมา วิราคตฺตมมา นิโรธตฺตมมา. ตสฺส สุขํ เวทนํ เวทียมานสฺส ‘เอโส เม อตฺตา’ติ โหติ. ตสฺสาเยว สุขาย เวทนาย นิโรธา ‘พฺยคา เม อตฺตา’ติ โหติ. ทุกฺขํ เวทนํ เวทียมานสฺส ‘เอโส เม อตฺตา’ติ โหติ. ตสฺสาเยว ทุกฺขาย เวทนาย นิโรธา ‘พฺยคา เม อตฺตา’ติ โหติ. อทุกฺขมสฺสํ เวทนํ เวทียมานสฺส ‘เอโส เม อตฺตา’ติ โหติ. ตสฺสาเยว อทุกฺขมสฺสํ สุขาย เวทนาย นิโรธา ‘พฺยคา เม อตฺตา’ติ โหติ. อิติ โส ทิมฺมจฺเจว ตฺตมฺเม อนิจฺจสฺสทุกฺขวอกิณฺณํ ออุปฺปาทวตฺตมมํ อตฺตानํ สมนุปลสฺสมานิ สมนุปลสฺสตี, โย โส เอวมมาห -- ‘เวทนา เม อตฺตา’ติ. ตสฺมาตีหานนฺท, เอเตน เปตํ นกฺขมตี -- ‘เวทนา เม อตฺตา’ติ สมนุปลสฺสตี.

ดูกรอานนท เวทนาแม้ที่เป็นสุขก็ดี แม้ที่เป็นทุกข์ก็ดี แม้ที่เป็นอทุกขมสุขก็ดี ล้วนไม่เที่ยง เป็นเพียงปัจจัยปรุงแต่งขึ้น มีความสั้น ความเสื่อม ความคลาย และความดับไปเป็นธรรมดา

เมื่อเขาเสวยสุขเวทนา ย่อมมีความเห็นว่า นี่เป็นอัตตาของเรา ต่อเมื่อสุขเวทนาอันนั้นดับไป จึงมีความเห็นว่า อัตตาของเราดับไปแล้ว เมื่อเสวยทุกขเวทนา ย่อมมีความเห็นว่า นี่เป็นอัตตาของเรา ต่อเมื่อทุกขเวทนาอันนั้นแลดับไป จึงมีความเห็นว่า อัตตาของเราดับไปแล้ว เมื่อเสวยอทุกขมสุขเวทนา ย่อมมีความเห็นว่า นี่เป็นอัตตาของเรา ต่อเมื่ออทุกขมสุขเวทนาอันนั้นแลดับไป จึงมีความเห็นว่า อัตตาของเราดับไปแล้ว ผู้ที่กล่าวอย่างนี้ว่า เวทนาเป็นอัตตาของเรานั้น เมื่อแลเห็นอัตตา ย่อมแลเห็นเวทนาอันไม่เที่ยง เคลื่อนกลับไปด้วยสุขและทุกข์ มีความเกิดขึ้นและเสื่อมไปเป็นธรรมดา เป็นอัตตาในปัจจุบันเท่านั้น เพราะเหตุนี้แหละ อานนท์ ข้อนี้จึงยังไม่ควรที่จะแลเห็นว่าเป็นอัตตาของเรา.

ตตฺตานนฺท, โย โส เอวมาห -- ‘น เหว โข เม เวทนา อตฺตา, อปฺปฏฺฐิสฺสเวทโน เม อตฺตา’ติ, โส เอวมาสฺส วจฺนีโย -- ‘ยตฺถ ปนาวุโส, สพฺพโส เวยยิตํ นตฺถิ อปิ นุ โข, ตตฺถ “อยมฺหสมฺมิตฺติ”ติ ลียา””ติ ? “โน เหวตํ, ภานฺเต”. “ตสฺมาติทานนฺท, เอเตน เปตํ นกฺขมตฺติ -- ‘น เหว โข เม เวทนา อตฺตา, อปฺปฏฺฐิสฺสเวทโน เม อตฺตา’ติ สมนุสฺสตีตุ. (ที่ ๑๕)

แม้ด้วยคำดังกล่าวแล้วนี้ ผู้ที่กล่าวอย่างนี้ว่า เวทนาไม่ใช่อัตตาของเรา อัตตาของเราไม่ต้องเสวยเวทนา เขาจะพึงถูกชักข้ออย่างนี้ว่า ถ้าการเสวยเวทนาไม่มีโดยประการทั้งปวงในที่ใด ในที่นั้น ยังจะเกิดอหังการว่า ‘นี่คือเรา’ ได้หรือ? ไม่ได้พระเจ้าข้า. เพราะเหตุนี้แหละ อานนท์ ข้อนี้จึงยังไม่ควรที่จะแลเห็นว่าเป็นอัตตาของเรา อัตตาของเราไม่ต้องเสวยเวทนา.

จกฺขุ อตฺตา”ติ โย วเทยฺย ตํ น อฺปฺปชฺชตฺติ. จกฺขุสฺส อฺปฺปาโทปิ วโยปิ ปญฺญาตฺติ. ยสฺส โข ปน อฺปฺปาโทปิ วโยปิ ปญฺญาตฺติ, ‘อตฺตา เม อฺปฺปชฺชตฺติ จ เวตฺติ จา”ติ อิจฺจสฺส เอวมาคตํ โหตฺติ. ตสฺมา ตํ น อฺปฺปชฺชตฺติ -- ‘จกฺขุ อตฺตา”ติ โย วเทยฺย. อิติ จกฺขุ อนตฺตา.

ผู้ใดกล่าวอย่างนี้ว่า จักขุเป็นอัตตา คำของผู้นั้นฟังไม่ขึ้น จักขุย่อมปรากฏแม้ความเกิดแม้ความเสื่อม ก็สิ่งใดแล ปรากฏแม้ความเกิด แม้ความเสื่อม สิ่งนั้นต้องกล่าวได้อย่างนี้ว่า อัตตาของเราเกิดขึ้นและเสื่อมไป เพราะฉะนั้น คำของผู้ที่กล่าวว่าจักขุเป็นอัตตานั้นจึงฟังไม่ขึ้น ด้วยประการฉะนี้ จักขุจึงเป็นอนัตตา.

‘รฺฐปา อตฺตา”ติ โย วเทยฺย ตํ น อฺปฺปชฺชตฺติ. รฺฐปํ อฺปฺปาโทปิ วโยปิ ปญฺญาตฺติ. ยสฺส โข ปน อฺปฺปาโทปิ วโยปิ ปญฺญาตฺติ, ‘อตฺตา เม อฺปฺปชฺชตฺติ จ เวตฺติ จา”ติ อิจฺจสฺส เอวมาคตํ โหตฺติ. ตสฺมา ตํ น อฺปฺปชฺชตฺติ -- ‘รฺฐปา อตฺตา”ติ โย วเทยฺย. อิติ จกฺขุ อนตฺตา, รฺฐปา อนตฺตา.

ผู้ใดกล่าวว่า รูปเป็นอัตตา คำของผู้นั้นฟังไม่ขึ้น รูปย่อมปรากฏแม้ความเกิด แม้ความเสื่อม ก็สิ่งใดแล ปรากฏแม้ความเกิด แม้ความเสื่อม สิ่งนั้นต้องกล่าวได้อย่างนี้ว่า อัตตาของเรา

เกิดขึ้นและเชื่อมไป เพราะฉะนั้น คำของผู้ที่กล่าวว่ารูปเป็นอัตตานั้นจึงฟังไม่ขึ้น ด้วยประการ
ฉะนี้ จักขุจึงเป็นอนัตตา รูปจึงเป็นอนัตตา.

‘จกขุวิญญาณํ อตฺตาทิ โย วทฺเขย ตํ น อุปฺปชฺชติ. จกขุวิญญาณสฺส อุปฺปาโทปิ วโยปิ
ปญฺญาติ. ยสฺส โข ปน อุปฺปาโทปิ วโยปิ ปญฺญาติ, ‘อตฺตาท เม อุปฺปชฺชติ จ เวติ จา’ติ
อิจฺจสฺส เอวมาคตํ โหติ. ตสฺมา ตํ น อุปฺปชฺชติ -- ‘จกขุวิญญาณํ อตฺตาทิ โย วทฺเขย.
อิติ จกขุ อนตฺตาท, รูปา อนตฺตาท, จกขุวิญญาณํ อนตฺตาท.

ผู้ใดกล่าวว่า จักขุวิญญาณเป็นอัตตาคำของผู้ที่ฟังไม่ขึ้น จักขุวิญญาณย่อมปรากฏแม้
ความเกิด แม้ความเชื่อม ก็สิ่งใดแลปรากฏแม้ความเกิด แม้ความเชื่อม สิ่งนั้นต้องกล่าวได้
อย่างนี้ว่า อัตตาทของเราเกิดขึ้นและเชื่อมไป เพราะฉะนั้น คำของผู้ที่กล่าวว่าจักขุวิญญาณ
เป็นอัตตานั้นจึงฟังไม่ขึ้น ด้วยประการฉะนี้ จักขุจึงเป็นอนัตตา รูปจึงเป็นอนัตตา จักขุ
วิญญาณจึงเป็นอนัตตา.

‘จกขุสมฺผลสฺส อตฺตาทิ โย วทฺเขย ตํ น อุปฺปชฺชติ. จกขุสมฺผลสฺส อุปฺปาโทปิ วโยปิ
ปญฺญาติ. ยสฺส โข ปน อุปฺปาโทปิ วโยปิ ปญฺญาติ, ‘อตฺตาท เม อุปฺปชฺชติ จ เวติ จา’ติ
อิจฺจสฺส เอวมาคตํ โหติ. ตสฺมา ตํ น อุปฺปชฺชติ -- ‘จกขุสมฺผลสฺส อตฺตาทิ โย วทฺเขย.
อิติ จกขุ อนตฺตาท, รูปา อนตฺตาท, จกขุวิญญาณํ อนตฺตาท, จกขุสมฺผลสฺส อนตฺตาท.

ผู้ใดกล่าวว่า จักขุสัมผัสเป็นอัตตาคำของผู้ที่ฟังไม่ขึ้น จักขุสัมผัสย่อมปรากฏแม้ความเกิด
แม้ความเชื่อม ก็สิ่งใดแล ปรากฏแม้ความเกิด แม้ความเชื่อม สิ่งนั้นต้องกล่าวได้
อย่างนี้ว่า อัตตาทของเราเกิดขึ้นและเชื่อมไป เพราะฉะนั้น คำของผู้ที่กล่าวว่าจักขุสัมผัสเป็นอัตตานั้นจึง
ฟังไม่ขึ้น ด้วยประการฉะนี้ จักขุจึงเป็นอนัตตา รูปจึงเป็นอนัตตา จักขุวิญญาณจึงเป็นอนัตตา
จักขุสัมผัสจึงเป็นอนัตตา.

‘เวทนา อตฺตาทิ โย วทฺเขย ตํ น อุปฺปชฺชติ. เวทนาย อุปฺปาโทปิ วโยปิ ปญฺญาติ. ยสฺส โข
ปน อุปฺปาโทปิ วโยปิ ปญฺญาติ, ‘อตฺตาท เม อุปฺปชฺชติ จ เวติ จา’ติ อิจฺจสฺส เอวมาคตํ โหติ.
ตสฺมา ตํ น อุปฺปชฺชติ -- ‘เวทนา อตฺตาทิ โย วทฺเขย. อิติ จกขุ อนตฺตาท, รูปา อนตฺตาท,
จกขุวิญญาณํ อนตฺตาท, จกขุสมฺผลสฺส อนตฺตาท, เวทนา อนตฺตาท.

ผู้ใดกล่าวว่า เวทนาเป็นอัตตาคำของผู้ที่ฟังไม่ขึ้น เวทนาย่อมปรากฏแม้ความเกิด แม้
ความเชื่อม ก็สิ่งใดแล ปรากฏแม้ความเกิด แม้ความเชื่อม สิ่งนั้นต้องกล่าวได้
อย่างนี้ว่า อัตตาทของเราเกิดขึ้นและเชื่อมไป เพราะฉะนั้น คำของผู้ที่กล่าวว่าเวทนาเป็นอัตตานั้นจึงฟังไม่ขึ้น
ด้วยประการฉะนี้ จักขุจึงเป็นอนัตตา รูปจึงเป็นอนัตตา จักขุวิญญาณจึงเป็นอนัตตา จักขุ
สัมผัสจึงเป็นอนัตตา เวทนาจึงเป็นอนัตตา.

‘ตณฺหา อตฺตทา’ติ โย วเทยฺย ตํ น อุปฺปชฺชติ. ตณฺหา ย อุปฺปาโทปิ วโยปิ ปญฺญาติ. ยสฺส โข ปน อุปฺปาโทปิ วโยปิ ปญฺญาติ, ‘อตฺตทา เม อุปฺปชฺชติ จ เวติ จา’ติ อิจฺจสฺส เวมาคตํ โหติ. ตสฺมา ตํ น อุปฺปชฺชติ -- ‘ตณฺหา อตฺตทา’ติ โย วเทยฺย. อิติ จกฺขุ อนตฺตทา, รุปา อนตฺตทา, จกฺขุวิญญาณํ อนตฺตทา, จกฺขุสมฺผลโส อนตฺตทา, เวทนา อนตฺตทา, ตณฺหา อนตฺตทา.... อิติ มโน อนตฺตทา, ฐมา อนตฺตทา, มโนวิญญาณํ อนตฺตทา, มโนสมฺผลโส อนตฺตทา, เวทนา อนตฺตทา, ตณฺหา อนตฺตทา. (ม ๑๔๘)

ผู้ใดกล่าวว่า ตณฺหาเป็นอตฺตทา คำของผู้ที่นั้นฟังไม่ขึ้น ตณฺหาย่อมปรากฏแม้ความเกิด แม้ความเสื่อม ก็สิ่งใดแล ปรากฏแม้ความเกิด แม้ความเสื่อม สิ่งนั้นต้องกล่าวได้โดยนัยว่า อตฺตทาของเราเกิดขึ้นและเสื่อมไป เพราะฉะนั้น คำของผู้ที่กล่าวว่าตณฺหาเป็นอตฺตทานั้นจึงฟังไม่ขึ้น ด้วยประการฉะนี้ จักขุจึงเป็นอนตฺตทา รูปจึงเป็นอนตฺตทา จักขุวิญญาณจึงเป็นอนตฺตทา จักขุสัมผัสจึงเป็นอนตฺตทา เวทนาจึงเป็นอนตฺตทา ตณฺหาจึงเป็นอนตฺตทา... ใจจึงเป็นอนตฺตทา ธรรมารมณจึงเป็นอนตฺตทา มโนวิญญาณจึงเป็นอนตฺตทา มโนสัมผัสจึงเป็นอนตฺตทา เวทนาจึงเป็นอนตฺตทา ตณฺหาจึงเป็นอนตฺตทา.

วํ, ภิกฺขเว, อสฺสุตฺวา ปุณฺณชฺชเน อิมํ จาตุมหากฺกุตติกํ กายํ อตฺตโต อุปฺคจฺเจยฺย, น ตเวว จิตฺตํ. ตํ กิสฺส เหตุ? ทิสฺสตายํ, ภิกฺขเว, จาตุมหากฺกุตติกํ กายํ เอกมฺปิ วสฺสํ ติฏฺฐมาโน ทเวปิ วสฺसानิ ติฏฺฐมาโน ตีณิปิ จตฺตาริปิ ทสฺปิ วิสฺติปิ ตีสมฺปิ จตฺตาทิสฺมฺปิ ปญฺญาสมฺปิ วสฺसानิ ติฏฺฐมาโน วสฺสสฺตมฺปิ ติฏฺฐมาโน, ภียโยปิ ติฏฺฐมาโน. ยถจ โข เอตํ, ภิกฺขเว, วุจฺจติ จิตฺตํ อิติปิ, มโน อิติปิ, วิญญาณํ อิติปิ, ตํ รตฺติยา จ ทิวสฺสจ จ อณฺเวยเวท อุปฺปชฺชติ อณฺเฏ นิสฺรุณฺณติ.

(สํ ๑๒.๖๒)

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ปุณฺณชฺชเนผู้มีได้ระดับ จะพึงเข้าไปยึดถือเอาร่างกายอันเป็นที่ประชุมแห่งมหากฺกุต ๔ นี้ โดยความเป็นตน ยังดีกว่า แต่จะเข้าไปยึดถือเอาจิตโดยความเป็นตนนั้นไม่ดีเลย ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะร่างกายอันเป็นที่ประชุมแห่งมหากฺกุตทั้ง ๔ นี้ เมื่อดำรงอยู่ปีหนึ่งบ้าง สองปีบ้าง สามปีบ้าง สี่ปีบ้าง ห้าปีบ้าง สิบปีบ้าง ยี่สิบปีบ้าง สามสิบปีบ้าง สี่สิบปีบ้าง ห้าสิบปีบ้าง ร้อยปีบ้าง ยิ่งกว่าร้อยปีบ้าง ย่อมปรากฏ แต่สิ่งใดที่เขาเรียกกันว่า จิตบ้าง มโนบ้าง วิญญาณบ้าง สิ่งนั้นที่เกิดกลางวันก็ดับกลางวัน ที่เกิดกลางคืนก็ดับกลางคืน.

ตสฺมาติห, ภิกฺขเว, ยํ กิณฺณจํ รูปํ อตีตนาคตปจฺจุปฺปนํ อชฺชตฺตํ วา พหิทฺธา วา โอฟาริกํ วา สฺขุฆมํ วา หีนํ วา ปณฺนิตํ วา ยํ ทูเร สนฺติเก วา, สพฺพํ รูปํ -- ‘เนตํ มม, เนโสหฺมสมฺมิ, น เมโส อตฺตทา’ติ เวมเมตํ ยถากฺกุตํ สมฺมปฺปญฺญา ย ทฺวฺจพฺพํ. ยา กาจิ เวทนา... ยา กาจิ สญฺญา ... เย เกจิ สงฺขารา... ยํ กิณฺณจํ วิญญาณํ อตีตนาคตปจฺจุปฺปนํ อชฺชตฺตํ วา พหิทฺธา วา

โอฬาริกัง วา สุขุมัง วา หีนัง วา ปณิตัง วา ยัม ทูเร สนฺตติเก วา, สพฺพัม วิญญาณัง -- ‘เนตัง มม, เนโสหฺมสมฺมิ, น เมโส อตฺตาทิ’ เอวเมตัง ยถาภูตัง สมฺมปฺปญฺญา ย ทฏฺฐพฺพัง. (สํ ๒๒.๕๙)

ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุที่นั่นแหละ รูปอย่างใดอย่างหนึ่งทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน เป็นภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต ทั้งที่อยู่ในที่ไกลหรือที่ใกล้ รูปทั้งหมดนั้น เธอทั้งหลายพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบ ตามความเป็นจริงอย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา นั่นไม่ใช่เรา นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา เวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง... สัญญาอย่างใดอย่างหนึ่ง... สังขารอย่างใดอย่างหนึ่ง... วิญญาณอย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน เป็นภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต ทั้งที่อยู่ในที่ไกลหรือใกล้ วิญญาณทั้งหมดนั้น เธอทั้งหลาย พึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบ ตามความเป็นจริงอย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา นั่นไม่ใช่เรา นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา.

อดีตอนาคตปัจจุบัน อดีตอนาคตปัจจุบัน

‘สเจ ตัง, จิตฺต, เอวํ ปุจฺเจยฺยํ -- ‘อโหสิ ตวํ อตีตมทฺธานัง, น ตวํ นาโหสิ; ภวิสฺสสิ ตวํ อนาคตมทฺธานัง, น ตวํ น ภวิสฺสสิ; อตฺถิ ตวํ เอตฺรหิ, น ตวํ นตฺถิ’ติ, เอวํ ปุญฺโจ ตวํ, จิตฺต, กิณฺติ พุยากรเยยาสี”ติ?... เอวํ ปุญฺโจ อหัง, ภนฺเต, เอวํ พุยากรเยยํ -- ‘อโหสาหัง อตีตมทฺธานัง, นาหัง น อโหสิ; ภวิสฺสามหัง อนาคตมทฺธานัง, นาหัง น ภวิสฺสามิ; อตฺถาหัง เอตฺรหิ, นาหัง นตฺถิ’ติ.

ดูกรจิตตะ ถ้าชนทั้งหลายพึงถามเธอว่า ท่านได้มีในอดีตกาล มิใช่ที่ท่านไม่ได้มีก็หามิได้ ท่านจักมีในอนาคตกาล มิใช่ที่ท่านจักไม่มีก็หามิได้ ท่านมีอยู่ในบัดนี้ มิใช่ที่ท่านไม่มีอยู่ก็หามิได้ เช่นนั้นหรือ เมื่อเธอถูกถามอย่างนี้ เธอจะพึงตอบว่าอย่างไร... ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ถ้าเขาถามข้าพระองค์อย่างนั้น ข้าพระองค์จะพึงตอบว่า ข้าพเจ้าได้มีแล้วในอดีตกาล มิใช่ว่าไม่มีก็หามิได้ ข้าพเจ้าจักมีในอนาคตกาล มิใช่ว่าจักไม่มีก็หามิได้ ข้าพเจ้ามีอยู่ในบัดนี้ มิใช่ว่าไม่มีอยู่ก็หามิได้.

‘โย เม อโหสิ อตีโต อตฺตปฏฺฐิลาโภ, โสว เม อตฺตปฏฺฐิลาโภ ตสฺมี สมฺเย สจฺโจ อโหสิ, โมโฆ อนาคตโต, โมโฆ ปจฺจุปฺปนฺโน. โย วา เม ภวิสฺสสิ อนาคตโต อตฺตปฏฺฐิลาโภ, โสว เม อตฺตปฏฺฐิลาโภ ตสฺมี สมฺเย สจฺโจ ภวิสฺสสิ, โมโฆ อตีโต, โมโฆ ปจฺจุปฺปนฺโน. โย เม เอตฺรหิ ปจฺจุปฺปนฺโน อตฺตปฏฺฐิลาโภ, โสว เม อตฺตปฏฺฐิลาโภ สจฺโจ, โมโฆ อตีโต, โมโฆ อนาคตโต’ติ. (ที่ ๙)

ข้าพเจ้าได้อดีตภาพเป็นอดีตแล้ว การได้อดีตภาพเช่นนั้นเท่านั้นเป็นของจริงแท้ในสมัยนั้น การได้อดีตภาพเป็นอนาคตเป็นโมฆะ การได้อดีตภาพเป็นปัจจุบันเป็นโมฆะ หรือว่าข้าพเจ้าจักได้อดีตภาพเป็นอนาคต การได้อดีตภาพเช่นนั้นเท่านั้นเป็นของจริงแท้ในสมัยนั้น การได้อดีตภาพ

เป็นอดีตเป็นโมฆะ การได้อัตภาพเป็นปัจจุบันเป็นโมฆะ ข้าพเจ้าได้อัตภาพเป็นปัจจุบันบัดนี้ การได้อัตภาพเช่นนั้นเท่านั้นเป็นของจริงแท้ในสมัยนี้ การได้อัตภาพเป็นอดีตเป็นโมฆะ การได้อัตภาพเป็นอนาคตเป็นโมฆะ.

โย ปฏิจฺจสมฺบุปาหํ ปสฺสตี โส ธมฺมํ ปสฺสตี; โย ธมฺมํ ปสฺสตี โส ปฏิจฺจสมฺบุปาหํ ปสฺสตีตี.

(ม ๒๘)

ผู้ใดเห็นปฏิจฺจสมฺบุปาห ผู้หนึ่งชื่อว่าเห็นธรรม ผู้ใดเห็นธรรม ผู้หนึ่งชื่อว่าเห็นปฏิจฺจสมฺบุปาห.

เสยฺยถาปิ, จิตฺต, คฺวา ชีรํ, ชีรฺมฺหา ทฺธิ, ทฺธิมฺหา นวนีตํ, นวนีตมฺหา สฺปฺปิ, สฺปฺปิมาหา สฺปฺปิมาถฺโท. ยสฺมึ สมเย ชีรํ โหตี, เหว ตสฺมึ สมเย ทฺธิตี สงฺขํ คจฺจตี,..., น สฺปฺปิมาถฺโทตี สงฺขํ คจฺจตี; ชีรํ ตฺเวว ตสฺมึ สมเย สงฺขํ คจฺจตี. ยสฺมึ สมเย ทฺธิ โหตี. เป. นวนีตํ โหตี. สฺปฺปิ โหตี. สฺปฺปิมาถฺโท โหตี, เหว ตสฺมึ สมเย ชีรฺนฺตี สงฺขํ คจฺจตี, น ทฺธิตี สงฺขํ คจฺจตี, น นวนีตนฺตี สงฺขํ คจฺจตี, น สฺปฺปิตี สงฺขํ คจฺจตี; สฺปฺปิมาถฺโท ตฺเวว ตสฺมึ สมเย สงฺขํ คจฺจตี.

ดูกรจิตตะ เหมือนอย่างว่า นมสฺตจากแม่โค นมสฺมจากนมสฺต เนยข้นจากนมสฺม เนยใสจากเนยข้น หัวเนยใสจากเนยใส สมัยใดเป็นนมสฺต สมัยนั้นไม่นับว่าเป็นนมสฺม-เนยข้น-เนยใส-หัวเนยใส นับว่าเป็นนมสฺตอย่างเดียวเท่านั้น สมัยใดเป็นนมสฺม สมัยนั้นไม่นับว่าเป็นนมสฺต-เนยข้น-เนยใส-หัวเนยใส นับว่าเป็นนมสฺมอย่างเดียวเท่านั้น สมัยใดเป็นเนยข้น สมัยนั้นไม่นับว่าเป็นนมสฺต-นมสฺม-เนยใส-หัวเนยใส นับว่าเป็นเนยข้นอย่างเดียวเท่านั้น สมัยใดเป็นเนยใส สมัยนั้นไม่นับว่าเป็นนมสฺต-นมสฺม-เนยข้น-หัวเนยใส นับว่าเป็นเนยใสอย่างเดียวเท่านั้น สมัยใดเป็นหัวเนยใส สมัยนั้นไม่นับว่าเป็นนมสฺต-นมสฺม-เนยข้น-เนยใส นับว่าเป็นหัวเนยใสอย่างเดียวเท่านั้น จันใด.

เอวเมว โข, จิตฺต, ยสฺมึ สมเย โอฟาริโก อตฺตปฏฺฐิลาโก โหตี. เหว ตสฺมึ สมเย มโนมโย อตฺตปฏฺฐิลาโกตี สงฺขํ คจฺจตี, น อรุโป อตฺตปฏฺฐิลาโกตี สงฺขํ คจฺจตี; โอฟาริโก อตฺตปฏฺฐิลาโก ตฺเวว ตสฺมึ สมเย สงฺขํ คจฺจตี. ยสฺมึ, จิตฺต, สมเย มโนมโย อตฺตปฏฺฐิลาโก โหตี... ยสฺมึ, จิตฺต, สมเย อรุโป อตฺตปฏฺฐิลาโก โหตี, เหว ตสฺมึ สมเย โอฟาริโก อตฺตปฏฺฐิลาโกตี สงฺขํ คจฺจตี, น มโนมโย อตฺตปฏฺฐิลาโกตี สงฺขํ คจฺจตี; อรุโป อตฺตปฏฺฐิลาโก ตฺเวว ตสฺมึ สมเย สงฺขํ คจฺจตี.

ดูกรจิตตะ จันนั้นเหมือนกัน สมัยใดมีการได้อัตภาพที่หยาบ สมัยนั้นไม่นับว่าได้้อัตภาพที่สำเร็จด้วยใจ ไม่นับว่าได้้อัตภาพที่หารูปมิได้ นับว่าได้้อัตภาพที่หยาบอย่างเดียวเท่านั้น สมัยใดมีการได้อัตภาพที่สำเร็จด้วยใจ สมัยนั้น ไม่นับว่าได้้อัตภาพที่หยาบ ไม่นับว่าได้้อัตภาพที่หารูปมิได้ นับว่าได้้อัตภาพที่สำเร็จด้วยใจอย่างเดียวเท่านั้น สมัยใดมีการได้อัตภาพที่หารูป

มิได้ สมัยนั้นไม่นับว่าได้อัตภาพที่หยาบ ไม่นับว่าได้อัตภาพที่สำเร็จด้วยใจ นับว่าได้อัตภาพที่หารูปมิได้อย่างเดียวเท่านั้น.

อิมา โข จิตต, โลกสมณญา โลกนिरुตฺตโย โลกโหวหารา โลกปณฺณตฺตโย, ยาหิ ตถาคโต โหวหริ อปฺรามสนฺ”ติ. (ที่ ๙)

ดูกรจิตตะ เหล่านี้แล เป็นชื่อตามโลก เป็นภาษาของโลก เป็นโหวหารของโลก เป็นบัญญัติของโลก ที่ตถาคตกล่าวอยู่ (แต่) มิได้ยึดถือ.

(อพฺยาคตํ ภควตา:) รูป โข, อาวุโส, อชานโต อปฺสฺสโต ยถาภูตํ, รูปสมฺมุหํ อชานโต อปฺสฺสโต ยถาภูตํ, รูปนิโรธํ อชานโต อปฺสฺสโต ยถาภูตํ, รูปนิโรธคามินิ ปฏฺยิพฺพํ อชานโต อปฺสฺสโต ยถาภูตํ, ‘โหติ ตถาคโต ปรี มรณา”ติปิสุสฺส โหติ; ‘น โหติ ตถาคโต ปรี มรณา”ติปิสุสฺส โหติ; ‘โหติ จ น จ โหติ ตถาคโต ปรี มรณา”ติปิสุสฺส โหติ; ‘เนว โหติ น น โหติ ตถาคโต ปรี มรณา”ติปิสุสฺส โหติ. เวทณฺ... สณฺณํ... สงฺขาร... วิญฺญาณํ อชานโต อปฺสฺสโต ยถาภูตํ, วิญฺญาณสมฺมุหํ อชานโต อปฺสฺสโต ยถาภูตํ, วิญฺญาณนิโรธํ อชานโต อปฺสฺสโต ยถาภูตํ, วิญฺญาณนิโรธคามินิ ปฏฺยิพฺพํ อชานโต อปฺสฺสโต ยถาภูตํ, ‘โหติ ตถาคโต ปรี มรณา”ติปิสุสฺส โหติ; ‘น โหติ ตถาคโต ปรี มรณา”ติปิสุสฺส โหติ; ‘โหติ จ น จ โหติ ตถาคโต ปรี มรณา”ติปิสุสฺส โหติ; ‘เนว โหติ น น โหติ ตถาคโต ปรี มรณา”ติปิสุสฺส โหติ. (สํ ๔๔.๔)

ท่านพระสารีบุตรตอบว่า ดูกรท่าน ความเห็นว่า สัตว์เบื้องหน้าแต่ตายแล้วย่อมเกิดอีกก็ดี สัตว์เบื้องหน้าแต่ตายแล้วย่อมไม่เกิดอีกก็ดี สัตว์เบื้องหน้าแต่ตายแล้วย่อมเกิดอีกก็มียอมไม่เกิดอีกก็มีก็ดี สัตว์เบื้องหน้าแต่ตายแล้วย่อมเกิดอีกก็หามิได้ยอมไม่เกิดอีกก็หามิได้ก็ดี ดังนี้ ย่อมเกิดมีแก่บุคคลผู้ไม่รู้ไม่เห็นรูปตามความเป็นจริง ไม่รู้ไม่เห็นเหตุเกิดแห่งรูปตามความเป็นจริง ไม่รู้ไม่เห็นความดับแห่งรูปตามความเป็นจริง ไม่รู้ไม่เห็นปฏิปทาเครื่องให้ถึงความดับแห่งรูปตามความเป็นจริง ความเห็นว่า สัตว์เบื้องหน้าแต่ตายแล้วย่อมเกิดอีกก็ดี สัตว์เบื้องหน้าแต่ตายแล้วย่อมไม่เกิดอีกก็ดี สัตว์เบื้องหน้าแต่ตายแล้วย่อมเกิดอีกก็มียอมไม่เกิดอีกก็มีก็ดี สัตว์เบื้องหน้าแต่ตายแล้วย่อมเกิดอีกก็หามิได้ยอมไม่เกิดอีกก็หามิได้ก็ดี ย่อมเกิดมีแก่บุคคลผู้ไม่รู้ไม่เห็นเวทนา... สัญญา... สังขาร... วิญญาณ ตามความเป็นจริง ไม่รู้ไม่เห็นเหตุเกิดแห่งเวทนา... สัญญา... สังขาร... วิญญาณ ตามความเป็นจริง ไม่รู้ไม่เห็นความดับแห่งเวทนา... สัญญา... สังขาร... วิญญาณ ตามความเป็นจริง ไม่รู้ไม่เห็นปฏิปทาเครื่องให้ถึงความดับแห่งเวทนา... สัญญา... สังขาร... วิญญาณ ตามความเป็นจริง.

ตํ ชีวํ ตํ สรีรณฺติ วา, ภิกฺขุ, ทิฏฺฐิยา สติ พุรฺหมจฺริยวาโส น โหติ.
อณฺณํ ชีวํ อณฺณํ สรีรณฺติ วา, ภิกฺขุ, ทิฏฺฐิยา สติ พุรฺหมจฺริยวาโส น โหติ.

เอเต เต, ภิกขุ, อุโฆ อนฺเต อนฺุปคมฺม มชฺเฌน ตถาคโตะ ธมฺมํ เทเสตี. (สํ ๑๒.๓๕)

เมื่อมีทิวฏฐิว่า ชีพอันใด สรีระก็อันนั้น ความอยู่ประพฤติพรหมจรรย์ย่อมไม่มี
เมื่อมีทิวฏฐิว่า ชีพอันหนึ่ง สรีระก็อีกอันหนึ่ง ความอยู่ประพฤติพรหมจรรย์ย่อมไม่มี
ดูกรภิกษุ ตถาคตย่อมแสดงธรรมโดยสายกลาง ไม่ข้องแวะส่วนสุดทั้งสองนั้น.

อวิชชาปลฺจยา, ภิกฺขเว, สงฺขารา; สงฺขารปลฺจยา วิญฺญาณํ; วิญฺญาณปลฺจยา นามรูปํ; นาม-
รูปปลฺจยา สฬายตณํ; สฬายตณปลฺจยา ผสฺโส; ผสฺสปลฺจยา เวทนา; เวทนาปลฺจยา ตณฺหา;
ตณฺหาปลฺจยา อุปาทานํ; อุปาทานปลฺจยา ภาโว; ภาวปลฺจยา ชาตี ; ชาตีปลฺจยา ชรามรณํ
โสภปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาสา สมฺภวานฺตี. เอวเมตสฺส เกวลสฺส ทุกฺขกฺขนฺธสฺส สมฺภูโย โหตี.
(สํ ๑๒.๑)

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็ปฏิจจนูปบาทเป็นไฉน ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะอวิชาเป็นปัจจัย จึงมี
สังขาร เพราะสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย จึงมีนามรูป เพราะ
นามรูปเป็นปัจจัย จึงมีสฬายตนะ เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย จึงมีผัสสะ เพราะผัสสะเป็น
ปัจจัย จึงมีเวทนา เพราะเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา เพราะตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน
เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ เพราะภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ เพราะชาติเป็นปัจจัย จึงมี
ชราและมรณะ โสภปริเทวทุกฺขโทมนสฺสและอุปายาส ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อม
มีด้วยประการอย่างนี้.

น เหตุถ เทโว พุรฺพมา วา สํสารสฺสตฺถิ การโก,
สุทฺถธมฺมา ปวตฺตนฺตี เหตุสมฺมารปลฺจยา. (วิสุทฺธิมคฺค ๑๙)

ก็ในสังสารประวัตินี้ เทพหรือพรหมผู้สร้างสังสาร หามีไม่
(มีแต่) ธรรมล้วนๆ ทั้งหลาย ย่อมเป็นไป เพราะการรวมกันเข้าแห่งเหตุเป็นปัจจัยแล.

ยโต โข, ภิกฺขเว, ภิกฺขุโน อวิชฺชา ปหิณา โหตี วิชฺชา อุปลฺภนา, โส อวิชฺชาวิราคา วิชฺชูปฺปาทา
เนว ปุณฺณภิกฺขุสงฺขารํ อภิสงฺขโรตี น อปุณฺณภิกฺขุสงฺขารํ อภิสงฺขโรตี น อานนฺเดชาภิกฺขุสงฺขารํ
อภิสงฺขโรตี. (สํ ๑๒.๕๑)

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ในกาลใดแล ภิกษุละอวิชาได้แล้ว วิชาเกิดขึ้นแล้ว
ในกาลนั้น ภิกษุนั้นก็ไม่ทำกรรมเป็นบุญ ไม่ทำกรรมเป็นบาป ไม่ทำกรรมเป็นอนเณชชา.

อวิชฺชาย ตเวว อเสสฺวิราคานิโรธา สงฺขารนิโรธา; สงฺขารนิโรธา วิญฺญาณนิโรธา; วิญฺญาณ-
นิโรธา นามรูปนิโรธา; นามรูปนิโรธา สฬายตณนิโรธา; สฬายตณนิโรธา ผสฺสนิโรธา; ผสฺส-
นิโรธา เวทนานิโรธา; เวทนานิโรธา ตณฺหานิโรธา; ตณฺหานิโรธา อุปาทานนิโรธา;

อุปาทานนิโรธา ภวนิโรโธ; ภวนิโรธา ชาตินิโรโธ; ชาตินิโรธา ชรามรณํ โสภปริเทเวททุกฺข-
โทมนสฺสอุปายาสา นิร์ชฺชณฺเหติ. เอวเมตสฺส เกวลสฺส ทุกฺขกฺขนฺธสฺส นิโรโธ โหติ. (อํ ๑๒.๑)

เพราะดับอวิชชาหมดไม่มีเหลือ สังขารก็ดับ เพราะดับสังขาร วิญญาณจึงดับ เพราะดับ
วิญญาณ นามรูปจึงดับ เพราะดับนามรูป สพายตนะจึงดับ เพราะดับสพายตนะ ผัสสะจึงดับ
เพราะดับผัสสะ เวทนาจึงดับ เพราะดับเวทนา ตัณหาจึงดับ เพราะดับตัณหา อุปาทานจึงดับ
เพราะดับอุปาทาน ภพจึงดับ เพราะดับภพชาติจึงดับ เพราะดับชาติ ชรา - มรณะ - โสภะ
ปริเทวะ - ทุกข์ - โทมนัส - และอุปายาสจึงดับ ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนั้น ย่อมมีได้ดังนี้.

อวิชชานีวรณานํ โข, อาวุโส, สตฺตฺตานํ ตณฺหาสํโยชนานํ ตตฺตรตฺตรภินฺนํ
-- เอวํ อายตี ปุณฺพภวามินิพฺพตฺติ โหติ. (ม ๔๓)

เพราะการหุ้มห่อแห่งอวิชชา เพราะการผูกแห่งตัณหา และเพราะการเพลิดเพลिनในภพนั้นๆ
การเกิดในภพใหม่ในอนาคตจึงมีได้ดังนี้.

ยํ, ภิกฺขเว, โลกฺปกตํ กมฺมํ โลกฺชํ โลกฺนิทานํ โลกฺสมฺมุทฺยํ,...โทสฺปกตํ กมฺมํ...โมหฺปกตํ กมฺมํ
โมหฺชํ โมหฺนิทานํ โมหฺสมฺมุทฺยํ, ยตฺถสฺส อตฺตภาโว นิพฺพตฺตติ ตตฺถ ตํ กมฺมํ วิปฺจจฺติ. ยตฺถ ตํ
กมฺมํ วิปฺจจฺติ ตตฺถ ตสฺส กมฺมสฺส วิปากํ ปฏฺฐิสฺสเวเตติ, ทิฏฺฐเจ วา ฌมฺเม อุปฺปชฺช วา อปฺเร วา
ปฺริยาเย. (อํ ๓.๓๔)

ดูกรภิกษุทั้งหลาย กรรมที่ถูกโลภะครอบงำ เกิดแต่โลภะ มีโลภะเป็นเหตุ มีโลภะเป็น
แดนเกิด... กรรมที่ถูกโทสะครอบงำ... กรรมที่ถูกโมหะครอบงำ เกิดแต่โมหะ มีโมหะเป็น
เหตุ มีโมหะเป็นแดนเกิด ย่อมให้ผลในที่ที่เกิดอัตภาพของเขา กรรมนั้นให้ผลในอัตภาพใด
ในอัตภาพนั้น เขาจะต้องเสวยวิบากของกรรมนั้น หรือในปัจจุบันในลำดับที่เกิดต่อๆ ไป
นั่นเอง.

อวิชฺชาวิราคา โข, อาวุโส, วิชฺชุปฺปาทา ตณฺหานิโรธา -- เอวํ อายตี ปุณฺพภวามินิพฺพตฺติ
น โหติ. (ม ๔๓)

เพราะการคลายไปแห่งอวิชชา เพราะการเกิดขึ้นแห่งอวิชชา และเพราะการดับไปแห่งตัณหา
อย่างนี้ การเกิดอีกในภพใหม่ต่อไป จึงจะไม่มี.

“ยํ, ภิกฺขเว, อโลภฺปกตํ กมฺมํ อโลภฺชํ อโลภฺนิทานํ อโลภฺสมฺมุทฺยํ... อโทสฺปกตํ กมฺมํ อโทสฺชํ
อโทสฺนิทานํ อโทสฺสมฺมุทฺยํ... อโมหฺปกตํ กมฺมํ อโมหฺชํ อโมหฺนิทานํ อโมหฺสมฺมุทฺยํ, โมหฺเห วิคฺเต
เอวํ ตํ กมฺมํ ปหีนํ โหติ อฺจฺฉินฺนํมุลํ ตาลาวตฺถุกตํ อนภาวงฺกตํ อายตี อนฺุปฺปาทมฺมํ.
(อํ ๓.๓๔)

ดูกรภิกษุทั้งหลาย กรรมที่ถูกอโโลหะครอบงำ เกิดแต่อโโลหะ มือโโลหะเป็นเหตุ มือโโลหะเป็นแดนเกิด... กรรมที่ถูกอโทสะครอบงำ เกิดแต่อโทสะ มือโทสะเป็นเหตุ มือโทสะเป็นแดนเกิด... กรรมที่ถูกอโมหะครอบงำ เกิดแต่อโมหะ มือโมหะเป็นเหตุ มือโมหะเป็นแดนเกิด เมื่อโมหะปราศไปแล้ว ย่อมเป็นอันบุคคลละได้เด็ดขาด ถอนรากขึ้นแล้ว ทำให้เหมือนตาลยอดด้วน ทำให้ไม่มี ไม่ให้เกิดขึ้นอีกต่อไปเป็นธรรมดา.

เยน มํ ปริยาเยน สมมา วทมาโน วเทยย -- ‘อุจฺเจทวาโท สมโณ โคตโม, อุจฺเจทาย ฐมฺมํ เทเสตี, เตน จ สวากะ วิเนตี’ติ? อหฺมฺหิ, ภิกฺขเว, อุจฺเจทํ วทามิ รากสฺส โทสสฺส โมหสฺส; อเนกวิหิตานํ ปาปกานํ อกุสฺถานํ ฐมฺมานํ อุจฺเจทํ วทามิ. (อํ ๘.๑๒)

อนึ่งเหตุที่เขากล่าวหาเราว่าพระสมณะโคตมกล่าวความขาดสูญแสดงธรรมเพื่อความขาดสูญ และแนะนำสาวกตามแนวนี้ดังนี้ ชื่อว่ากล่าวถูกนั้นเป็นอย่างไร เพราะเรากล่าวความขาดสูญแห่งราคะ-โทสะ-โมหะ เรากล่าวความขาดสูญแห่งสถานะที่เป็นบาปอกุศลอันอเนกประการ.

๒) สมมาสงกปโป สัมมาสังกัปปะ

กตโม จ, ภิกฺขเว, สมมาสงกปโป? เนกขมฺมสงกปโป อพฺยาปาทสงกปโป อวิหีสาสงกปโป, อยํ วุจฺจติ ภิกฺขเว, สมมาสงกปโป. (ที ๒๒)

สัมมาสังกัปปะเป็นไฉน ความดำริในการออกจากกาม ความดำริในความไม่พยาบาท ความดำริในความไม่เบียดเบียน อันนี้เราเรียกว่า สัมมาสังกัปปะ.

ตตฺร, ภิกฺขเว, สมมาทิกฺขุจฺจิ ปุพฺพุงคมา โหตี. กถญฺจ, ภิกฺขเว, สมมาทิกฺขุจฺจิ ปุพฺพุงคมา โหตี? มิจฺจาสงกปโป ‘มิจฺจาสงกปโป’ติ ปชานาตี, สมมาสงกปโป ‘สมมาสงกปโป’ติ ปชานาตี, สาสฺส โหตี สมมาทิกฺขุจฺจิ “กตโม จ, ภิกฺขเว, มิจฺจาสงกปโป? กามสงกปโป, พฺยาปาทสงกปโป, วิหีสาสงกปโป -- อยํ, ภิกฺขเว, มิจฺจาสงกปโป.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย บรรดาองค์ทั้ง ๗ นั้น สัมมาทิกฺขุจฺจิย่อมนั้นเป็นประธาน ก็สัมมาทิกฺขุจฺจิย่อมนั้นเป็นประธานอย่างไร คือ ภิกษุรู้จักมิจฺจาสังกัปปะว่า ‘มิจฺจาสังกัปปะ’ รู้จักสัมมาสังกัปปะว่า ‘สัมมาสังกัปปะ’ ความรู้ของเธอเป็น สัมมาทิกฺขุจฺจิ. ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็มิจฺจาสังกัปปะเป็นไฉน คือ ความดำริในกาม ดำริในความพยาบาท ดำริในความเบียดเบียน นี้คือมิจฺจาสังกัปปะ.

“กตโม จ, ภิกฺขเว, สมมาสงกปโป?

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็สัมมาสังกัปปะเป็นไฉน.

สมมาสงกบปป์ห้, ภิกขเว, ทวายํ วทามิ --อตฺถิ, ภิกขเว, สมมาสงกบปโป สาสโว ปุณฺณภาคิโย อุปธิเวปกโก; อตฺถิ, ภิกขเว, สมมาสงกบปโป อริโย อนาสโว โลกุตฺตโร มคฺคังโค.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวสัมมาสังกัปปะว่ามี ๒ อย่าง คือ
สัมมาสังกัปปะที่ยังเป็นสาสวะ เป็นส่วนแห่งบุญ อำนาจวิบากแก่ชั้นนี้ อย่างหนึ่ง
สัมมาสังกัปปะของพระอริยะ ที่เป็นอนาสวะ เป็นโลกุตตระ เป็นองค์มรรค อย่างหนึ่ง.

... เนกขมมสงกบปโป, อพฺยาปาทสงกบปโป, อวิหีสาสกบปโป -
'อัย, ภิกขเว, สมมาสงกบปโป สาสโว ปุณฺณภาคิโย อุปธิเวปกโก'.

... คือความดำริในเนกขัมมะ ดำริในความไม่พยาบาท ดำริในความไม่เบียดเบียน
นี่คือสัมมาสังกัปปะที่ยังเป็นสาสวะ เป็นส่วนแห่งบุญ อำนาจวิบากแก่ชั้นนี้.

... โย โข, ภิกขเว, อริยจิตฺตสฺส อนาสวจิตฺตสฺส อริยมคฺคสมมฺกนิโน อริยมคฺคํ ภาวยโต ตกโก
วิตกโก สงกบปโป อปฺปนา พฺยปฺปนา เจตโส อภินโรปนา วจีสฺสงฺขารो --
'อัย, ภิกขเว, สมมาสงกบปโป อริโย อนาสโว โลกุตฺตโร มคฺคังโค'.

...ดูกรภิกษุทั้งหลาย ความตรึก ความวิตก ความดำริ ความแ่นว ความแ่น ความปักใจ วจี-
สังขาร ของภิกษุผู้มีจิตไกลข้าศึก มีจิตหาอาสวะมิได้ พรั่งพร้อมด้วยอริยมรรค เจริญอริยมรรค
อยู่ นี้แล สัมมาสังกัปปะของพระอริยะ ที่เป็นอนาสวะ เป็นโลกุตตระ เป็นองค์มรรค.

โส มิจฺฉาสงกบปฺปสฺส ปหานาย วายมตี, สมมาสงกบปฺปสฺส อุปสมฺปทาย, สุवासฺส โหตี สมมา
วายาโม. โส สโต มิจฺฉาสงกบปฺป ปชหตี, สโต สมมาสงกบปฺป อุปสมฺปชฺช วิหฺรตี; สาสฺส โหตี
สมมาสติ. อิติยิเม ตโย ฐมฺมา สมมาสงกบปฺป อนุปริธาพนฺตี อนุปริวตฺตนฺตี,
เสยฺยถิหํ -- สมมาทิฏฺฐิ, สมมาวายาโม, สมมาสติ. (ม ๑๑๗)

ภิกษุนี้ย่อพยายามเพื่อละมิจฉาสังกัปปะ เพื่อบรรลุสัมมาสังกัปปะ ความพยายามของเธอ
นั้นเป็นสัมมาวายามะ. ภิกษุนี้มีสติละมิจฉาสังกัปปะได้ มีสติบรรลุสัมมาสังกัปปะอยู่ สติ
ของเธอนั้น เป็นสัมมาสติ. ด้วยอาการนี้ ธรรม ๓ ประการนี้ คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาวายามะ
สัมมาสติ ย่อมห้อมล้อม เป็นไปตามสัมมาสังกัปปะของภิกษุนี้.

๓) สมุมาวาจา สัมมาวาจา

อิธ เอกจโจ มุสาวาทํ ปหาย มุสาวาทา ปฏิวีโรโต โหติ. สภาคโต वा प्रिसाकโต वा, णातिमच्चुकโต वा पुकमच्चुकโต वा राชकुलमच्चुकโต वा, อग्निโต सक्षिपुग्गो -- 'เอหมโม प्रिस, यं चानालि तं वहेहि"ति, सो अचानं वा आह -- "न चानामी"ति, चानं वा आह--"चानामी"ति, अपसं वा आह -- "न प्रसामी"ति, प्रसं वा आह -- "प्रसामी"ति. इति अत्तत्तेतु वा प्रहेतु वा आमिसिग्गजिग्गहेतु वा न सम्पचानमुसा णालिता โหति. (ม ๔๑)

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ บุคคลบางคนในโลกนี้ เพราะละมุสาวาท จึงเป็นผู้เว้นขาดจากมุสาวาท คือ ไปในสภาก็ดี ไปในที่ประชุมก็ดี ไปในท่ามกลางญาติก็ดี ไปในท่ามกลางขุนนางก็ดี ไปในท่ามกลางราชสกุลก็ดี อันเขานำไปเป็นพยาน ถูกถามว่า ฟอมหาจำเริญ เขิญเถิด ท่านรู้้อย่างใด ก็จงพูดอย่างนั้น เขาไม่รู้ก็บอกว่าไม่รู้บ้าง รู้ก็บอกว่ารู้บ้าง ไม่เห็นก็บอกว่าไม่เห็นบ้าง เห็นอยู่ก็บอกว่าเห็นบ้าง ไม่เป็นผู้พูดเท็จทั้งๆ ที่รู้ เพราะเหตุตนบ้าง เพราะเหตุคนอื่นบ้าง เพราะเหตุเห็นแก่อำมิสเล็กน้อยบ้าง.

มุสาวาทํ ปหาย มุสาวาทา ปฏิวีโรโต โหติ สจจวาที สจจสนโธ เถโต ปจจยโก อวิสัมวาทโก โลกัสส. ปิสุณं วาจं ปหาย ปิสุณาย วาจา ย ปฏิวีโรโต โหติ, อิตโต สุตฺวา น อมุตฺร อกฺขาตา อิมลं เกทา ย, อมุตฺร वा सुत्वा न อิมลं อกฺขาตา อมุสं เกทา ย; इति गिण्णानं वा सनुत्ता, सहितानं वा अनुपपत्ता, समककारामे समकक्रतो समकคनुเท समककरणे वाजं णालिता โหति. ผรุสं วาจं ปหาย ผรุสาย วาจา ย ปฏิวีโรโต โหติ; या सा वाजा नेफा गण्णसुखा पेम्मनिया ททงฺคมา โปรี พุชฺชนกฺขตา พุชฺชนมนปา ตถารูปี วาจं णालिता โหติ. (อ ๔.๑๙๘)

ละมุสาวาท งดเว้นจากมุสาวาท พูดแต่คำจริง ดำรงคำสัตย์ พูดเป็นหลักฐาน ควรเชื่อได้ ไม่พูดลวงโลก ละคำส่อเสียด เว้นขาดจากคำส่อเสียด ฟังจากข้างนี้แล้วไม่ไปบอกข้างโน้น เพื่อให้คนหมู่นี้แตกร้างกัน หรือฟังจากข้างโน้นแล้วไม่มาบอกข้างนี้ เพื่อให้คนหมู่นี้แตกร้างกัน สมานคนที่แตกร้างกันแล้วบ้าง ส่งเสริมคนที่พร้อมเพรียงกันแล้วบ้าง ชอบคนผู้พร้อมเพรียงกัน ยินดีในคนผู้พร้อมเพรียงกัน เพลิดเพลินในคนผู้พร้อมเพรียงกัน กล่าวแต่คำที่ทำให้พร้อมเพรียงกัน ละวาจาหยาบ เว้นขาดจากวาจาหยาบ กล่าวแต่คำที่ปราศจากโทษ เสนาะโสด ชวนให้รัก จับใจ สุภาพ คนส่วนมากรักใคร่ พอใจ.

อุกาทอทณฺทเกณ เจปิ, กิग्गเว, กกเจเน โจรา โอจรรกา องคมฺกานิ โอคนฺเตยฺยํ, ตตฺตราปิ โย มโน ปทุเสยฺย, น เม โส เตเน สาสนกโร. ตตฺตราปิ โว, กิग्गเว, เอวํ ลิกฺขิตพฺพํ 'น เจว โน จิตฺตํ วิปริณฺตํ ภวิสฺสตี, น จ ปาปิ กํ วาจं นิจฺจนาเรสุสาม, หิตานุกมฺปิ จ วิหริสุสาม เมตฺต-

จิตตนา โทสนุตตรา. ตถจ ปุคฺคํ เมตตาสหคเตน เจตสา ฆริตฺวา วิหริสฺสาม ตถารมฺมณฺเญจ สพุพาวนฺตํ โลกํ เมตตาสหคเตน เจตสา วิปฺเปลน มหคคเตน อปฺปมาเณน อเวเรน อพฺยาปชฺเณน ฆริตฺวา วิหริสฺสามา”ติ. เอวณฺหิ โว, ภิกฺขเว, ลิกฺขิตพฺพ. (ม ๒๑)

ดูกรภิกษุทั้งหลาย หากจะมีพวกโจรผู้มีความประพฤติต่ำช้า เอาเลื่อยที่มีที่จับทั้งสองข้าง เลื่อยอวัยวะใหญ่ๆน้อยๆของพวกเขา แม้ในเหตุนั้น ภิกษุหรือภิกษุณีรูปใด มีใจคิดร้ายต่อโจรเหล่านั้น ภิกษุหรือภิกษุณีรูปนั้น ไม่ชื่อว่าเป็นผู้ทำตามคำสั่งสอนของเรา เพราะเหตุที่อดกลั้นไม่ได้นั้น ดูกรภิกษุทั้งหลาย แม้ในข้อนี้ เธอทั้งหลายพึงศึกษาอย่างนี้ว่า จิตของเราจักไม่แปรปรวน เราจักไม่เปล่งวาจาที่ชั่วช้า เราจักอนุเคราะห์ผู้อื่นด้วยสิ่งที่เป็นประโยชน์ เราจักมีเมตตาจิต ไม่มีโทสะในกายใน เราจักแผ่เมตตาจิตไปถึงบุคคลนั้น และเราจักแผ่เมตตาอันไพบุลย์ใหญ่ยิ่ง หาประมาณมิได้ ไม่มีเวร ไม่มีพยาบาท ไปตลอดโลก ทุกทิศทุกทาง ซึ่งเป็นอารมณ์ของจิตนั้น ดังนี้ ดูกรภิกษุทั้งหลาย พวกเธอพึงศึกษาด้วยอาการดังที่กล่าวมานี้แล.

สมฺมปฺปลาปํ ปหาย สมฺมปฺปลาปา ปฏฺวิโรโต โหติ กาลวาที ภูตวาที อตฺตวาที ฐมฺมวาที วินยวาที; นิธานวตฺตี วาจํ ภาสิตา โหติ กาลเณ สาปเทสํ ปริยนฺตวตฺตี อตฺตลํหิตํ. (อ ๔.๑๙๘)

ละคำเพื่อเจ้อ เว้นขาดจากคำเพื่อเจ้อ พุตถูกกาล พุตแต่คำที่เป็นจริง พุตอิงอรรถ พุตอิงธรรม พุตอิงวินัย พุตแต่คำมีหลักฐาน มีที่อ้าง มีที่กำหนด ประกอบด้วยประโยชน์ โดยกาลอันควร.

ตตฺร, ภิกฺขเว, สมฺมาทิฏฺฐิ ปุพฺพงฺคมา โหติ. กถญฺจ, ภิกฺขเว, สมฺมาทิฏฺฐิ ปุพฺพงฺคมา โหติ? มิจฺฉาวาจํ ‘มิจฺฉาวาจา”ติ ปชานาติ, สมฺมาวาจํ ‘สมฺมาวาจา”ติ ปชานาติ; สาสฺส โหติ สมฺมาทิฏฺฐิ. กตมา จ, ภิกฺขเว, มิจฺฉาวาจา? มุสาวาโห, ปิสฺสุณา วาจา, ฆรฺุสา วาจา, สมฺมปฺปลาโป -- อยํ, ภิกฺขเว, มิจฺฉาวาจา.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย บรรดาองค์ทั้ง ๗ นั้น สัมมาทิฏฐิย่อมเป็นประธาน ก็สัมมาทิฏฐิย่อมเป็นประธานอย่างไร คือ ภิกษุรู้จักมิจฉาวาจาว่า ‘มิจฉาวาจา’ รู้จักสัมมาวาจาว่า ‘สัมมาวาจา’ ความรู้ของเธอ นั้น เป็นสัมมาทิฏฐิ. ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็มิจฉาวาจาเป็นไฉน คือ พุตเท็จ พุตส่อเสียด พุตคำหยาบ เจริจาเพื่อเจ้อ นี้คือมิจฉาวาจา

กตมา จ, ภิกฺขเว, สมฺมาวาจา?

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็สัมมาวาจาเป็นไฉน.

สมมวาวาจंपห, ภิกขเว, ทวายं วทามิ -- อตฺถิ, ภิกขเว, สมมวาวาจา สาสวา ปุณฺณภาคิยา
อุปฺพิเวปกฺกา; อตฺถิ, ภิกขเว, สมมวาวาจา อริยา อนาสวา โลกุตฺตรา มคฺคงฺคา.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวสมมวาวาจาว่ามี ๒ อย่างคือ
สมมวาวาจาที่ยังเป็นสาสวะ เป็นส่วนแห่งบุญ อำนาจวิบากแก่ขันธ อย่างหนึ่ง
สมมวาวาจาของพระอริยะ ที่เป็นอนาสวะ เป็นโลกุตตระ เป็นองค์มรรค อย่างหนึ่ง.

...มุสาวาทา เวรมณี, ปิสฺสุณาย วาจาเย เวรมณี, พฺรุษาย วาจาเย เวรมณี, สมฺพปฺปลาปา เวรมณี
-- อย์, ภิกขเว, สมมวาวาจา สาสวา ปุณฺณภาคิยา อุปฺพิเวปกฺกา.

... เจตนาจฺหวเนจฺจจากฺกการพฺพุดเทจฺจ จฺหวเนจฺจจากฺกการพฺพุดสฺโสเสยฺยจฺจ จฺหวเนจฺจจากฺกการพฺพุดคํหาหยาบ
จฺหวเนจฺจจากฺกการเจรจาเพ้อเจ้อ นี้คือสมมวาวาจาที่ยังเป็นสาสวะ เป็นส่วนแห่งบุญ อำนาจวิบาก
แก่ขันธ.

...ยา โข, ภิกขเว, อริยจิตฺตสฺส อนาสวจิตฺตสฺส อริยมคฺคสมงฺคิโน อริยมคฺคํ ภาวยโต จตฺตุหิ
วจฺจิทฺถจฺจริเตหิ อารตี วิรตี ปฏฺวิวิรตี เวรมณี
-- อย์, ภิกขเว, สมมวาวาจา อริยา อนาสวา โลกุตฺตรา มคฺคงฺคา.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ความมถ ความเว้น ความเว้นขาด เจตนาจฺหวเนจฺจ จากวจฺจิทฺถจฺจริตฺถทั้ง ๔
ของภิกษุผู้มีจิตไกลข้าศึก มีจิตหาอาสวะมิได้ พริ้งพร้อมด้วยอริยมรรค เจริญอริยมรรคอยู่
นี้แล สมมวาวาจาของพระอริยะ ที่เป็นอนาสวะ เป็นโลกุตตระ เป็นองค์มรรค.

โส มิจฺฉาวาจาเย ปหานาย วายมตี, สมมวาวาจาเย อุปฺสมฺพทาย; สุวาสุสฺส โหตี สมฺมา-
วายาโม. โส สโต มิจฺฉาวาจํ ปชฺหตี, สโต สมมวาวาจํ อุปฺสมฺพชฺช วิหฺรตี; สาสุสฺส โหตี สมฺมาสตี.
อิตฺถิเยเม ตโย ธมฺมา สมมวาวาจํ อนุปริชาวนฺตฺติ อนุปริวตฺตฺตฺตฺติ,
เสยฺยถิหํ -- สมฺมาทิฏฺฐิ, สมมวาวายาโม, สมฺมาสตี. (ม ๑๑๗)

ภิกษุย่อมนพยายามเพื่อละมิจฉาวาจา เพื่อบรรลุสมมวาวาจาอยู่ ความพยายามของเขานั้น
เป็นสมมวาวายามะ. ภิกษุนั้นมีสติละมิจฉาวาจาได้ มีสติบรรลุสมมวาวาจาอยู่ สติของเขานั้น
เป็นสมมาสติ. ด้วยอาการนี้ ธรรม ๓ ประการนี้ คือ สมมาทิฏฐิ สมมวาวายามะ สมมาสติ
ย่อมห้อมล้อม เป็นไปตามสมมวาวาจาของภิกษุนั้น.

๔) สมมามากมมนุโต สัมมากัมมันตะ

อิธ, ภิกขเว, เอกจโจ ปาณาติปาตํ ปหาย ปาณาติปาตา ปฏิวิโรโต โหติ นินิตตทณฺโศ นินิตตสโตเถ ลชฺฐี ทยาปนฺโน, สพฺพปาณญฺตหิตานุกมฺปี วิหฺรติ.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย บุคคลบางคนในโลกนี้ ละเว้นขาดจากการฆ่าสัตว์ วางทัณฑฆาต และ ศัตราวุธ มีความละอาย มีความเอ็นดู มุ่งหวังประโยชน์ เกื้อกูลต่อสรรพสัตว์อยู่

อทินฺนาทานํ ปหาย อทินฺนาทานา ปฏิวิโรโต โหติ. ยํ ตํ ปรสฺส ปรวิตุตฺตูปการณํ ความคตํ วา อรณฺญคตํ วา, น ตํ อทินฺนํ เถยฺยสงฺฆาตํ อาทาตา โหติ.

ละการถือเอาทรัพย์ที่เขามีได้ให้ เว้นขาดจากการลักทรัพย์ ไม่ลักทรัพย์เป็นอุปกรณ์เครื่อง ปลื้มใจของผู้อื่น ที่อยู่ในบ้าน หรือที่อยู่ในป่า ที่เจ้าของมีได้ให้ ซึ่งนับว่าเป็นขโมย.

กาเมสุมิจฺจจาโร ปหาย กาเมสุมิจฺจจาโร ปฏิวิโรโต โหติ. ยา ตา มาตุรฺกชิตา... อนฺตมโส มาลาคุลฺปริกฺชิตตาปี, ตถารูปาสุ น จาริตตํ อาปชฺชิตา โหติ. (อํ ๑๐.๒๑๑)

ละการประพฤตินิन्दในกามทั้งหลาย เว้นขาดจากการประพฤตินิन्दในกามทั้งหลาย คือไม่ถึง ความสมสู่ในพวกหญิงที่มารดารักษา ฯลฯ โดยที่สุตหญิงที่เขาคล้องแล้วด้วยพวงมาลัย
ดูกรพราหมณ์และคฤหบดีทั้งหลาย ความประพฤติเรียบร้อย คือ ความประพฤติธรรมทาง กาย ๓ อย่างเป็นอย่างนี้แล.

ตตฺร, ภิกขเว, สมฺมาทิฏฺฐิ ปุพฺพกมา โหติ. กถญฺจ, ภิกขเว, สมฺมาทิฏฺฐิ ปุพฺพกมา โหติ? มิจฺจกมฺมนฺตํ ‘มิจฺจกมฺมนฺโต’ติ ปชานาติ, สมฺมากมฺมนฺตํ ‘สมฺมากมฺมนฺโต’ติ ปชานาติ ; สาสฺส โหติ สมฺมาทิฏฺฐิ. กตโม จ, ภิกขเว, มิจฺจกมฺมนฺโต? ปาณาติปาโต, อทินฺนาทานํ, กาเมสุมิจฺจจาโร -- อยํ, ภิกขเว, มิจฺจกมฺมนฺโต.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย บรรดาองค์ทั้ง ๗ นั้น สัมมาทิฏฐิย่อมนั้นเป็นประธาน ก็สัมมาทิฏฐิย่อมนั้นเป็น ประธานอย่างไร คือ ภิกษุรู้จักมิจจกัมมันตะว่า ‘มิจจกัมมันตะ’ รู้จักสัมมากัมมันตะว่า ‘สัมมากัมมันตะ’ ความรู้ของเขานั้น เป็นสัมมาทิฏฐิ. ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็มิจจกัมมันตะเป็นไฉน คือ ปาณาติปาต อทินนาทาน กาเมสุมิจจจาโร นี้คือมิจจกัมมันตะ.

กตโม จ, ภิกขเว, สมฺมากมฺมฺนฺโต?

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็สัมมากัมมันตะเป็นไฉน.

สมฺมากมฺมฺนฺตํปหํ, ภิกขเว, ทฺวายํ วทามิ -- อตฺถิ, ภิกขเว, สมฺมากมฺมฺนฺโต สาสโว ปุณฺณ-
ภาคิโย อุปฺธิเวปกฺโก; อตฺถิ, ภิกขเว, สมฺมากมฺมฺนฺโต อริโย อนาสโว โลกุตฺตโร มคฺคฺงโค.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวสัมมากัมมันตะว่ามี ๒ อย่าง คือ
สัมมากัมมันตะที่ยังเป็นสาสวะ เป็นส่วนแห่งบุญ อำนาจวิบากแก่ขันธ อย่างหนึ่ง
สัมมากัมมันตะของพระอริยะ ที่เป็นอนาสวะ เป็นโลกุตตระ เป็นองค์มรรค อย่างหนึ่ง.

...ปาณาติปาตา เวรมณี, อทินฺนาทานา เวรมณี, กาเมสุมิฉฉาจารา เวรมณี
-- อโย, ภิกขเว สมฺมากมฺมฺนฺโต สาสโว ปุณฺณภาคิโย อุปฺธิเวปกฺโก.

... เจตนาจเวณฺจากปาณาติปาต งดเวณฺจากอทินนาทาน งดเวณฺจากกาเมสุมิฉฉาจาร
นี่คือสัมมากัมมันตะที่ยังเป็นสาสวะ เป็นส่วนแห่งบุญ อำนาจวิบากแก่ขันธ.

... ยา โข, ภิกขเว, อริยจิตฺตสฺส อนาสวจิตฺตสฺส อริยมคฺคสมฺงคิโน อริยมคฺคํ
ภาวโยโต ตีหิ กายทฺวจฺจเรตฺติ อารตี วิรตี ปฏฺวิวิรตี เวรมณี
-- อโย, ภิกขเว, สมฺมากมฺมฺนฺโต อริโย อนาสโว โลกุตฺตโร มคฺคฺงโค.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ความมถ ความเว้น เจตนาจเวณฺ จากกายทฺวจฺจเรตฺตํ ๓ ของภิกษุ
ผู้มีจิตโกลชาตีก มีจิตหาอาสวะมิได้ พรั่งพร้อมด้วยอริยมรรค เจริญอริยมรรคอยู่
นี้แล สัมมากัมมันตะของพระอริยะ ที่เป็นอนาสวะ เป็นโลกุตตระ เป็นองค์มรรค.

โส มิฉฉากมฺมฺนฺตสฺส ปทานาย วายมตี, สมฺมากมฺมฺนฺตสฺส อุปฺสมฺปทาย; สุวาสุส โหตี สมฺมา
วายาโม. โส สโต มิฉฉากมฺมฺนฺตํ ปชฺหตี, สโต สมฺมากมฺมฺนฺตํ อุปฺสมฺปชฺช วิหฺรตี; สาสฺส โหตี
สมฺมาสติ. อิตฺติยิเม ตโย ฐมฺมา สมฺมากมฺมฺนฺตํ อฺนุปริธาณฺตี อฺนุปริวตฺตณฺตี,
เสยฺยถิหํ -- สมฺมาทิฏฺฐิ, สมฺมาวายาโม, สมฺมาสติ. (ม ๑๑๗)

ภิกษุนั้นย่อพยายามเพื่อละมิฉฉากัมมันตะ เพื่อบรรลุสัมมากัมมันตะ ความพยายามของ
เธอนั้น เป็นสัมมาวายามะ. ภิกษุนั้นมีสติละมิฉฉากัมมันตะได้ มีสติบรรลุสัมมากัมมันตะอยู่
สติของเธอนั้น เป็นสัมมาสติ. ด้วยอาการนี้ ธรรม ๓ ประการนี้ คือ สัมมาทิฏฐิ
สัมมาวายามะ สัมมาสติ ย่อมห้อมล้อม เป็นไปตามสัมมากัมมันตะของภิกษุนั้น.

๕) สัมมาอาชีโว สัมมาอาชีวะ

อิธ, ภิกขเว, อริยสาวโก มิจฉาอาชีโว ปหาย สัมมาอาชีเวน ชีวิตํ กปะเปติ, อโย วุจจติ, ภิกขเว, สัมมาอาชีโว. (ที่ ๒๒)

อริยสาวกในธรรมวินัยนี้ ละการเลี้ยงชีพที่ผิดเสีย สำเร็จการเลี้ยงชีพด้วยการเลี้ยงชีพที่ชอบ อันนี้เรียกว่า สัมมาอาชีวะ.

ปณฺธิมา, ภิกขเว, วณฺชิชา อุปาสะเกน อกรณฺเีย. กตมา ปณฺจ? สตฺถวณฺชิชา, สตฺถวณฺชิชา, มํสวณฺชิชา, มชฺชวณฺชิชา, วิสวณฺชิชา. (อํ ๕.๑๗๗)

ดูกรภิกษุทั้งหลาย การค้าขาย ๕ ประการนี้ อันอุบาสกไม่พึงกระทำ ๕ ประการเป็นไฉน คือ การค้าขายศาสตรา ๑ การค้าขายสัตว์ ๑ การค้าขายเนื้อสัตว์ ๑ การค้าขายน้ำเมา ๑ การค้าขายยาพิษ ๑ ดูกรภิกษุทั้งหลาย การค้าขาย ๕ ประการนี้แล อันอุบาสกไม่พึงกระทำ.

เย โยธาชีวา มจฺจกา ลุฑฺฑกา เต ปี มิจฉาอาชีโว. (ฃานติโลก เถร)

แม้ผู้มีอาชีพนักรบ ประมง นายพราน ก็จัดเป็นมิจฉาอาชีวะเช่นกัน.

ตตฺร, ภิกขเว, สัมมาทิกฺขุจิ ปุพฺพงฺคมา โหติ. กถณฺจ, ภิกขเว, สัมมาทิกฺขุจิ ปุพฺพงฺคมา โหติ? มิจฉาอาชีโว ‘มิจฉาอาชีโว’ติ ปชานาติ, สัมมาอาชีโว ‘สัมมาอาชีโว’ติ ปชานาติ; สาสฺส โหติ สัมมาทิกฺขุจิ. กตโม จ, ภิกขเว, มิจฉาอาชีโว? กุหนา, ลปนา, เนมิตฺติกตา, นิปะเปสิกตา, ลาภาน ลามํ นิชิคฺสีสนตา -- อโย, ภิกขเว, มิจฉาอาชีโว.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย บรรดาองค์ทั้ง ๗ นั้น สัมมาทิกฺขุจฺย่อมเป็นประธาน ก็สัมมาทิกฺขุจฺย่อมเป็นประธานอย่างไร คือ ภิกษุรู้จักมิจฉาอาชีวะว่า ‘มิจฉาอาชีวะ’ รู้จักสัมมาอาชีวะว่า ‘สัมมาอาชีวะ’ ความรู้ของเธอ นั้น เป็นสัมมาทิกฺขุจิ. ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็มิจฉาอาชีวะเป็นไฉน คือ การหลอกลวง การเลียบเคียง การหวานล่อม การและเล็ม การเอาลามต่อลาม นี่คือมิจฉาอาชีวะ.

กตโม จ, ภิกขเว, สัมมาอาชีโว?

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็สัมมาอาชีวะเป็นไฉน.

สัมมาอาชีโว ปหัง, ภิกขเว, ทวายัม วทามิ -- อตฺถิ, ภิกขเว, สัมมาอาชีโว สาสโว ปุณฺณภาคิโย อุปธิเวปกโก; อตฺถิ, ภิกขเว, สัมมาอาชีโว อริโย อนาสโว โลกุตฺตโร มคฺคฺงโค.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวสัมมาอาชีวะว่ามี ๒ อย่าง คือ สัมมาอาชีวะที่ยังเป็นสาสวะ เป็นส่วนแห่งบุญ อำนาจวิบากแก่ขันธ อย่างหนึ่ง สัมมาอาชีวะของพระอริยะ ที่เป็นอนาสวะ เป็นโลกุตตระ เป็นองค์มรรค อย่างหนึ่ง.

... อิตฺ, ภิกขเว, อริยสาวโก มิจฺฉาอาชีโว ปหาย สัมมาอาชีเวน ชีวิกัม กปฺเปติ
-- อโย, ภิกขเว, สัมมาอาชีโว สาสโว ปุณฺณภาคิโย อุปธิเวปกโก.

อริยสาวกในธรรมวินัยนี้ ย่อมละมิจฉาอาชีวะ เลี้ยงชีพด้วยสัมมาอาชีวะ
ดูกรภิกษุทั้งหลาย นี่คือนสัมมาอาชีวะที่ยังเป็นสาสวะ เป็นส่วนแห่งบุญ อำนาจวิบากแก่ขันธ.

... ยา โข, ภิกขเว, อริยจิตฺตสฺส อนาสวจิตฺตสฺส อริยมคฺคสมฺงคิโน อริยมคฺคํ ภาวยโต มิจฺฉา-
อาชีวา อารติ วิรติ ปฏิวิรติ เวรมณี
-- อโย, ภิกขเว, สัมมาอาชีโว อริโย อนาสโว โลกุตฺตโร มคฺคฺงโค.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ความมงด ความเว้น เจตนางดเว้น จากมิจฉาอาชีวะ ของภิกษุผู้มีจิตไกล
เข้าถึง มีจิตหาอาสวะมิได้ พรั่งพร้อมด้วยอริยมรรค เจริญอริยมรรคอยู่
นี้แล สัมมาอาชีวะของพระอริยะ ที่เป็นอนาสวะ เป็นโลกุตตระ เป็นองค์มรรค.

โส มิจฺฉาอาชีวสฺส ปหานาย วายมตี, สัมมาอาชีวสฺส อุปสมฺปทาย; สุवासฺส โหติ สัมมาวายาโม.
โส สโต มิจฺฉาอาชีโว ปชหตี, สโต สัมมาอาชีโว อุปสมฺปชช วิหรตี; สาสฺส โหติ สัมมาสตี.
อิตฺถิเม ตโย ฐมฺมา สัมมาอาชีโว อหฺนฺปริชานฺตติ อหฺนฺปริวตฺตนฺตติ,
เสยฺยถิทํ -- สัมมาทิฏฺฐิ, สัมมาวายาโม, สัมมาสตี. (ม ๑๑๗)

ภิกษุนั้นย่อมพยายามเพื่อละมิจฉาอาชีวะ เพื่อบรรลุสัมมาอาชีวะ ความพยายามของเขานั้น
เป็นสัมมาวายามะ. ภิกษุนั้นมีสติละมิจฉาอาชีวะได้ มีสติบรรลุสัมมาอาชีวะอยู่ สติของเขานั้น
เป็นสัมมาสติ. ด้วยอาการนี้ ธรรม ๓ ประการนี้ คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาวายามะ สัมมาสติ
ย่อมห้อมล้อม เป็นไปตามสัมมาอาชีวะของภิกษุนั้น.

๖) สมุทรวายาโม สัมมวายามะ

(กตโม จ ภิกขเว สมุทรวายาโม?)

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็สัมมวายามะ เป็นไฉน.

จตุตตาริมานิ, ภิกขเว, ปชานานิ. กตมานิ จตุตตาริ? (อัม ๔.๑๓)

สักรูปปชานัม, ปหานูปปชานัม, ภาวนาูปปชานัม, ออนุรักษณาูปปชานัม.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ความเพียรนี้มี ๔ ประการ ๔ ประการนี้เป็นไฉน
คือ สักรูปปชาน ๑ ปหานูปปชาน ๑ ภาวนาูปปชาน ๑ ออนุรักษณาูปปชาน ๑.

กตมณฺจ, ภิกขเว, สักรูปปชานัม? (อัม ๔.๑๔)

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็สักรูปปชานเป็นไฉน.

อิธ, ภิกขเว, ภิกขุ ออนุปพนฺนํ ปาปกานํ อกุสลํ ฌมฺมานํ ออนุปาทาย ฌนฺทํ ชเนติ
วายมตี วีริยํ อารมฺมตี จิตฺตํ ปคฺคณฺหาตี ปทฺหตี. (อัม ๔.๑๓)

คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมยังฉันทะให้เกิด ย่อมพยายาม प्रารมความเพียร ประคองจิต
ตั้งจิตไว้ เพื่อไม่ให้อกุศลธรรมอันเป็นบาปที่ยังไม่เกิดไม่ให้เกิดขึ้น.

อิธ, ภิกขเว, ภิกขุ จกฺขุณา รูปํ ทิสฺวา น นิมิตฺตคฺคาคาหิ โหติ นานุพฺยณฺชนคฺคาคาหิ. ยตฺวาธิกรณ
เมณํ จกฺขุณฺทริยํ อสัฏฺฐํ วิหรณฺตํ อภิชฺฌาโทมนสฺสา ปาปกกา อกุสลา ฌมฺมา อนวาสฺสเวยฺยํ,
ตสฺส สักราย ปฏฺวิปชฺชตี, รกฺขตี จกฺขุณฺทริยํ, จกฺขุณฺทริเย สักรํ อาปชฺชตี. โสเตน สทฺทํ สุตฺวา...
ฌาเนน ฌนฺทํ ฌายิตฺวา... ชิวฺหาย รลํ สายิตฺวา... กาเยน โผฏฺฐพฺพํ ผุสฺสิตฺวา... มนสา ฌมฺมํ
วิญฺญาเยน น นิมิตฺตคฺคาคาหิ โหติ นานุพฺยณฺชนคฺคาคาหิ, ยตฺวาธิกรณเมณํ มนินฺทริยํ อสัฏฺฐํ วิหรณฺตํ
อภิชฺฌาโทมนสฺสา ปาปกกา อกุสลา ฌมฺมา อนวาสฺสเวยฺยํ, ตสฺส สักราย ปฏฺวิปชฺชตี, รกฺขตี
มนินฺทริยํ, มนินฺทริเย สักรํ อาปชฺชตี. อิหํ วุจฺจตี, ภิกขเว, สักรูปปชานัม.

ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เห็นรูปด้วยจักขุแล้ว ไม่ถือโดยนิमित ไม่ถือโดยอนุพยัญชนะ ย่อมปฏิบัติ
เพื่อสำรวจจักขุทริยที่เมื่อไม่สำรวจแล้ว ฟังเป็นเหตุให้อกุศลธรรมอันเป็นบาป คือ อภิชฌา
และโทมนัสครอบงำได้ ย่อมรักษาจักขุทริย ถึงความสำรวจในจักขุทริย ฟังเสียงด้วยหู...
ดมกลิ่นด้วยจมูก... ลิ้มรสด้วยลิ้น... ถูกต้องโผฏฐัพพะด้วยกาย... รู้ธรรมารมณด้วยใจแล้ว
ไม่ถือโดยนิमित ไม่ถือโดยอนุพยัญชนะ ย่อมปฏิบัติเพื่อสำรวจมโนทริยที่เมื่อไม่สำรวจแล้ว

พึงเป็นเหตุให้อกุศลธรรมอันเป็นบาป คือ อภิขณาและโทมนัสครอบงำได้ ย่อมรักษามนินทรีย์ ถึงความสำรวมในมโนนทรีย์ นี้เราเรียกว่าสังวรปธาน.

กตมถจ, ภิกขเว, ปหานปธานัง? (อัม ๔.๑๔)

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็ปหานปธานเป็นไฉน.

อิธ, ภิกขเว, ภิกขุ อุปปนฺหนํ ปาปกานํ อกุสลาณํ ฐมฺมานํ ปหานาย ฉนฺทํ ชเนติ วายมตี วีริยํ อารภติ จิตฺตํ ปคฺคณฺหาติ ปทหตี. (อัม ๔.๑๓)

คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมยังฉันทะให้เกิด ย่อมพยายาม प्रารภความเพียร ประคองจิต ตั้งจิตไว้ เพื่อละอกุศลธรรมอันลามกที่เกิดขึ้นแล้ว.

อิธ, ภิกขเว, ภิกขุ อุปปนฺหนํ กามวิตกฺกํ นาธิวาเสตี ปชหตี วิโนเทตี พฺยนฺตีกโรตี อนภาวํ คเมตี; อุปปนฺหนํ พยาปาทวิตกฺกํ... อุปปนฺหนํ วิหีสาวิตกฺกํ... อุปปนฺหนฺนฺนฺเน ปาปกเ อกุสเล ฐมฺเม นาธิวาเสตี ปชหตี วิโนเทตี พฺยนฺตีกโรตี อนภาวํ คเมตี. อิํ วุจฺจตี, ภิกขเว, ปหานปธานัง. (อัม ๔.๑๔)

ภิกษุในธรรมวินัยนี้ย่อมครอบงำ ย่อมละ ย่อมบรรเทา ย่อมทำให้พินาศ ย่อมให้ถึงความไม่มี ซึ่งกามวิตกที่เกิดขึ้นแล้ว... ซึ่งพยาบาทวิตกที่เกิดขึ้นแล้ว... ซึ่งวิหิงสาวิตกที่เกิดขึ้นแล้ว... ซึ่งอกุศลธรรมอันเป็นบาปที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมครอบงำ ย่อมละ ย่อมบรรเทา ย่อมทำให้พินาศ ย่อมให้ถึงความไม่มี นี้เราเรียกว่าปหานปธาน.

อิหิจิตฺตมฺนุยฺยเตน, ภิกขเว, ภิกขุณา ปญฺจ นิमितฺตานิ กาลเณ กาลํ มนสิ กาทพฺพานิ.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้หมั่นประกอบอิหิจิต ธรรมนสิการถึงนิमित ๕ ประการ ตามเวลาอันสมควร.

กตมานิ ปญฺจ?

นิमित ๕ ประการเป็นไฉน.

อิธ, ภิกขเว, ภิกขุโน ยํ นิमितฺตํ อากมฺม ยํ นิमितฺตํ มนสิกรโรโต อุปปชฺชนตี ปาปกกา อกุสลา วิตกฺกา ฉนฺทูปสํหิตาปี โทสฺสุปสํหิตาปี โมหฺอุปสํหิตาปี, เตน, ภิกขเว, ภิกขุณา ตมฺหา นิमितฺตา อณฺณํ นิमितฺตํ มนสิ กาทพฺพํ กุสลฺอุปสํหิตํ.

๑) ดูกรภิกษุทั้งหลาย เมื่อภิกษุในธรรมวินัยนี้ อาศัยนิมิตใดแล้ว มนสิการนิมิตใดอยู่ วิตกทั้งหลายอันเป็นบาปอกุศล ประกอบด้วยฉันทะบ้าง โทสะบ้าง โมหะบ้าง ย่อมเกิดขึ้น

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุนั้นควรมนสิการนิมิตอื่นจากนิมิตนั้น อันประกอบด้วยกุศล.

เตสํ วา วิตกุกานํ อาทีนโว อูปปริกขิตพุโพ

-- 'อิตปิเม วิตกุกา อกุสลา, อิตปิเม วิตกุกา สาวชชชา, อิตปิเม วิตกุกา ทุกขวิปากา'ติ.

๒) ภิกษุนั้นควรพิจารณาโทษของวิตกเหล่านั้นว่า แม้อย่างนี้ วิตกเหล่านี้ล้วนแต่เป็นอกุศล แม้อย่างนี้ วิตกเหล่านี้ล้วนแต่เป็นโทษ แม้อย่างนี้ วิตกเหล่านี้ล้วนแต่มีทุกข์เป็นวิบาก.

เตสํ วา วิตกุกานํ อสตีมนสิกาโร อาปชชิตพุโพ.

๓) ภิกษุนั้นพึงถึงความไม่นึก ไม่ใส่ใจวิตกเหล่านั้น.

เตสํ วา วิตกุกานํ วิตกุกสงขารสณฺจานํ มนสิกาตพุพํ.

๔) ภิกษุนั้นควรมนสิการสัจฐานแห่งวิตกสังขารของวิตกเหล่านั้น.

ทนฺเตภี วา ทนฺตมาธาย ชิวฺหาย ตาลุํ อาหจฺจ เจตสา จิตฺตํ อภินิคุคฺคณฺหิตพุพํ อภินิปฺปีเลตพุพํ
อภิสนฺตาทเปตพุพํ.

๕) ภิกษุนั้นพึงกัดฟันด้วยฟัน ดุนเพดานด้วยลิ้น ช่ม ปีบคั้น บังคับ จิตด้วยจิต.

ตสฺส,... เย ปาปกา อกุสลา วิตกุกา ฉนฺทูปฺลํหิตาปิ โทสฺอุปฺลํหิตาปิ โมหูปฺลํหิตาปิ เต ปหียนฺติ
เต อพฺภตฺถํ คจฺจณฺติ. เตสํ ปหานา อชฺชตฺตเมว จิตฺตํ สนฺติภูจฺติ สนฺนีสีหติ เอโกที โหติ
สมาธิยติ. (ม ๒๐)

เมื่อนั้น อกุศลวิตกอันลามกเหล่าใด ประกอบด้วยฉันทะบ้าง โทสะบ้าง โมหะบ้าง อันชื่อย่อมละเสียได้ ย่อมถึงความตั้งอยู่ไม่ได้ เพราะละวิตกอันเป็นบาปอกุศลเหล่านั้น จิตย่อมตั้งอยู่ด้วยดี สงบ เป็นธรรมเอกผุดขึ้น ตั้งมั่นในภายในนั้นแล.

กตมญฺจ, ภิกฺขเว, ภาวนาปฺปธานํ? (อํ ๔.๑๔)

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็ภาวนาปธานเป็นไฉน.

อิธ, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ อนุปฺปนฺนํ กุสลาณํ ธรรมานํ อูปฺปาทย ฉนฺทํ ชเนติ วายมตี วีริยํ อารภติ
จิตฺตํ ปคฺคณฺหาติ ปทหติ. (อํ ๔.๑๓)

ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมยังฉันทะให้เกิด พยายาม บรรารภความเพียร ประคองจิต ตั้งจิตไว้ เพื่อให้กุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น.

อิธ, ภิกขเว, ภิกขุ สติสมโพชฌงค์ ภาเวติ วิเวกนิสสิตํ วิราคนิสสิตํ นิโรธนิสสิตํ ไวสสุคค
ปริณามิ, ฌมมวิจยสมโพชฌงค์ ภาเวติ... วิริยสมโพชฌงค์ ภาเวติ... ปัตติสมโพชฌงค์ ภาเวติ...
ปัสสทธิสมโพชฌงค์ ภาเวติ... สมาธิสมโพชฌงค์ ภาเวติ... อุเบกขาสมโพชฌงค์ ภาเวติ
วิเวกนิสสิตํ วิราคนิสสิตํ นิโรธนิสสิตํ ไวสสุคคปริณามิ. อิหํ วุจจติ, ภิกขเว, ภาวนาปธาน.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมเจริญสติสัมโพชฌงค์ อันอาศัยความสงบ อาศัย
ความคลายกำหนด อาศัยความดับ น้อมไปเพื่อความสละลง ย่อมเจริญฌมมวิจยสัมโพชฌงค์
... ย่อมเจริญวิริยสัมโพชฌงค์... ย่อมเจริญปัตติสัมโพชฌงค์... ย่อมเจริญปัสสทธิสัมโพชฌงค์...
ย่อมเจริญสมาธิสัมโพชฌงค์... ย่อมเจริญอุเบกขาสัมโพชฌงค์ อันอาศัยความสงบ อาศัย
ความคลายกำหนด อาศัยความดับ น้อมไปเพื่อความสละลง
ดูกรภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่า ภาวนาปธาน.

กตมญจ, ภิกขเว, อนุรกขณาปธานัง? (อํ ๔.๑๔)

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก้อนุรักษนาปธานเป็นไฉน.

อิธ, ภิกขเว, ภิกขุ อุปปนฺหานํ กุสลานํ ฌมฺมานํ จิตฺติยา อสมฺโมสาย ภฺยโยภาวาย เวปฺลุลาย
ภาวนาย ปาริปุริยา ฉนฺทํ ชเนติ วายมตี วิริยํ อารภตี จิตฺตํ ปคฺคณฺหาตี ปทฺหตี. (อํ ๔.๑๓)

ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมยังฉันทะให้เกิด พยายาม प्रารภความเพียร ประคองจิต ตั้งจิตไว้
เพื่อความดำรงอยู่ เพื่อไม่หลงลืม เพื่อความเจริญยิ่งขึ้น เพื่อความไพบูลย์ เพื่อเพิ่มพูน
เพื่อความบริบูรณ์ แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว.

อิธ, ภิกขเว, ภิกขุ อุปปนฺหนํ ภาทฺทกํ สฺมาธินิมิตฺตํ อนุรกฺขตี อภฺจฺจิกสฺสณฺณํ ปุสฺวกสฺสณฺณํ วินีลก
สฺสณฺณํ วิจฺฉิทฺทกสฺสณฺณํ อุกฺกมฺมาตกสฺสณฺณํ. อิหํ วุจจติ, ภิกขเว, อนุรกฺขณาปธานัง. (อํ ๔.๑๔)

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมตามรักษาสมาธินิมิตอันเจริญที่เกิดขึ้นแล้ว คือ
อภฺจฺจิกสฺสณฺญา ปุสฺวกสฺสณฺญา วินีลกสฺสณฺญา วิปฺพพกสฺสณฺญา วิจฺฉิทกสฺสณฺญา อุกฺกมฺมาตกสฺสณฺญา
นี้เราเรียกว่า อนุรักษนาปธาน.

สทฺทสฺส, ภิกขเว, สวากสฺส สตฺถุสฺสเน ปรีโยคาหฺย วตฺตโต อยมนฺนุชฺชโม โหตี -- ‘สฺตถา
ภควา, สวโกหฺมสมฺมิ; ชานาตี ภควา, นานํ ชานามิ’ติ. สทฺทสฺส, ภิกขเว, สวากสฺส สตฺถุ
สฺสเน ปรีโยคาหฺย วตฺตโต รุสฺสหนฺยํ สตฺถุสฺสณฺณํ โหตี โอชฺชนฺตํ. สทฺทสฺส, ภิกขเว, สวากสฺส
สตฺถุสฺสเน ปรีโยคาหฺย วตฺตโต อยมนฺนุชฺชโม โหตี -- ‘กามํ ตโจ จ นฺหารุ จ อภฺจฺจิจิ จ อวสิสฺสตุ

สรีเร อุปสุสสุตฺ มังโลหิตัง, ยัม ตัง ปุริสธามเนน ปุริสวีริเยน ปุริสปรกุกเมเนน ปตฺตพพุน
น ตัง อปาปฺณิตฺวา วีริยสุสฺ สณฺจานัน ภวิสฺสตี”ติ. (ม ๗๐)

สาวกผู้มีศรัทธา ผู้ทำตามคำสั่งสอนของศาสดา ย่อมมีหลักปฏิบัติว่า “พระผู้มีพระภาคเป็น
ศาสดา เราเป็นสาวก พระผู้มีพระภาคทรงรู้ เราไม่รู้”

คำสั่งสอนของพระศาสดาย่อมมอกลงงามมีโอชาแก่สาวกผู้มีศรัทธา ผู้หยังลงในคำสั่งสอนของพระ
ศาสดาแล้วประพฤติด้วยตั้งใจว่า เนื้อและเลือดในสรีระของเราจงเหือดแห้งไป จะเหลืออยู่แต่
หนังเอ็นและกระดูกก็ตามที่ เมื่อเรายังไม่บรรลุนถึงอภิสฺสผลที่จะพึงบรรลุน ด้วยเรียวแรงของบรุษ
ด้วยความเพียรของบรุษ ด้วยความบากบั่นของบรุษแล้ว จักคลายความเพียรนั้นเสีย จักไม่มี
เลย.

๗) สมุมาสตี สัมมาสตี

มหาสตีปฏฺจานสุตฺตํ : มหาสตีปฏฺจานสุตฺตร

เอวํ เม สุตฺตํ -- เอกัง สมยํ ภควา กุรุสฺสุ วิหฺรตี กมฺมาสธมฺมํ นาม กุรุณํ นิคโม. ตตฺตร โข ภควา
ภิกฺขุ อามนฺเตสิ -- “ภิกฺขโว””ติ. “ภทฺนเต””ติ. เต ภิกฺขุ ภควโต ปจฺจสฺสึสฺสุ. ภควา เอตทโวจ.

ข้าพเจ้าได้สดับมาอย่างนี้- สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ในกรุงชนบท นิคมของชาวกรุง
ชื่อว่ากัมมาสทัมมะ ณ ที่นั้น พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกภิกษุทั้งหลายว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย
ภิกษุเหล่านั้นทูลรับพระผู้มีพระภาคว่า พระพุทธเจ้าข้า พระผู้มีพระภาค ได้ตรัสพระพุทธ
ภาษิตนี้ว่า.

เอกายโน อยํ, ภิกฺขเว, มคฺโค สตฺตานัน วิสุทฺธิยา, โสภปริเทวานัน สมตฺติกฺกมาเย, ทุกฺขโทมนสฺ
सानัน อตฺถงฺคมาเย, ฉายสฺส อธิคมาเย, นิพฺพานสฺส สจฺฉิกิริยาเย, ยทฺธิ จตฺตารโ สตีปฏฺจานา.
กตฺเม จตฺตารโ?

ดูกรภิกษุทั้งหลาย หนทางนี้เป็นที่ไปอันเอก เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ เพื่อล่วงความ
โศกและปริเทวะ เพื่อความดับสูญแห่งทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุนุญายธรรม เพื่อให้แจ้ง
ซึ่งพระนิพพาน หนทางนี้คือสตีปฏฺจาน ๔ ประการ ๔ ประการเป็นไฉน.

อิธ, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ กายเย กายานุปสฺสี วิหฺรตี อาตاپิ สมฺปชาโน สตีมา, วิเนยฺย โลกเ อภิชฺฉมา
โทมนสฺสํ; เวทนาสุ เวทนานุปสฺสี วิหฺรตี อาตاپิ สมฺปชาโน สตีมา, วิเนยฺย โลกเ อภิชฺฉมา-
โทมนสฺสํ; จิตฺเต จิตฺตานุปสฺสี วิหฺรตี อาตاپิ สมฺปชาโน สตีมา, วิเนยฺย โลกเ อภิชฺฉมา-
โทมนสฺสํ; ธมฺเมสุ ธมฺมานุปสฺสี วิหฺรตี อาตاپิ สมฺปชาโน สตีมา, วิเนยฺย โลกเ อภิชฺฉมา-
โทมนสฺสํ.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้ ๑ พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้ ๑ พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้ ๑ พิจารณาเห็นธรรมในธรรมอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้ ๑.

(กายานุปัสสนา)

(อานาปานสติปพพ) กถณจ, ภิกขเว, ภิกขุ กายเ กายานุปัสสี วิหริติ? อิธ, ภิกขเว, ภิกขุ อรณณคโตะ वा रुक्खम्मूलคโตะ वा सुญ्जाकारคโตะ वा निसीहति, पल्लुङ्गं आगुच्छित्वा, उच्छुं कायं पठिन्नाय, परिमृञ्चं स्तुं उपगृह्येत्तवा. सो षट्ठो अस्ससति, षट्ठो पस्ससति. ทีञ्चं वा अस्ससन्तो 'ทีञ्चं अस्ससामी'ति पचानाति, ทีञ्चं वा पस्ससन्तो 'ทีञ्चं पस्ससामी'ति पचानाति, रसुं वा अस्ससन्तो 'रसुं अस्ससामी'ति पचानाति, रसुं वा पस्ससन्तो 'रसुं पस्ससामी'ति पचानाति, 'सपुप-कायपग्गิสुवेที अस्सलิสसामी'ति ลิกขति, 'सपुपकायपग्गิสुवेที पस्सलิสसामी'ति लิกขति, 'पस्सम्मण्यं कायसङ्खारं अस्सलิสसामी'ति लิกขति, 'पस्सम्मण्यं कायसङ्खारं पस्सलิสसामी'ति लิกขति.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพิจารณาเห็นกายในกายอยู่อย่างไรเล่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ไปสู่ป่า กัถิ ไปสู่โคนไม้กัถิ ไปสู่เรือนว่างกัถิ นั่งคู้บัลลังก์ ตั้งกายตรง ดำรงสติไว้เฉพาะหน้า เธอมีสติ หายใจออก มีสติหายใจเข้า เมื่อหายใจออกยาว ก็รู้ชัดว่า เราหายใจออกยาว เมื่อหายใจเข้า ยาว ก็รู้ชัดว่า เราหายใจเข้ายาว เมื่อหายใจออกสั้น ก็รู้ชัดว่า เราหายใจออกสั้น เมื่อหายใจเข้าสั้น ก็รู้ชัดว่า เราหายใจเข้าสั้น ย่อมสำเนียงกว่า เราจักกำหนดรู้ตลอดกองลมหายใจทั้งปวง ขณะหายใจออก ย่อมสำเนียงกว่า เราจักกำหนดรู้ตลอดกองลมหายใจทั้งปวง ขณะหายใจเข้า ย่อมสำเนียงกว่า เราจักระงับกายสังขาร ขณะหายใจออก ย่อมสำเนียงกว่า เราจักระงับกายสังขาร ขณะหายใจเข้า.

เสยฺยถาปี, ภิกขเว, ทกฺโข ภมกาโร वा भमकारन्तेवासि वा ทีञ्चं वा अण्णन्तो 'ทีञ्चं अण्णामी'ति पचानाति, रसुं वा अण्णन्तो 'रसुं अण्णामी'ति पचानाति; ऐवमेव च, भिकखवे, भिकखु टीञ्चं वा अस्ससन्तो 'ทีञ्चं अस्ससामी'ति पचानाति, टीञ्चं वा पस्ससन्तो 'ทีञ्चं पस्ससामी'ति पचानाति, रसुं वा अस्ससन्तो 'रसुं अस्ससामी'ति पचानाति, रसुं वा पस्ससन्तो 'रसुं पस्ससामी'ति पचानाति; 'सपुपकायपग्गिसुवेที अस्सलिससामी'ति लิกขति, 'सपुपकायपग्गिसुवेที पस्सलिससामी'ति लिकขति; 'पस्सम्मण्यं कायसङ्खारं अस्सलिससामी'ति लिकขति, 'पस्सम्मण्यं कायसङ्खारं पस्सलिससामी'ति लिकขति. อิติ अชुच्चत्तं वा काये कายानुपस्सी विहริति, पหิทฺथा वा काये कายानुपस्सी विहริति, अชुच्चत्त-पहिटฺथा वा काये कายानुपस्सी विहริति; सम्भयत्तमानुपस्सी वा कायस्समी विहริति, वयत्तमानुपस्सी वा कायस्समी विहริति, सम्भयवयत्तमानुपस्सी वा कायस्समी विहริति. 'अत्थि काโย'ति वा पनस्स स्ति

ปจฺจุปฏฺฐิตา โหติ. ยาวเทว ฅาณมตฺตตาย ปฏฺฐิตมตฺตตาย อนิสฺสิตฺ จ วิหฺรติ, น จ กิณฺจ โลก
อุปาทียติ. เอวมฺปิ โข, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ กาเย กายานุปสฺสี วิหฺรติ.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย นายช่างกลึงหรือลูกมือของนายช่างกลึงผู้ชำนาญ เมื่อชักเชือกกลึงยาว ก็
รู้ชัดว่า เราชักเชือกกลึงยาว เมื่อชักเชือกกลึงสั้น ก็รู้ชัดว่า เราชักเชือกกลึงสั้น แม้ฉันใด
ภิกษุก็ฉันนั้นเหมือนกัน เมื่อหายใจออกยาว ก็รู้ชัดว่า เราหายใจออกยาว เมื่อหายใจเข้ายาว
ก็รู้ชัดว่า เราหายใจเข้ายาว เมื่อหายใจออกสั้น ก็รู้ชัดว่า เราหายใจออกสั้น เมื่อหายใจเข้าสั้น
ก็รู้ชัดว่า เราหายใจเข้าสั้น ย่อมสำเนียงว่า เราจักกำหนดรู้กองลมทั้งปวง ขณะหายใจออก
ย่อมสำเนียงว่า เราจักกำหนดกองลมทั้งปวง ขณะหายใจเข้า ย่อมสำเนียงว่า เราจักผ่น
ระงับกายสังขาร(คือลมหายใจ) ขณะหายใจออก ย่อมสำเนียงว่า เราจักผ่นระงับกาย
สังขาร(คือลมหายใจ) ขณะหายใจเข้า ดังพรรณนามาฉะนี้ ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นกายใน
กายเป็นภายในบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นกายในกายเป็นภายนอกบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นกาย
ในกายทั้งภายในภายนอกบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรมดาคือความเกิดขึ้นในกายบ้าง ย่อม
พิจารณาเห็นธรรมดาคือความเสื่อมไปในกายบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรมดาคือทั้งความ
เกิดขึ้นทั้งความเสื่อมไปในกายบ้าง ก็หรือสติของเธอในที่ตั้งมั่นอยู่ว่า กายมีอยู่ เพียงเพื่อ
ญาณคือความรู้ เพียงเพื่อเป็นที่อาศัยระลึก เธอเป็นผู้อันตณฺหาและทิฏฺฐิไม่อาศัยอยู่ด้วย ไม่
ยึดถืออะไรๆ ในโลกด้วย ดูกรภิกษุทั้งหลาย อย่างนี้แล ภิกษุชื่อว่าตามพิจารณาเห็นกายใน
กายอยู่.

(อิริยาปถปพฺพ.) ปุณ จปรํ, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ คจฺจนฺโต วา ‘คจฺจามิ’ติ ปชานาติ, จิตฺโต วา ‘จิตฺตมฺหิ’ติ
ปชานาติ, นิสินฺโน วา ‘นิสินฺโนมฺหิ’ติ ปชานาติ, สยาโน วา ‘สยาโนมฺหิ’ติ ปชานาติ. ยถา
ยถา วา ปนสฺส กาโย ปณฺหิตฺโต โหติ ตถา ตถา นํ ปชานาติ. อิติ อชฺฉตฺตํ... กาเย กายานุปสฺสี
วิหฺรติ.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย อีกข้อหนึ่ง ภิกษุเมื่อเดิน ก็รู้ชัดว่าเราเดิน เมื่อยืน ก็รู้ชัดว่าเรายืน เมื่อนั่ง
ก็รู้ชัดว่าเรานั่ง เมื่อนอน ก็รู้ชัดว่าเรานอน หรือเธอตั้งกายไว้ด้วยอาการอย่างใด ๆ ก็รู้ชัด
อาการอย่างนั้น ๆ ดังพรรณนามาฉะนี้ ฯลฯ ดูกรภิกษุทั้งหลาย อย่างนี้แล ภิกษุชื่อว่าตาม
พิจารณาเห็นกายในกายอยู่.

(สมฺปชานปพฺพ.) ปุณ จปรํ, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ อภิกฺกนฺเต ปฏฺฐิกนฺเต สมฺปชานการี โหติ, อาโลกิตฺ
วิโลกิตฺ สมฺปชานการี โหติ, สมฺมิณฺชิตฺ ปสฺสริเต สมฺปชานการี โหติ, สงฺฆาฏิปตฺตจิวรรธาณ
สมฺปชานการี โหติ, อสฺสิตฺเต ปิตฺเต ขายิตฺเต สายิตฺเต สมฺปชานการี โหติ, อุจฺจารปสฺสาวกมฺเม
สมฺปชานการี โหติ, คเต จิตฺเต นิสินฺเน สุตฺเต ชาคริตฺเต ภาสิเต ตฺถนฺหิภาเว สมฺปชานการี โหติ.
อิติ อชฺฉตฺตํ วา กาเย กายานุปสฺสี วิหฺรติ... เอวมฺปิ โข, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ กาเย กายานุปสฺสี วิหฺรติ.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย อีกข้อหนึ่ง ภิกษุย่อมทำความรู้สึกตัวในการก้าว ในการถอย ในการแล ในการเหลียว ในการคู้เข้า ในการเหยียดออก ในการทรงผ้าสังฆาฏิบาตรและจีวร ในการฉัน ต้ม เคี้ยว ลิ้ม ในการถ่ายอุจจาระและปัสสาวะ ย่อมทำความรู้สึกตัว ในการเดิน ยืน นั่ง หลับ ตื่น พุด และนิ่ง ดังพรรณนามาจะนี้ ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นกายในกายเป็นภายในบ้าง ฯลฯ ดูกรภิกษุทั้งหลาย อย่างนี้แล ภิกษุชื่อว่าตามพิจารณาเห็นกายในกายอยู่.

(ปฏิญจนนสิการปพพ) ปุณ จปร, ภิกขเว, ภิกขุ อิมเมว กายํ อุทฺธํ ปาทตลา, อโธ เกสมตฺถกา, ตจฺปริญฺตํ ปูริํ นานปฺปการสฺส อสุจฺจโน ปจฺจเวกฺขติ -- ‘อตฺถิ อิมสฺมี กายเ เกสา โลมา นขา ทนฺตา ตโจ มฺลํ นหารุ อฏฺฐิ อฏฺฐิมิณฺขํ วกฺกํ ทหฺยํ ยกนํ กิโลมกํ ปิหกํ ปปฺผาสํ อนฺตํ อนฺตคฺคณฺโณ อุทฺริยํ กรีสํ ปิตฺตํ เสมหํ ปุพฺโพ โลหิตํ เสโท เมโท อสฺสุ วสา เขโฬ ลิงฺฆาณิกา ลลิกา มฺตฺตนฺ’ติ.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย อีกข้อหนึ่ง ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นกายนี้แหละ แต่พื้นเท้าขึ้นไป แต่ปลายผมลงมา มีหนังเป็นที่สุตรอบ เต็มด้วยของไม่สะอาดมีประการต่างๆ ว่า มีอยู่ในกายนี้ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ไข หัวใจ ตับ พังผืด ม้าม ปอด ลำไส้ สาย รัตไส้ อาหารใหม่ อาหารเก่า น้ำดี น้ำเสลด น้ำเหลือง น้ำเลือด น้ำเหงื่อ น้ำมันข้น น้ำตาน้ำมันเหลว น้ำลาย น้ำมูก น้ำมันไขข้อ น้ำมูตร.

เสยฺยถาปิ, ภิกขเว, อุกฺกโตมุขา ปุโตะพิ ปูวา นานาวิหิตสฺส ธมฺมสฺส, เสยฺยถิทํ -- สาลีนํ วิหีนํ มุคฺคานํ มาसानํ ตีลานํ ตณฺฑุลานํ. ตเมนํ จกฺขุมา ปุริโส มุญฺจิตฺวา ปจฺจเวกฺเขยฺย -- ‘อิมเ สาลี อิมเ วิหี อิมเ มุคฺคา อิมเ มาสา อิมเ ตีลา อิมเ ตณฺฑุลา’ติ. เอวเมว โข, ภิกขเว, ภิกขุ อิมเมว กายํ อุทฺธํ ปาทตลา, อโธ เกสมตฺถกา, ตจฺปริญฺตํ ปูริํ นานปฺปการสฺส อสุจฺจโน ปจฺจเวกฺขติ -- ‘อตฺถิ อิมสฺมี กายเ เกสา โลมา... มฺตฺตนฺ’ติ.

อิติ อชฺฌตฺตํ วา กายเ กายานุปฺสฺสี วิหฺรติ... เอวมปิ โข, ภิกขเว, ภิกขุ กายเ กายานุปฺสฺสี วิหฺรติ.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนไถมีปากสองข้าง เต็มด้วยธัญชาติต่างชนิดคือ ข้าวสาลี ข้าวเปลือก ถั่วเขียว ถั่วเหลือง งา ข้าวสาร บุรุษผู้มีนัยน์ตาดีแก่ไถนั้นแล้ว พึงเห็นได้ว่านี้ข้าวสาลี นี้ข้าวเปลือก นี้ถั่วเขียว นี้ถั่วเหลือง นี้งา นี้ข้าวสาร ฉนใด ภิกษุก็ฉนนั้นเหมือนกัน ย่อมพิจารณาเห็นกายนี้แหละ แต่พื้นเท้าขึ้นไป แต่ปลายผมลงมา มีหนังเป็นที่สุตรอบ เต็มด้วยของไม่สะอาดมีประการต่างๆ ว่า มีอยู่ในกายนี้ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง ฯลฯ มูตร ดังพรรณนามาจะนี้

ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นกายในกายเป็นภายในบ้าง ฯลฯ ภิกษุทั้งหลาย อย่างนี้แล ภิกษุชื่อว่าตามพิจารณาเห็นกายในกายอยู่.

(ชาตุมนสิการปพพ) ปุณ จปร, ภิกขเว, ภิกขุ อิมเมว กายं ยถาจิตं ยถาปณิหิตं ชาตุโส ปจจ-
เวกฺขติ -- ‘อตฺถิ อิมสฺมี กาเย ปถวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ’ติ.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย อีกข้อหนึ่ง ภิกษุยอมพิจารณาเห็นกายนี้แหละ ซึ่งตั้งอยู่ ตามที่ตั้งอยู่
ตามปกติ โดยความเป็นธาตุว่า มีอยู่ในกายนี้ คือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม.

เสยฺยถาปิ, ภิกขเว, ทฺกฺโข โคฆาตโก วา โคฆาตกนฺตฺวาสิ วา คาวิ วธิตฺวา จตฺตุมหาปเถ พิลโส
วิภชิตฺวา นิสินฺโน อสฺส. เอวเมว โข, ภิกขเว, ภิกขุ อิมเมว กายं ยถาจิตं ยถาปณิหิตं ชาตุโส
ปจจเวกฺขติ -- ‘อตฺถิ อิมสฺมี กาเย ปถวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ’ติ. อิติ อชฺฉตฺตํ
วา กาเย กายานุปฺสฺสี วิหฺรติ... เอวมฺปิ โข, ภิกขเว, ภิกขุ กาเย กายานุปฺสฺสี วิหฺรติ.

คนฆ่าโคหรือลูกมือของคนฆ่าโคผู้ชำนาญ ฆ่าโคแล้ว แบ่งออกเป็นส่วน นั่งอยู่ที่หนทางใหญ่สี่
แพร่ง ฉันใจ ภิกษุก็ฉันนั้นเหมือนกัน ย่อมพิจารณากายนี้แหละ ซึ่งตั้งอยู่ตามที่ตั้งอยู่ตามปกติ
โดยความเป็นธาตุว่า มีอยู่ในกายนี้ คือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม ดังพรรณนามาจะนี้
ภิกษุยอมพิจารณาเห็นกายในกายเป็นกายในบ้าง ฯลฯ อย่างนี้แล ภิกษุชื่อว่าตามพิจารณา
เห็นกายในกายอยู่.

(นวลวิธกปพพ) ปุณ จปร, ภิกขเว, ภิกขุ เสยฺยถาปิ ปสฺเสยฺย สรีรํ สิวทิกาย ฉทฺทฺทิตํ เอกาหฺมตํ
วา ทฺวีหฺมตํ วา ตีหฺมตํ วา อุทฺธฺมาตกํ วินิลกํ วิปฺพพฺกชาตํ. โส อิมเมว กายं อุปฺสฺหฺรติ --
อฺยมฺปิ โข กาโย เอวํธมฺโม เอวํภาวิ เอวอนฺตีโต’ติ. อิติ อชฺฉตฺตํ วา กาเย กายานุปฺสฺสี วิหฺรติ.
... เอวมฺปิ โข, ภิกขเว, ภิกขุ กาเย กายานุปฺสฺสี วิหฺรติ.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย อีกข้อหนึ่ง ภิกษุเหมือนกะว่า พึ่งเห็นสรีระที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้า ตายแล้ว
วันหนึ่งบ้าง สองวันบ้าง สามวันบ้าง ที่ขึ้นพอง มีสีเขียวน่าเกลียด มีน้ำเหลืองไหลน่าเกลียด
เธอย่อมโน้มเข้ามาสู่กายนี้แล้วว่า ถึงร่างกายอันนี้แล้ว ก็มิอย่างนี้เป็นธรรมดา คงเป็นอย่าง
นี้ ไม่ล่วงพ้นความเป็นอย่างนี้ไปได้ ดังพรรณนามาจะนี้ ภิกษุยอมพิจารณาเห็นกายในกาย
เป็นกายในบ้าง ฯลฯ อย่างนี้แล ภิกษุชื่อว่าตามพิจารณาเห็นกายในกายอยู่.

ปุณ จปร, ภิกขเว, ภิกขุ เสยฺยถาปิ ปสฺเสยฺย สรีรํ สิวทิกาย ฉทฺทฺทิตํ กาเกหิ วา ขชฺชมาณํ
กฺกุลเลหิ วา ขชฺชมาณํ คิชฺฌเมหิ วา ขชฺชมาณํ กงฺเกหิ วา ขชฺชมาณํ สฺสุนฺเชหิ วา ขชฺชมาณํ
พฺยคฺเชหิ วา ขชฺชมาณํ ทิปฺปีหิ วา ขชฺชมาณํ สิงฺคาเลหิ วา ขชฺชมาณํ วิวิเชหิ วา ปาณกฺชาเตหิ
ขชฺชมาณํ. โส อิมเมว กายं อุปฺสฺหฺรติ ‘อฺยมฺปิ โข กาโย เอวํธมฺโม เอวํภาวิ เอวอนฺตีโต’ติ.
อิติ อชฺฉตฺตํ วา กาเย กายานุปฺสฺสี วิหฺรติ... เอวมฺปิ โข, ภิกขเว, ภิกขุ กาเย กายานุปฺสฺสี วิหฺรติ.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย อีกข้อหนึ่ง ภิกษุเหมือนกะว่า พึงเห็นสรีระที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้า อันฝูงกา จิกกินอยู่บ้าง ฝูงนกตะกรุมจิกกินอยู่บ้าง ฝูงแร้งจิกกินอยู่บ้าง ฝูงเหยี่ยวจิกกินอยู่บ้าง ฝูง สุนัขกัดกินอยู่บ้าง ฝูงเสือโคร่งกัดกินอยู่บ้าง ฝูงเสือเหลืองกัดกินอยู่บ้าง ฝูงสุนัขจิ้งจอก กัดกินอยู่บ้าง หมูสัตว์ตัวเล็กๆ ต่าง ๆ กัดกินอยู่บ้าง เราย่อมโน้มเข้ามาสู่กายนี้แล้วว่า ถึงร่างกายอันนี้เล่า ก็มีอย่างนี้เป็นธรรมดา คงเป็นอย่างนี้ ไม่ล่วงพ้นความเป็นอย่างนี้ไปได้ ดังพรรณนามาจะนี้ ภิกษุย่อมนพิจารณาเห็นกายในกายเป็นภายในบ้าง ฯลฯ ดูกรภิกษุ ทั้งหลาย อย่างนี้แล ภิกษุชื่อว่าตามพิจารณาเห็นกายในกายอยู่.

ปุณ จปร, ภิกขเว, ภิกขุ เสยฺยถาปิ ปสฺเสยฺย สรีรํ ลิวติกาเย จตฺตํ อฏฺฐจิกสงฺขลิกํ สมํสโลหิตํ นุหารุสมฺพนฺธํ... อฏฺฐจิกสงฺขลิกํ นิมนฺสโลหิตมกฺขิตํ นุหารุสมฺพนฺธํ... อฏฺฐจิกสงฺขลิกํ อปคตมํสโลหิตํ นุหารุสมฺพนฺธํ... อฏฺฐจิกานิ อปคตสมฺพนฺธานิ ทิสสา วิทิสสา วิกฺขิตฺตานิ, อณฺเณน หตฺถฏฺฐจิกํ อณฺเณน ปาหฏฺฐจิกํ อณฺเณน โคปฺพกฏฺฐจิกํ อณฺเณน ชงฺฆฏฺฐจิกํ อณฺเณน อูรฏฺฐจิกํ อณฺเณน กมฺมิฏฺฐจิกํ อณฺเณน ผาสุกฏฺฐจิกํ อณฺเณน ปิฏฺฐจิกํ อณฺเณน ขนฺธฏฺฐจิกํ อณฺเณน คีวฏฺฐจิกํ อณฺเณน หนฺกฏฺฐจิกํ อณฺเณน ทนฺตฏฺฐจิกํ อณฺเณน ลีสกฺกฺหาหํ. โส อิมเมว กายํ อุปสํหริตี -- ‘อยมฺปิ โข กาโย เอวํมฺโม เอวํภาวี เอวอนฺตีโต’ติ. อิติ อชฺฉตฺตํ วา กายเ กายานุปสฺสี วิหริตี... เอวมฺปิ โข, ภิกขเว, ภิกขุ กายเ กายานุปสฺสี วิหริตี.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย อีกข้อหนึ่ง ภิกษุเหมือนกะว่า พึงเห็นสรีระที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้า เป็นร่างกระดูกยังมีเนื้อและเลือดมีเส้นเอ็นรัดตั้งอยู่ ฯลฯ เป็นร่างกระดูกปราศจากเนื้อเปื้อนเลือดและมีเส้นเอ็นผูกมัดอยู่ ฯลฯ เป็นร่างกระดูกปราศจากเนื้อและเลือดแล้วยังมีเส้นเอ็นผูกมัดอยู่ ฯลฯ เป็นกระดูกปราศจากเส้นเอ็นผูกมัดแล้ว เรี่ยรายไปในทิศน้อยทิศใหญ่ คือ กระดูกมือไปทางหนึ่ง กระดูกเท้าไปทางหนึ่ง กระดูกแข้งไปทางหนึ่ง กระดูกขาไปทางหนึ่ง กระดูกสะเอวไปทางหนึ่ง กระดูกสันหลังไปทางหนึ่ง กระดูกซี่โครงข้างไปทางหนึ่ง กระดูกหน้าอกไปทางหนึ่ง กระดูกแขนไปทางหนึ่ง กระดูกไหล่ไปทางหนึ่ง กระดูกคอไปทางหนึ่ง กระดูกคางไปทางหนึ่ง กระดูกฟันไปทางหนึ่ง กระโหลกศีรษะไปทางหนึ่ง เราย่อมโน้มเข้ามาสู่กายนี้แล้วว่า ถึงร่างกายอันนี้เล่า ก็มีอย่างนี้เป็นธรรมดา คงเป็นอย่างนี้ ไม่ล่วงพ้นความเป็นอย่างนี้ไปได้ ดังพรรณนามาจะนี้ ภิกษุย่อมนพิจารณาเห็นกายในกายเป็นภายในบ้าง ฯลฯ ดูกรภิกษุทั้งหลาย อย่างนี้แล ภิกษุชื่อว่าตามพิจารณาเห็นกายในกายอยู่.

ปุณ จปร, ภิกขเว, ภิกขุ เสยฺยถาปิ ปสฺเสยฺย สรีรํ ลิวติกาเย จตฺตํ, อฏฺฐจิกานิ เสตานิ สงฺขวณฺณปฏฺฐิกาคานิ... อฏฺฐจิกานิ ปุณฺชกิตานิ เตโรวสฺสิกานิ... อฏฺฐจิกานิ ปุตีนิ จุณฺณกชาตานิ. โส อิมเมว กายํ อุปสํหริตี -- ‘อยมฺปิ โข กาโย เอวํมฺโม เอวํภาวี เอวอนฺตีโต’ติ. อิติ อชฺฉตฺตํ วา กายเ กายานุปสฺสี วิหริตี, พหิทฺธา วา กายเ กายานุปสฺสี วิหริตี, อชฺฉตฺต-พหิทฺธา วา กายเ กายานุปสฺสี วิหริตี ; สมฺพทฺยตฺตมฺมานุปสฺสี วา กายสฺมี วิหริตี, วยตฺตมฺมานุปสฺสี

วา กายสุมี วิหริติ, สมุททวยธมมานุปสสี วา กายสุมี วิหริติ. ‘อตุถิ กาโย”ติ วา ปนสส สติ
ปจจุปฏจिता โหติ. ยาวเทว ฌาณมตตตาย ปฏิสสติมตตตาย อนิสสิโต จ วิหริติ, น จ กิณจि โลเก
อุปาทियติ. เอวมปิ โข, ภิกขเว, ภิกขุ กายเ กายานุปสสี วิหริติ.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย อีกข้อหนึ่ง ภิกษุเหมือนกะว่า พึงเห็นสระที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้า คือ เป็น
กระดุกมีสีขาวยเปรียบด้วยสีสังข์ ฯลฯ เป็นกระดุกกองเรียงรายอยู่แล้วเกินปีหนึ่งขึ้นไป ฯลฯ
เป็นกระดุกผุละเอียดเป็นจุดแล้ว เธอย่อมโน้มเข้ามาสู่กายนี้แหละว่า ถึงร่างกายอันนี้เล่า ก็
มีอย่างนี้เป็นธรรมดา คงเป็นอย่างนี้ ไม่ล่วงพ้นความเป็นอย่างนี้ไปได้ ดังพรรณนามาฉะนี้
ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นกายในกายเป็นภายในบ้าง ฯลฯ ดูกรภิกษุทั้งหลาย อย่างนี้แล ภิกษุ
ชื่อว่าตามพิจารณาเห็นกายในกายอยู่.

(เวทนานุปสสนา)

กถณจ ปน, ภิกขเว, ภิกขุ เวทนาสุ เวทนานุปสสี วิหริติ? อิธ, ภิกขเว, ภิกขุ สุขं वा वेत्तं
वेथमाโน ‘सुखं वेत्तं वेथामी”ति पचानाति; ทุกुखं वा वेत्तं वेथमाโน ‘तुकुखं वेत्तं
वेथामी”ति पचानाति; अतुकुखमसुखं वा वेत्तं वेथमाโน ‘अतुकुखमसुखं वेत्तं वेथामी”ति
पचानाति; सामिसं वा सुखं वेत्तं वेथमाโน ‘सामिसं सुखं वेत्तं वेथामी”ति पचानाति; निरामिसं
वा सुखं वेत्तं वेथमाโน ‘निरामिसं सुखं वेत्तं वेथामी”ति पचानाति; सामिसं वा तुकुखं वेत्तं
वेथमाโน ‘सामिसं तुकुखं वेत्तं वेथामी”ति पचानाति; निरामिसं वा तुकुखं वेत्तं वेथमाโน
‘निरामिसं तुकुखं वेत्तं वेथामी”ति पचानाति; सामिसं वा अतुकुखमसुखं वेत्तं वेथमाโน ‘सामिसं
अतुकुखमसुखं वेत्तं वेथामी”ति पचानाति; निरामिसं वा अतुकुखमसुखं वेत्तं वेथमाโน ‘निरामिसं
अतुकुखमसुखं वेत्तं वेथामी”ति पचानाति; इति अश्मत्तं वा वेทนาसु वेतानुपससि विहริति,
पहितुठा वा वेทนาसु वेतानुपससि विहริति, अश्मत्तपहितुठा वा वेทนาसु वेतानुपससि विहริति;
समुत्थयधममानुपससि वा वेทนาसु विहริति, वयधममानुपससि वा वेทนาसु विहริति, समुत्थयधममा
नुपससि वा वेทนาसु विहริति. ‘अतुथि वेथना”ति वा पनसस सति पजจุपठुजिता โहति. यारुव
ฌาณมตตตาย ปठुิสसतिमตตตาย अनिससितो ज विहริति, न ज किणजि लोके उपाटियति. एवमपि โข,
ภิกखवे, भिकखु वेथनासु वेथानुपससि विहริति.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาอยู่อย่างไรเล่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้
เสวยสุขเวทนาอยู่ ก็รู้ชัดว่า เราเสวยสุขเวทนา หรือ เสวยทุกขเวทนา ก็รู้ชัดว่า เราเสวย
ทุกขเวทนา หรือ เสวยอทุกขมสุขเวทนา ก็รู้ชัดว่า เราเสวยอทุกขมสุขเวทนา หรือ เสวยสุข
เวทนามีอามิส ก็รู้ชัดว่า เราเสวยสุขเวทนามีอามิส หรือ เสวยสุขเวทนาไม่มีอามิส ก็รู้ชัดว่า
เราเสวยสุขเวทนาไม่มีอามิส หรือเสวยทุกขเวทนามีอามิส ก็รู้ชัดว่า เราเสวยทุกขเวทนามี
อามิส หรือเสวยทุกขเวทนาไม่มีอามิส ก็รู้ชัดว่า เราเสวยทุกขเวทนาไม่มีอามิส หรือ เสวย
อทุกขมสุขเวทนามีอามิส ก็รู้ชัดว่า เราเสวยอทุกขมสุขเวทนามีอามิส หรือ เสวยอทุกขมสุข-

เวทนาไม่มีอามิส ก็รู้ชัดว่า เราเสวยอทุกข์ขมสุขเวทนาไม่มีอามิส ดังพรรณนามาจะนี้ ภิกษุ
 ย่อมพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาภายในบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาภายนอก
 บ้าง ย่อมพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งภายในภายนอกบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรมดาคือ
 ความเกิดขึ้นในเวทนาบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรมดาคือความเสื่อมไปในเวทนาบ้าง ย่อม
 พิจารณาเห็นธรรมดาคือทั้งความเกิดขึ้นทั้งความเสื่อมไปในเวทนาบ้าง ก็หรือสติของเธอนั้น
 ที่ตั้งมั่นอยู่ว่า เวทนามีอยู่ เพียงเพื่อญาณคือความรู้ เพียงเพื่อเป็นที่อาศัยระลึก เธอเป็นผู้อัน
 ตัณหาและทิวฏฐิไม่อาศัยอยู่ด้วย ไม่ยึดถืออะไรๆ ในโลกด้วย ดูกรภิกษุทั้งหลาย อย่างนี้แล
 ภิกษุชื่อว่าตามพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาอยู่.

(จิตตานุปัสสนา)

กถณฺจ ปน, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ จิตฺเต จิตฺตานุปัสสี วิหฺรติ? อิท, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ สฺราคํ วา จิตฺตํ 'สฺราคํ
 จิตฺตณฺ'ติ ปชานาติ, วิตราคํ วา จิตฺตํ 'วิตราคํ จิตฺตณฺ'ติ ปชานาติ; สฺโทลํ วา จิตฺตํ 'สฺโทลํ
 จิตฺตณฺ'ติ ปชานาติ, วิตรโหลํ วา จิตฺตํ 'วิตรโหลํ จิตฺตณฺ'ติ ปชานาติ; สฺโมหํ วา จิตฺตํ 'สฺโมหํ
 จิตฺตณฺ'ติ ปชานาติ, วิตรโมหํ วา จิตฺตํ 'วิตรโมหํ จิตฺตณฺ'ติ ปชานาติ; สํชิตฺตํ วา จิตฺตํ
 'สํชิตฺตํ จิตฺตณฺ'ติ ปชานาติ, วิกฺชิตฺตํ วา จิตฺตํ 'วิกฺชิตฺตํ จิตฺตณฺ'ติ ปชานาติ; มหคฺคตํ วา จิตฺตํ
 'มหคฺคตํ จิตฺตณฺ'ติ ปชานาติ, อมหคฺคตํ วา จิตฺตํ 'อมหคฺคตํ จิตฺตณฺ'ติ ปชานาติ; สฺอฺตุตฺตรํ วา
 จิตฺตํ 'สฺอฺตุตฺตรํ จิตฺตณฺ'ติ ปชานาติ, อนฺตุตฺตรํ วา จิตฺตํ 'อนฺตุตฺตรํ จิตฺตณฺ'ติ ปชานาติ; สฺมาหิตํ
 วา จิตฺตํ 'สฺมาหิตํ จิตฺตณฺ'ติ ปชานาติ, อสฺมาหิตํ วา จิตฺตํ 'อสฺมาหิตํ จิตฺตณฺ'ติ ปชานาติ;
 วิมฺุตฺตํ วา จิตฺตํ 'วิมฺุตฺตํ จิตฺตณฺ'ติ ปชานาติ, อวิมฺุตฺตํ วา จิตฺตํ 'อวิมฺุตฺตํ จิตฺตณฺ'ติ ปชานาติ.
 อิติ อชฺฌตฺตํ วา จิตฺเต จิตฺตานุปัสสี วิหฺรติ, พหิทฺธา วา จิตฺเต จิตฺตานุปัสสี วิหฺรติ,
 อชฺฌตฺตพหิทฺธา วา จิตฺเต จิตฺตานุปัสสี วิหฺรติ; สฺมฺทยธฺมฺมานุปัสสี วา จิตฺตสฺมี วิหฺรติ,
 วยธฺมฺมานุปัสสี วา จิตฺตสฺมี วิหฺรติ, สฺมฺทยวฺยธฺมฺมานุปัสสี วา จิตฺตสฺมี วิหฺรติ. 'อตฺถิ
 จิตฺตณฺ'ติ วา ปนสฺส สติ ปจฺจุปฺภฺจิตฺตา โหติ. ยาวเทว ฅาณมตฺตาย ปภฺจิสฺสตีมตฺตาย อนิสฺสีโต
 จ วิหฺรติ, น จ กิณฺณิ โลเก อฺปาทียติ. เอวมฺปิ โข, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ จิตฺเต จิตฺตานุปัสสี วิหฺรติ.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่อย่างไรเล่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้ จิตมีราคะ
 ก็รู้ว่าจิตมีราคะ หรือจิตปราศจากราคะ ก็รู้ว่าจิตปราศจากราคะ จิตมีโทสะ ก็รู้ว่าจิตมีโทสะ
 หรือจิตปราศจากโทสะ ก็รู้ว่าจิตปราศจากโทสะ จิตมีโมหะ ก็รู้ว่าจิตมีโมหะ หรือจิตปราศจาก
 โมหะ ก็รู้ว่าจิตปราศจากโมหะ จิตหดหู่ ก็รู้ว่าจิตหดหู่ จิตฟุ้งซ่าน ก็รู้ว่าจิตฟุ้งซ่าน จิต
 เป็นมหรรคต ก็รู้ว่าจิตเป็นมหรรคต หรือจิตไม่เป็นมหรรคต ก็รู้ว่าจิตไม่เป็นมหรรคต จิตมีจิต
 อื่นยิ่งกว่า ก็รู้ว่าจิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า หรือจิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า ก็รู้ว่าจิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า จิต
 เป็นสมาธิ ก็รู้ว่าจิตเป็นสมาธิ หรือจิตไม่เป็นสมาธิ ก็รู้ว่าจิตไม่เป็นสมาธิ จิตหลุดพ้น ก็รู้ว่า
 จิตหลุดพ้น หรือจิตไม่หลุดพ้น ก็รู้ว่าจิตไม่หลุดพ้น ดังพรรณนามาจะนี้ ภิกษุย่อมพิจารณา

เห็นจิตในจิตเป็นภายในบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นจิตในจิตเป็นภายนอกบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นจิตในจิตทั้งภายในภายนอกบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรมาคือความเกิดขึ้นในจิตบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรมาคือความเสื่อมไปในจิตบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรมาคือทั้งความเกิดขึ้นทั้งความเสื่อมไปในจิตบ้าง ก็หรือสติของเขอนั้นที่ตั้งมั่นอยู่ว่า จิตมีอยู่ เพียงเพื่อญาณคือความรู้ เพียงเพื่อเป็นที่อาศัยระลึก เธอเป็นผู้อันค้นหาและทิวัจฉิไม่อาศัยอยู่ด้วย ไม่ยึดถืออะไรๆ ในโลกด้วย ดูกรภิกษุทั้งหลาย อย่างนี้แล ภิกษุชื่อว่าตามพิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่.

(ธมฺมานุปัสสนา)

(นัรวรณปพฺพ) กถณฺจ, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ ธมฺเมสุ ธมฺมานุปัสสี วิหฺรติ? อิท, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ ธมฺเมสุ ธมฺมานุปัสสี วิหฺรติ ปญฺจสุ นัรวรณฺสุ. กถณฺจ ปน, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ ธมฺเมสุ ธมฺมานุปัสสี วิหฺรติ ปญฺจสุ นัรวรณฺสุ?

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมอยู่อย่างไรเล่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้ พิจารณาเห็นธรรมในธรรม คือนิวรรณ์ ๕ ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมคือนิวรรณ์ ๕ อย่างไรเล่า.

อิธ, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ สนฺตํ วา อชฺชตฺตํ กามจฺจนฺทํ ‘อตฺถิ เม อชฺชตฺตํ กามจฺจนฺโท’ติ ปชานาติ อสนฺตํ วา อชฺชตฺตํ กามจฺจนฺทํ ‘นตฺถิ เม อชฺชตฺตํ กามจฺจนฺโท’ติ ปชานาติ; ยถา จ อนุปฺปนฺนสฺส กามจฺจนฺทสฺส อุปฺปาโท โหติ ตถจ ปชานาติ, ยถา จ อนุปฺปนฺนสฺส กามจฺจนฺทสฺส ปหฺนํ โหติ ตถจ ปชานาติ, ยถา จ ปหีนฺสฺส กามจฺจนฺทสฺส อายตี อนุปฺปาโท โหติ ตถจ ปชานาติ.

ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เมื่อกามฉันทะมีอยู่ ณ ภายในจิต ย่อมรู้ชัดว่า กามฉันทะมีอยู่ ณ ภายในจิตของเรา หรือเมื่อกามฉันทะไม่มีอยู่ ณ ภายในจิต ย่อมรู้ชัดว่า กามฉันทะไม่มีอยู่ ณ ภายในจิตของเรา อนึ่ง กามฉันทะที่ยังไม่เกิดขึ้นจะเกิดขึ้นด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย กามฉันทะที่เกิดขึ้นแล้วจะละเสียได้ด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย กามฉันทะที่ละได้แล้วจะไม่เกิดขึ้นต่อไปด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย.

สนฺตํ วา อชฺชตฺตํ พฺยาปาทํ ‘อตฺถิ เม อชฺชตฺตํ พฺยาปาโท’ติ ปชานาติ, อสนฺตํ วา อชฺชตฺตํ พฺยาปาทํ ‘นตฺถิ เม อชฺชตฺตํ พฺยาปาโท’ติ ปชานาติ; ยถา จ อนุปฺปนฺนสฺส พฺยาปาทสฺส อุปฺปาโท โหติ ตถจ ปชานาติ, ยถา จ อนุปฺปนฺนสฺส พฺยาปาทสฺส ปหฺนํ โหติ ตถจ ปชานาติ, ยถา จ ปหีนฺสฺส พฺยาปาทสฺส อายตี อนุปฺปาโท โหติ ตถจ ปชานาติ.

อีกอย่างหนึ่ง เมื่อวิจิตรจณามีอยู่ ณ ภายในจิต ย่อมรู้ชัดว่า วิจิตรจณามีอยู่ ณ ภายในจิตของเรา หรือเมื่อวิจิตรจณาไม่มีอยู่ ณ ภายในจิต ย่อมรู้ชัดว่า วิจิตรจณาไม่มีอยู่ ณ ภายในจิตของเรา อหนึ่ง วิจิตรจณาที่ยังไม่เกิดจะเกิดขึ้นด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย วิจิตรจณาที่เกิดขึ้นแล้วจะละเสียได้ด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย วิจิตรจณาที่ละได้แล้วจะไม่เกิดขึ้นต่อไปด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย.

อิติ อชฺฌตฺตํ วา ฌมฺเมสุ ฌมฺมานุปฺปสฺสี วิหฺรติ, พหิทฺธา วา ฌมฺเมสุ ฌมฺมานุปฺปสฺสี วิหฺรติ, อชฺฌตฺตพหิทฺธา วา ฌมฺเมสุ ฌมฺมานุปฺปสฺสี วิหฺรติ; สมฺมุทฺตฌมฺมานุปฺปสฺสี วา ฌมฺเมสุ วิหฺรติ, วยฌมฺมานุปฺปสฺสี วา ฌมฺเมสุ วิหฺรติ, สมฺมุทฺตวยฌมฺมานุปฺปสฺสี วา ฌมฺเมสุ วิหฺรติ. ‘อตฺถิ ฌมฺมา’ติ วา ปนฺนสฺส สติ ปจฺจุปฺปญฺจิตฺตา โหติ. ยาวเทว ฌาณมฺมตฺตาย ปฏฺฐิสฺสตีมฺมตฺตาย อนิสฺสึโต จ วิหฺรติ, น จ กิณฺนิจิ โลเก อฺปาทียติ. เอวมฺปิ โข, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ ฌมฺเมสุ ฌมฺมานุปฺปสฺสี วิหฺรติ ปญฺจสุ นีวรเณสุ.

ตั้งพรรณนามาฉะนี้ ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นธรรมในธรรมเป็นภายในบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรมในธรรมเป็นภายนอกบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งภายในภายนอกบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรมตาคือความเกิดขึ้นในธรรมบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรมตาคือความเสื่อมไปในธรรมบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรมตาคือทั้งความเกิดขึ้นทั้งความเสื่อมไปในธรรมบ้าง ก็หรือสติของเธอเหล่านั้นที่ตั้งมั่นอยู่ว่า ธรรมมีอยู่ เพียงเพื่อญาณคือความรู้ เพียงเพื่อเป็นที่อาศัยระลึก เธอเป็นผู้อันค้นหาและทิวัจฉิไม่อาศัยอยู่ด้วย ไม่ยึดถืออะไรๆ ในโลกด้วย ดูกร ภิกษุทั้งหลาย อย่างนี้แล ภิกษุชื่อว่าตามพิจารณาเห็นธรรมในธรรมคือนิวรรณ์ ๕ อยู่.

(ชนธปพพ) ปุณ จปรํ, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ ฌมฺเมสุ ฌมฺมานุปฺปสฺสี วิหฺรติ ปญฺจสุ อฺปาทานกฺขนฺธेषฺสุ. กถมฺจ ปน, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ ฌมฺเมสุ ฌมฺมานุปฺปสฺสี วิหฺรติ ปญฺจสุ อฺปาทานกฺขนฺธेषฺสุ? อิธ, ภิกฺขเว ภิกฺขุ -- ‘อิติ รูป, อิติ รูปสฺส สมฺมุทฺโย, อิติ รูปสฺส อตฺถงฺคโม; อิติ เวทนา, อิติ เวทนาย สมฺมุทฺโย อิติ เวทนาย อตฺถงฺคโม; อิติ สญฺญา, อิติ สญฺญาย สมฺมุทฺโย, อิติ สญฺญาย อตฺถงฺคโม; อิติ สงฺขารา, อิติ สงฺขารานํ สมฺมุทฺโย, อิติ สงฺขารานํ อตฺถงฺคโม; อิติ วิญฺญาณํ, อิติ วิญฺญาณสฺส สมฺมุทฺโย, อิติ วิญฺญาณสฺส อตฺถงฺคโม’ติ; อิติ อชฺฌตฺตํ วา ฌมฺเมสุ... กิณฺนิจิ โลเก อฺปาทียติ. เอวมฺปิ โข, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ ฌมฺเมสุ ฌมฺมานุปฺปสฺสี วิหฺรติ ปญฺจสุ อฺปาทานกฺขนฺธेषฺสุ.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย อีกข้อหนึ่ง ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมคืออุปาทานชั้น ๕ ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมคืออุปาทานชั้น ๕ อย่างไรเล่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้ พิจารณาเห็นดังนี้ว่า อย่างนี้รูป อย่างนี้ความเกิดขึ้นแห่งรูป อย่างนี้ความดับแห่งรูป อย่างนี้เวทนา อย่างนี้ความเกิดขึ้นแห่งเวทนา อย่างนี้ความดับแห่งเวทนา อย่างนี้สัญญา อย่างนี้ความ

เกิดขึ้นแห่งสัญญา อย่างนี้ความดับแห่งสัญญา อย่างนี้สังขาร อย่างนี้ความเกิดขึ้นแห่งสังขาร
อย่างนี้ความดับแห่งสังขาร อย่างนี้วิญญาณ อย่างนี้ความเกิดขึ้นแห่งวิญญาณ อย่างนี้ความ
ดับแห่งวิญญาณ ดังพรรณนามาจะนี้ ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นธรรมในธรรมเป็นภายในบ้าง
พิจารณาเห็นธรรมในธรรมเป็นภายนอกบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งภายใน
ภายนอกบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรมดา คือความเกิดขึ้นในธรรมบ้าง ย่อมพิจารณาเห็น
ธรรมดา คือความเสื่อมไปในธรรมบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรมดา คือทั้งความเกิดขึ้นทั้งความ
เสื่อมไปในธรรมบ้าง ก็หรือสติของเธอนั้นที่ตั้งมั่นอยู่ว่า ธรรมมีอยู่ เพียงเพื่อญาณคือความรู้
เพียงเพื่อเป็นที่อาศัยระลึก เธอเป็นผู้อันค้นหาและทิวฏฐิไม่อาศัยอยู่ด้วย ไม่ยึดถืออะไรๆ ใน
โลกด้วย ดูกรภิกษุทั้งหลาย อย่างนี้แล ภิกษุชื่อว่าตามพิจารณาเห็นธรรมในธรรมคือ
อุปาทานชั้นที่ ๕ อยู่.

(อายตนะปพพ) ปุณ จปร, ภิกขเว, ภิกขุ ฌเมสุ ฌมานุปลสสี วิหริติ จสุ อชฌตติกาพาหิเรสุ
อายตเนสุ. กถญจ ปน, ภิกขเว, ภิกขุ ฌเมสุ ฌมานุปลสสี วิหริติ จสุ อชฌตติกาพาหิเรสุ
อายตเนสุ? อิต, ภิกขเว, ภิกขุ จกขุญจ ปชานาติ, รุเป จ ปชานาติ, ยญจ ตทุกายं ปฎิจจ
อุปฺปชฺชติ สโยชนํ ตญจ ปชานาติ, ยถา จ อนุปฺปนฺนสฺส สโยชนสฺส อุปฺปาโท โหติ ตญจ
ปชานาติ, ยถา จ อุปฺปนฺนสฺส สโยชนสฺส ปหํ โหติ ตญจ ปชานาติ, ยถา จ ปหีนสฺส
สโยชนสฺส อายตี อนุปฺปาโท โหติ ตญจ ปชานาติ.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย อีกข้อหนึ่ง ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรม คืออายตนะภายในและ
ภายนอก ๖ ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมคืออายตนะภายในและภายนอก ๖ อย่างไรเล่า
ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมรู้จักนัยน์ตา รู้จักรูป และรู้จักนัยน์ตาและรูปทั้ง ๒ นั้น อันเป็นที่
อาศัยบังเกิดของสังโยชน์ ๓ อันหนึ่ง สังโยชน์ที่ยังไม่เกิดจะเกิดขึ้นด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการ
นั้นด้วย สังโยชน์ที่เกิดขึ้นแล้วจะละเสียได้ด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย สังโยชน์
ที่ละได้แล้วจะไม่เกิดขึ้นต่อไปด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย

โสตญจ ปชานาติ, สทุกเต จ ปชานาติ,... ฆานญจ ปชานาติ, คนฺเฑ จ ปชานาติ,... ชิวฺหญจ
ปชานาติ, รเส จ ปชานาติ,... กายญจ ปชานาติ, โผฏฺฐพฺเพ จ ปชานาติ,... มนญจ ปชานาติ,
ฌเม จ ปชานาติ, ยญจ ตทุกายं ปฎิจจ อุปฺปชฺชติ สโยชนํ ตญจ ปชานาติ, ยถา จ
อนุปฺปนฺนสฺส สโยชนสฺส อุปฺปาโท โหติ ตญจ ปชานาติ, ยถา จ อนุปฺปนฺนสฺส สโยชนสฺส
ปหํ โหติ ตญจ ปชานาติ, ยถา จ ปหีนสฺส สโยชนสฺส อายตี อนุปฺปาโท โหติ ตญจ
ปชานาติ. “อิตติ อชฌตฺตํ วา ฌเมสุ... น จ กิณฺณิ โลเก อุปาทิยติ. เอวมฺปิ โข, ภิกขเว,
ภิกขุ ฌเมสุ ฌมานุปลสสี วิหริติ จสุ อชฌตติกาพาหิเรสุ อายตเนสุ.

ภิกษุย่อมรู้จักหู รู้จักเสียง... รู้จักจมูก รู้จักกลิ่น... รู้จักลิ้น รู้จักรส... รู้จักกาย รู้จักสิ่งที่จะพึง
ถูกต้องด้วยกาย... รู้จักใจ รู้จักธรรมารมณฺ์ และรู้จักใจและธรรมารมณฺ์ทั้ง ๒ นั้น อันเป็นที่
อาศัยบังเกิดของสังโยชน์ หนึ่ง สังโยชน์ที่ยังไม่เกิดจะเกิดขึ้นด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการ
นั้นด้วย สังโยชน์ที่เกิดขึ้นแล้วจะละเสียได้ด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย สังโยชน์
ที่ละได้แล้วจะไม่เกิดขึ้นต่อไปด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย ดังพรรณนามาจะนี้
ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นธรรมในธรรมเป็นภายในบ้าง ๒๗๖ ดูกรภิกษุทั้งหลาย อย่างนี้แล
ภิกษุชื่อว่าตามพิจารณาเห็นธรรมในธรรมคืออายตนะภายในและภายนอก ๖ อยู่.

(โพชฌงคปพฺพ) ปุณ จปรํ, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ ฌมเมสุ ฌมมานุปสฺสึ วิหฺรติ สฺตตฺสฺสฺ โพชฌงฺเคสุ.
กถญฺจ ปน, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ ฌมเมสุ ฌมมานุปสฺสึ วิหฺรติ สฺตตฺสฺสฺ โพชฌงฺเคสุ? อิธ, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ
สนฺตํ วา อชฺชตฺตํ สฺติสฺมฺโพชฌงฺคํ ‘อตฺถิ เม อชฺชตฺตํ สฺติสฺมฺโพชฌงฺโค’ติ ปชานาติ, อสนฺตํ วา
อชฺชตฺตํ สฺติสฺมฺโพชฌงฺคํ ‘นตฺถิ เม อชฺชตฺตํ สฺติสฺมฺโพชฌงฺโค’ติ ปชานาติ, ยถา จ
อนุปฺปนฺนสฺส สฺติสฺมฺโพชฌงฺคสฺส อุปฺปาโท โหติ ตถญฺจ ปชานาติ, ยถา จ อนุปฺปนฺนสฺส สฺติสฺม
โพชฌงฺคสฺส ภาวนาย ปาปริปฺปรี โหติ ตถญฺจ ปชานาติ.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย อีกข้อหนึ่ง ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมคือโพชฌงค์ ๗ ภิกษุ
พิจารณาเห็นธรรมในธรรมคือโพชฌงค์ ๗ อย่างไรเล่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เมื่อสติสัมโพชฌงค์
มีอยู่ภายในจิต ย่อมรู้ชัดว่า สติสัมโพชฌงค์มีอยู่ภายในจิตของเรา หรือเมื่อสติสัมโพชฌงค์ไม่
มีอยู่ภายในจิต ย่อมรู้ชัดว่า สติสัมโพชฌงค์ไม่มีอยู่ภายในจิตของเรา หนึ่ง สติสัมโพชฌงค์ที่
ยังไม่เกิดจะเกิดขึ้นด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย สติสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้วจะ
เจริญบริบูรณ์ด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย.

“สนฺตํ วา อชฺชตฺตํ ฌมฺมวิจยสฺมฺโพชฌงฺคํ...สนฺตํ วา อชฺชตฺตํ วิริยสฺมฺโพชฌงฺคํ...สนฺตํ วา
อชฺชตฺตํ ปิตีสฺมฺโพชฌงฺคํ... สนฺตํ วา อชฺชตฺตํ ปุสฺสทฺธิสฺมฺโพชฌงฺคํ... สนฺตํ วา อชฺชตฺตํ
สมาธิสฺมฺโพชฌงฺคํ...“สนฺตํ วา อชฺชตฺตํ อุเปกฺขาสฺมฺโพชฌงฺคํ ‘อตฺถิ เม อชฺชตฺตํ อุเปกฺขาสฺม
โพชฌงฺโค’ติ ปชานาติ, อสนฺตํ วา อชฺชตฺตํ อุเปกฺขาสฺมฺโพชฌงฺคํ ‘นตฺถิ เม อชฺชตฺตํ
อุเปกฺขาสฺมฺโพชฌงฺโค’ติ ปชานาติ, ยถา จ อนุปฺปนฺนสฺส อุเปกฺขาสฺมฺโพชฌงฺคสฺส อุปฺปาโท
โหติ ตถญฺจ ปชานาติ, ยถา จ อนุปฺปนฺนสฺส อุเปกฺขาสฺมฺโพชฌงฺคสฺส ภาวนาย ปาปริปฺปรี โหติ ตถญฺจ
ปชานาติ. อิธ อชฺชตฺตํ วา ฌมเมสุ... น จ กิณฺจิ โลเก อุปาทียติ. เอวมปิ โข, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ
ฌมเมสุ ฌมมานุปสฺสึ วิหฺรติ สฺตตฺสฺสฺ โพชฌงฺเคสุ.

อีกอย่างหนึ่ง เมื่อธรรมวิจยสัมโพชฌงค์มีอยู่ภายในจิต... เมื่อวิริยสัมโพชฌงค์มีอยู่ภายในจิต...
เมื่อปิตีสัมโพชฌงค์มีอยู่ภายในจิต... เมื่อปัสสัทธิสัมโพชฌงค์มีอยู่ภายในจิต... เมื่อสมาธิสัม-
โพชฌงค์มีอยู่ภายในจิต... เมื่ออุเบกขาสัมโพชฌงค์มีอยู่ภายในจิต ย่อมรู้ชัดว่า อุเบกขาสัม-

โพชฌงค์มีอยู่ภายในจิตของเรา หรือเมื่ออุเบกขาสัมโพชฌงค์ไม่มีอยู่ภายในจิต ย่อมรู้ชัดว่า อุเบกขาสัมโพชฌงค์ไม่มีอยู่ภายในจิตของเรา อนึ่ง อุเบกขาสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้วจะเจริญ บริบูรณ์ด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย ดังพรรณนามาจะนี้ ภิกษุย่อมพิจารณา เห็นธรรมในธรรมเป็นภายในบ้าง ฯลฯ ดูกรภิกษุทั้งหลาย อย่างนี้แล ภิกษุชื่อว่าตาม พิจารณาเห็นธรรมในธรรมคือโพชฌงค์ ๗ อยู่.

(จตุสจฺจปพฺพ) ปุณ จปรํ, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ ฌมฺเมสุ ฌมฺมานุปฺสฺสึ วิหฺรติ จตุสฺสุ อริยสจฺเจสุ. กถญจ ปน, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ ฌมฺเมสุ ฌมฺมานุปฺสฺสึ วิหฺรติ จตุสฺสุ อริยสจฺเจสุ? อิท, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ ‘อิทํ ทุกฺขน’ติ ยถาภูตํ ปชานาติ, ‘อโยํ ทุกฺขสมฺมุทโย’ติ ยถาภูตํ ปชานาติ, ‘อโยํ ทุกฺขนิโรธ’ติ ยถา ภูตํ ปชานาติ, ‘อโยํ ทุกฺขนิโรธคามินี ปฏฺวิปทา’ติ ยถาภูตํ ปชานาติ.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย อีกข้อหนึ่ง ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมคืออริยสัจ ๔ อยู่ ภิกษุ พิจารณาเห็นธรรมในธรรมคือ อริยสัจ ๔ อยู่ อย่างไรเล่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมรู้ชัดตาม ความเป็นจริงว่า นี้ทุกข์ นี้ทุกข์สมุทัย นี้ทุกข์นิโรธ นี้ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา.

อิตฺติ อชฺฌตฺตํ วา ฌมฺเมสุ ฌมฺมานุปฺสฺสึ วิหฺรติ, พหิทฺธา วา ฌมฺเมสุ ฌมฺมานุปฺสฺสึ วิหฺรติ, อชฺฌตฺตพหิทฺธา วา ฌมฺเมสุ ฌมฺมานุปฺสฺสึ วิหฺรติ; สมฺมุทโย ฌมฺมานุปฺสฺสึ วา ฌมฺเมสุ วิหฺรติ, วยฺมฺมานุปฺสฺสึ วา ฌมฺเมสุ วิหฺรติ, สมฺมุทโยวยฺมฺมานุปฺสฺสึ วา ฌมฺเมสุ วิหฺรติ. ‘อตุฏฺฐิ ฌมฺมา’ติ วา ปนสฺส สติ ปจฺจุปฏฺฐิจิตฺตา โหติ. ยาวเทว ฌาณมตฺตตาย ปฏฺฐิสฺสติมตฺตตาย อนิสฺสึโต จ วิหฺรติ, น จ กิณฺณจึ โลเก อุปาทียติ. เอวมปิ โข, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ ฌมฺเมสุ ฌมฺมานุปฺสฺสึ วิหฺรติ จตุสฺสุ อริยสจฺเจสุ.

ดังพรรณนามาจะนี้ ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นธรรมในธรรมเป็นภายในบ้าง ย่อมพิจารณาเห็น ธรรมในธรรมเป็นภายนอกบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งภายในภายนอกบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรมดา คือความเกิดขึ้นในธรรมบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรมดา คือความ เสื่อมไปในธรรมบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรมดา คือทั้งความเกิดขึ้นทั้งความเสื่อมไปในธรรม บ้าง ก็หรือสติของเขานั้นที่ตั้งมั่นอยู่ว่า ธรรมมีอยู่ เพียงเพื่อญาณคือความรู้ เพียงเพื่อเป็นที่ อาศัยระลึก เธอเป็นผู้อันค้นหาและทิวฏฐิไม่อาศัยอยู่ด้วย ไม่ยึดถืออะไรๆ ในโลกด้วย ดูกร ภิกษุทั้งหลาย อย่างนี้แล ภิกษุชื่อว่าตามพิจารณาเห็นธรรมในธรรม คืออริยสัจสี่อยู่.

โย ทิ โกจิ, ภิกฺขเว, อิมะ จตฺตาริ สติปฏฺฐาเน เอวํ ภาเวยฺย สตฺต วสฺसानิ, ตสฺส ทฺวินฺนํ ผลานํ อณฺณตฺรํ ผลํ ปาฏิกงฺขํ ทิวฏฺฐเฐ ฌมฺเม อญฺเฐ; สติ วา อุปาทิสฺเส อนาคามิตา.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็ผู้ใดผู้หนึ่ง พึงเจริญสติปัฏฐานทั้ง ๔ นี้ อย่างนี้ ตลอด ๗ ปี เขาพึงหวังผล ๒ ประการอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ พระอรหัตผลในปัจจุบัน ๑ หรือเมื่อยังมีอุปาทิเหลืออยู่ก็เป็นพระอนาคามี ๑.

ติฏฺฐนฺตฺถุ, ภิกฺขเว, สตฺต วสฺसानิ. โย หิ โภจฺจि, ภิกฺขเว, อิมะ จตฺตารโ สติปฏฺจฺจาเน เหวํ ภาเวยฺย ฉ วสฺसानิ... ปญฺจ วสฺसानิ. จตฺตาริ วสฺसानิ. ตีณิ วสฺसानิ. ทเว วสฺसानิ. เอกํ วสฺสํ. ติฏฺฐตฺถุ, ภิกฺขเว, เอกํ วสฺสํ. โย หิ โภจฺจิ, ภิกฺขเว, อิมะ จตฺตารโ สติปฏฺจฺจาเน เหวํ ภาเวยฺย สตฺต มาसानิ, ตสฺส ทฺวินฺนํ ผลานํ อญฺจตรํ ผลํ ปาฏฺฐิภงฺกํ ทิฏฺฐเจว ฐมฺเม อญฺจมา; สติ วา อุปาทิเสเส อนาคามิตา. ติฏฺฐนฺตฺถุ, ภิกฺขเว, สตฺต มาसानิ. โย หิ โภจฺจิ, ภิกฺขเว, อิมะ จตฺตารโ สติปฏฺจฺจาเน เหวํ ภาเวยฺย ฉ มาसानิ... ปญฺจ มาसानิ. จตฺตาริ มาसानิ. ตีณิ มาसानิ. ทเว มาसानิ. เอกํ มาสํ. อทฺธมาสํ. ติฏฺฐตฺถุ, ภิกฺขเว, อทฺธมาโส. โย หิ โภจฺจิ, ภิกฺขเว, อิมะ จตฺตารโ สติปฏฺจฺจาเน เหวํ ภาเวยฺย สตฺตาทํ, ตสฺส ทฺวินฺนํ ผลานํ อญฺจตรํ ผลํ ปาฏฺฐิภงฺกํ ทิฏฺฐเจว ฐมฺเม อญฺจมา สติ วา อุปาทิเสเส อนาคามิตา”ติ.

๗ ปียกไว้ ผู้ใดผู้หนึ่งพึงเจริญสติปัฏฐาน ๔ นี้ อย่างนี้ ตลอด ๖ ปี... ๕ ปี... ๔ ปี... ๓ ปี... ๒ ปี... ๑ ปี เขาพึงหวังผล ๒ ประการอย่างใดอย่างหนึ่งคือ พระอรหัตผลในปัจจุบัน ๑ หรือเมื่อยังมีอุปาทิเหลืออยู่ ก็เป็นพระอนาคามี ๑, ๑ ปียกไว้ ผู้ใดผู้หนึ่ง พึงเจริญสติปัฏฐาน ๔ นี้ อย่างนี้ ตลอด ๗ เดือน เขาพึงหวังผล ๒ ประการ อย่างใดอย่างหนึ่ง คือ พระอรหัตผลในปัจจุบัน ๑ หรือเมื่อยังมีอุปาทิเหลืออยู่ ก็เป็นพระอนาคามี ๑, ๗ เดือนยกไว้ ผู้ใดผู้หนึ่งเจริญสติปัฏฐานทั้ง ๔ นี้ อย่างนี้ ตลอด ๖ เดือน... ๕ เดือน... ๔ เดือน... ๓ เดือน... ๒ เดือน... ๑ เดือน... กึ่งเดือน เขาพึงหวังผล ๒ ประการอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ พระอรหัตผลในปัจจุบัน ๑ หรือเมื่อยังมีอุปาทิเหลืออยู่ ก็เป็นพระอนาคามี ๑, กึ่งเดือนยกไว้ ผู้ใดผู้หนึ่งพึงเจริญสติปัฏฐาน ๔ นี้ อย่างนี้ ตลอด ๗ วัน เขาพึงหวังผล ๒ ประการอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ พระอรหัตผลในปัจจุบัน ๑ หรือเมื่อยังมีอุปาทิเหลืออยู่ ก็เป็นพระอนาคามี ๑.

เอกายโน อโย, ภิกฺขเว, มคฺโค สตฺตทานํ วิสุทฺธิยา โสภปริเทวานํ สมตฺติภฺกมา ย ทฺกฺขโทมนสฺसानํ อตฺถงฺคมา ย ฌายสฺส อธิคมา ย นิพฺพานสฺส สจฺฉิกิริยา ย ยทฺธิ จตฺตารโ สติปฏฺจฺจาณา”ติ.

อิติ ยํ ตํ วุตฺตํ, อิหเมตํ ปฏฺฐิจฺจ วุตฺตนุ”ติ.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย หนทางนี้เป็นที่ไปอันเอก เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ เพื่อล่วงความโศกและปริเทวะ เพื่อความดับสูญแห่งทุกข์โทมนัส เพื่อบรรลุนิพพาน เพื่อทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพาน หนทางนี้คือ สติปัฏฐาน ๔ ประการฉะนั้นแล คำที่เรากล่าวพรรณนามาจะนี้ เราอาศัยเอกายนมรรคนี้กล่าวแล้ว.

อิหม์โวจ ภควา. อตตมณา เต ภิกขุ ภควโต ภาสิตํ อภินนุทนต์ิ. (ม ๑๐)

พระผู้มีพระภาคตรัสพระพุทธพจน์นี้แล้ว ภิกษุเหล่านั้นยินดี ชื่นชมภษาชิตของพระผู้มีพระภาค ด้วยประการฉะนี้แล.

กายคตาสติยา อานิสฺสา
อานิสงส์ขของการเจริญกายคตาสติ

กายคตาย, ภิกขเว, สติยา อาเสวิตาย ภาวิตาย พหุลีกตายน ยานีกตายน วตฺถุกตายน อญฺญจิตตายน ปริจิตตายน สฺสมารทตายน ทสฺสานิสฺสา ปาฏิกงฺขา:

- ๑) อรติรติสโห โหติ, น จ ตํ อรติ สหติ, อุปฺปนฺนํ อรตี อภิกฺขุยุย วิหริติ.
- ๒) ฆยฆราวสโห โหติ, น จ ตํ ฆยฆราวํ สหติ, อุปฺปนฺนํ ฆยฆราวํ อภิกฺขุยุย วิหริติ.
- ๓) ชโม โหติ สีสฺส สฺส อญฺหสฺส ชิมฺจฉาย ปิปาสา ยํ สมกสวาตาทปสฺรีสปสมฺพสฺसानํ ทฺรุตฺตทานํ ทฺรุตฺตทานํ วจนปถานํ, อุปฺปนฺนํ สารีริกานํ เวทนํ ทฺกฺขานํ ทิพฺพานํ ชฺรานํ กญฺจกานํ อสฺสทานํ อมนापานํ ปาณฺหฺรานํ อธิวาสกชาติโก โหติ.
- ๔) จตฺตุนฺนํ ฉานานํ อภิเจตสิกานํ ทิฏฺฐจฺจมฺมสุขวิหารานํ นิคามลภี โหติ อภิจฺจลภี อภิสิรลภี.
- ๕) โส อเนกวิหิตํ อิทธิวํ ปจฺจนุโมติ -- เอโกปิ หุตฺวา พุทฺธา โหติ, พุทฺธาปิ หุตฺวา เอโก โหติ; อารีภาวํ ตีโรภาวํ ตีโรภฺภูมฺมํ ตีโรปการํ ตีโรปพฺพตํ อสฺสชฺชมาเน คจฺจติ เสยฺยถาปิ อากาเส. ปถวียาปิ อุมฺมุชฺชนิมฺมุชฺชํ กโรติ เสยฺยถาปิ อุทฺเท. อุทฺเทปิ อภิชฺชมาเน คจฺจติ เสยฺยถาปิ ปถวียา. อากาเสปิ ปลฺลงฺเกน กมติ เสยฺยถาปิ ปกฺขี สกฺุณฺ. อิมฺปิ จนฺทิมฺสุริเย เอวํมฺหิทธิเก เอวํมฺหานุภาเว ปาณินา ปรามสฺติ ปริมชฺชติ. ยาว พฺรหฺมโลกาปิ กาเยน วสํ วตฺเตติ.
- ๖) ทิพฺพาย สฺสอชฺชาตฺตยา วิสุทฺตตฺตยา อติกฺกนฺตมานุสิกา ย อฺโม สทฺเท สฺสณฺาติ ทิพฺเพ จ มานุเส จ, เย ทฺูเร สฺนฺติเก จ.
- ๗) ปฺรสฺตฺตทานํ ปฺรปฺคฺคฺคฺลานํ เจตฺสา เจโต ปฺริจฺจ ปฺชานาติ. สฺรคํ วา จิตฺตํ ‘สฺรคํ จิตฺตน’ติ ปฺชานาติ, วิตฺรคํ วา จิตฺตํ... สโหสํ วา จิตฺตํ... วิตฺโหสํ วา จิตฺตํ... สโมหํ วา จิตฺตํ... วิตฺโมหํ วา จิตฺตํ... สฺชิตฺตํ วา จิตฺตํ... วิกฺชิตฺตํ วา จิตฺตํ... มหคฺคตํ วา จิตฺตํ... อมฺหคฺคตํ วา จิตฺตํ ... สอฺตฺตฺตํ วา จิตฺตํ... อนฺตฺตฺตํ วา จิตฺตํ... สฺมาหิตํ วา จิตฺตํ... อสฺมาหิตํ วา จิตฺตํ... วิมฺตฺตํ วา จิตฺตํ... อวิมฺตฺตํ วา จิตฺตํ ‘อวิมฺตฺตํ จิตฺตน’ติ ปฺชานาติ.
- ๘) โส อเนกวิหิตํ ปฺพฺเพนิวาสํ อนฺุสฺสรติ, เสยฺยถิํ -- เอกมฺปิ ชาตี ทฺเวปิ ชาตีโย ติสฺโสปิ ชาตีโย จตฺโสโสปิ ชาตีโย ปณฺจปิ ชาตีโย ทสฺปิ ชาตีโย วิสมฺปิ ชาตีโย ตีสมฺปิ ชาตีโย จตฺตาสีสมฺปิ ชาตีโย ปณฺณาสมฺปิ ชาตีโย ชาตีสมฺปิ ชาตีสมฺปิ ชาตีสมฺปิ ชาตีสมฺปิ ชาตีสมฺปิ ชาตีสมฺปิ ชาตีสมฺปิ อเนกาณิปี ชาตีสมฺปิ อเนกาณิปี ชาตีสมฺปิ ชาตีสมฺปิ ชาตีสมฺปิ -- ‘อุมฺตฺราสี

เอวโนโม เอวโคตโต เอวณณเณ เอวมหาโร เอวสุขทุกขปฏิสัเวที เอวมายุปริยโนโต, โส ตโต จูโต อมุตฺร อุทปาที; ตตฺราปาสิ เอวโนโม เอวโคตโต เอวณณเณ เอวมหาโร เอวสุขทุกขปฏิสัเวที เอวมายุปริยโนโต, โส ตโต จูโต อิธูปปนโน’ติ. อิติ สาการํ สอุทฺทลํ อเนก-วิหิตํ ปุพฺเพนิวาลํ อนุสฺสรตี.

๙) ทิพเพน จกฺขุณา วิสุทฺเธน อติกฺกนฺตมานุสฺสเกน สตฺเต ปสฺสตี จวมานเณ อุปฺปชฺชมานเณ ทีเณ ปณฺีเต สฺวณฺเณ ทฺพพณฺเณ, สฺคเต ทฺคคเต ยถากมฺมุเป สตฺเต ปชานาตี.

๑๐) อาสวานํ ขยา อนาสวํ เจโตวิมุตฺตี ปญฺเภาวิมุตฺตี ทิฏฺฐเจว ฐมฺเม สยํ อภิญฺญา สจฺจิกฺตวา อุปสฺมปชฺช วิหฺรตี.

กายคตตาย, ภิกฺขเว, สติยา อาเสวิตาย ภาวิตาย พหุลิกฺตตาย ยานีกตตาย วตฺถุกตตาย อนุจฺจิตาย ปริจฺจิตาย สฺสมารทฺตตาย อิมเ ทสานิสฺสา ปาฏิทฺกฺขา’ติ (ม ๑๑๙)

ดูกรภิกษุทั้งหลาย กายคตาสติอันภิกษุเสพแล้วโดยมาก เจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ทำให้เป็นยานแล้ว ทำให้เป็นพื้นที่ตั้งแล้ว ให้ดำรงอยู่เนื่องๆ แล้ว อบรมแล้ว ปรารภสมาสมาดีแล้ว พึงหวังอานิสงส์ ๑๐ ประการนี้คือ

- ๑) อตกฺลันต่อความไม่ยินดีและความยินดีได้ ไม่ถูกความไม่ยินดีครอบงำ ย่อมครอบงำความไม่ยินดีที่เกิดขึ้นแล้วได้
- ๒) อตกฺลันต่อภัยและความหวาดกลัวได้ ไม่ถูกภัยและความหวาดกลัวครอบงำ ย่อมครอบงำภัยและความหวาดกลัวที่เกิดขึ้นแล้วได้.
- ๓) อตทน คือเป็นผู้มีปกติอตกฺลัน ต่อความหนาว ความร้อน ความหิว ความกระหาย ต่อสัมผัสแห่งเหลือบ ยุง ลม แดด และสัตว์เลื้อยคลาน ต่อทำนองคำพูดที่กล่าวร้ายใส่ร้าย ต่อเวทนาประจำสรีระที่เกิดขึ้นแล้ว อันเป็นทุกข์กล้า เจ็บแสบ ไม่ใช่ความสำราญ ไม่เป็นที่ชอบใจ พอที่จะสังหารชีวิตได้.
- ๔) เป็นผู้ได้ฌาน ๔ ซึ่งเป็นอาภิเจตสิก* เป็นเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน ตามความปรารถนา ไม่ยาก ไม่ลำบาก. (*จิตที่หมจดจอย่างยิ่ง หรืออริจิต คือจิตของผู้มีความนึกคิดอันแจ่มใส)
- ๕) ย่อมแสดงฤทธิ์ได้เป็นอเนกประการ คือ คนเดียวเป็นหลายคนก็ได้ หลายคนเป็นคนเดียวก็ได้ ปรากฏตัวหรือหายตัวไปนอกฝา นอกกำแพง นอกภูเขาได้ไม่ติดขัด เหมือนไปในที่ว่างก็ได้ ทำการผุดขึ้นและดำลงในแผ่นดินเหมือนในน้ำก็ได้ เดินบนน้ำไม่แตกเหมือนเดินบนแผ่นดินก็ได้ เหาะไปในอากาศโดยบัลลังก์เหมือนนกก็ได้ ลูบคลำพระจันทร์และพระอาทิตย์ซึ่งมีฤทธิ์มีอำนาจมากปานฉะนี้ ด้วยฝ่ามือก็ได้ ใช้อำนาจทางกายไปจนถึงพรหมโลกก็ได้.
- ๖) ย่อมฟังเสียงทั้งสอง คือ เสียงทิพย์และเสียงมนุษย์ ทั้งที่ไกลและที่ใกล้ได้ด้วยทิพยโสต ธาตุอันบริสุทธิ์ ล่วงโสตของมนุษย์.

- ๗) ย่อมกำหนดรู้ใจของสัตว์อื่น และบุคคลอื่นได้ ด้วยใจ คือ จิตมีราคะก็รู้ว่าจิตมีราคะ หรือจิตปราศจากราคะ... จิตมีโทสะ... หรือจิตปราศจากโทสะ... จิตมีโมหะ... หรือจิตปราศจากโมหะ... จิตหดหู่... หรือจิตฟุ้งซ่าน... จิตเป็นมหัคคตะ... หรือจิตไม่เป็นมหัคคตะ... จิตยังมีจิตอื่นยิ่งกว่า... หรือจิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า... จิตตั้งมั่น... หรือจิตไม่ตั้งมั่น... จิตหลุดพ้นแล้ว... หรือจิตยังไม่หลุดพ้นก็รู้ว่าจิตยังไม่หลุดพ้น.
- ๘) ย่อมระลึกถึงขั้นที่ที่อยู่อาศัยในชาติก่อนได้เป็นอเนกประการ คือ ระลึกได้ชาติหนึ่งบ้าง สองชาติบ้าง สามชาติบ้าง สี่ชาติบ้าง ห้าชาติบ้าง สิบชาติบ้าง ยี่สิบชาติบ้าง สามสิบชาติบ้าง สี่สิบชาติบ้าง ห้าสิบชาติบ้าง ร้อยชาติบ้าง พันชาติบ้าง แสนชาติบ้าง หลายสังวัฏฏกัปบ้าง หลายวิวัฏฏกัปบ้าง หลายสังวัฏฏวิวัฏฏกัปบ้าง ว่าในชาติโน้นเรามีชื่ออย่างนี้ มีโคตรอย่างนี้ มีผิวพรรณอย่างนี้ มีอาหารอย่างนี้ เสวยสุขและทุกข์อย่างนี้ มีกำหนดอายุเท่านี้ เรานั้นเคลื่อนจากชาติโน้นแล้ว บังเกิดในชาตินั้น แม้ในชาตินั้น เราก็มียชื่ออย่างนี้ มีโคตรอย่างนี้ มีผิวพรรณอย่างนี้ มีอาหารอย่างนี้ เสวยสุขและทุกข์อย่างนี้ มีกำหนดอายุเท่านี้ เรานั้นเคลื่อนจากชาตินั้นแล้ว จึงเข้าถึงในชาตินี้ ย่อมระลึกถึงขั้นที่ที่อยู่อาศัยในชาติก่อนได้เป็นอเนกประการ พร้อมทั้งอาการ พร้อมทั้งอุเทศ เช่นนี้.
- ๙) ย่อมมองเห็นหมู่สัตว์กำลังจุติ กำลังอุปบัติ เลว ประณีต มีผิวพรรณดี มีผิวพรรณทราม ใต้ดี ตกยาก ด้วยทิพยจักษุอันบริสุทธิ์ ล่วงจักษุของมนุษย์ ย่อมมองเห็นหมู่สัตว์ที่กำลังจุติ กำลังอุปบัติ เลว ประณีต มีผิวพรรณดี มีผิวพรรณทราม ใต้ดี ตกยาก ด้วยทิพยจักษุอันบริสุทธิ์ ล่วงจักษุของมนุษย์ ย่อมทราบชัดหมู่สัตว์ผู้เป็นไปตามกรรม เช่นนี้.
- ๑๐) ย่อมเข้าถึงเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันหาอาสวะมิได้ เพราะอาสวะทั้งหลายสิ้นไป ทำให้แจ้ง เพราะรู้ยิ่งด้วยตนเอง ในปัจจุบันอยู่.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย กายคตาสติอันภิกษุเสพแล้วโดยมาก เจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ทำให้เป็นยานแล้ว ทำให้เป็นพื้นที่ตั้งแล้ว ให้ดำรงอยู่เนื่องๆ แล้ว อบรมแล้ว ปรารภสม่าเสมอดีแล้ว พึงหวังอานิสงส์ ๑๐ ประการได้ ดังนี้แล.

อานาปานสติ สุตต์ (สังขิตฺตเตน)

อานาปานสติสูตร (ย่อ)

กถํ ภาวิตา จ, ภิกฺขเว, อานาปานสฺสตี กถํ พหุลีกตา มหปฺพลา โหตี มหานิสฺสา? อิท, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ อรณฺณคโตะ वा รุกฺขมฺมูลคโตะ वा สฺถวนฺนาคารคโตะ वा นิสีหตี ปลฺลงฺกํ อามุชิตฺวา อุชฺฐํ กายํ ปณิธาย ปริมุขํ สตี อฺปปญฺจเปตฺวา. โส สโตะว อสฺสสตี สโตะว ปลฺลสสตี.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย อานาปานสติ อันภิกษุเจริญแล้ว กระทำให้มากแล้วอย่างไร ย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก ภิกษุในธรรมวินัยนี้ อยู่ในป่าก็ดี นั่งคู้บัลลังก์ ตั้งกายตรง ดำรงสติไว้เฉพาะหน้า เหมมีสติ ขณะหายใจออก มีสติ ขณะหายใจเข้า.

ทีฆํ वा อสฺสสนฺโตะ ‘ทีฆํ อสฺสสามี’ตี ปชานาตี, ทีฆํ वा ปลฺลสสนฺโตะ ‘ทีฆํ ปลฺลสสามี’ตี ปชานาตี; รสฺสํ वा อสฺสสนฺโตะ ‘รสฺสํ อสฺสสามี’ตี ปชานาตี, รสฺสํ वा ปลฺลสสนฺโตะ ‘รสฺสํ ปลฺลสสามี’ตี ปชานาตี; ‘สพฺพกายปฏฺฐิสงฺเวที อสฺสลิสฺสามี’ตี ลิกฺขตี, ‘สพฺพกายปฏฺฐิสงฺเวที ปลฺลลิสฺสามี’ตี ลิกฺขตี; ‘ปลฺลสมภยํ กายสงฺขารํ อสฺสลิสฺสามี’ตี ลิกฺขตี, ‘ปลฺลสมภยํ กายสงฺขารํ ปลฺลลิสฺสามี’ตี ลิกฺขตี.

เมื่อหายใจออกยาว ก็รู้ชัดว่า หายใจออกยาว เมื่อหายใจเข้ายาว ก็รู้ชัดว่า หายใจเข้ายาว เมื่อหายใจออกสั้น ก็รู้ชัดว่า หายใจออกสั้น เมื่อหายใจเข้าสั้น ก็รู้ชัดว่า หายใจเข้าสั้น ย่อมสำเนียงกว่า เราจักรู้แจ้งกายคือกองลมทั้งปวง ขณะหายใจออก ย่อมสำเนียงกว่า เราจักรู้แจ้งกายคือกองลมทั้งปวง ขณะหายใจเข้า ย่อมสำเนียงกว่า เราจักระงับกายสังขาร (คือลมหายใจ) ขณะหายใจออก ย่อมสำเนียงกว่า เราจักระงับกายสังขาร ขณะหายใจเข้า.

‘ปีติปฏฺฐิสงฺเวที อสฺสลิสฺสามี’ตี ลิกฺขตี, ‘ปีติปฏฺฐิสงฺเวที ปลฺลลิสฺสามี’ตี ลิกฺขตี; ‘สุขปฏฺฐิสงฺเวที อสฺสลิสฺสามี’ตี ลิกฺขตี, ‘สุขปฏฺฐิสงฺเวที ปลฺลลิสฺสามี’ตี ลิกฺขตี; ‘จิตฺตสงฺขารปฏฺฐิสงฺเวที อสฺสลิสฺสามี’ตี ลิกฺขตี, ‘จิตฺตสงฺขารปฏฺฐิสงฺเวที ปลฺลลิสฺสามี’ตี ลิกฺขตี; ‘ปลฺลสมภยํ จิตฺตสงฺขารํ อสฺสลิสฺสามี’ตี ลิกฺขตี, ‘ปลฺลสมภยํ จิตฺตสงฺขารํ ปลฺลลิสฺสามี’ตี ลิกฺขตี.

ย่อมสำเนียงกว่า เราจักรู้แจ้งปีติ ขณะหายใจออก ย่อมสำเนียงกว่า เราจักรู้แจ้งปีติ ขณะหายใจเข้า ย่อมสำเนียงกว่า เราจักรู้แจ้งสุข ขณะหายใจออก ย่อมสำเนียงกว่า เราจักรู้แจ้งสุข ขณะหายใจเข้า ย่อมสำเนียงกว่า เราจักรู้แจ้งจิตสังขาร (คือเวทนาและสัญญา) ขณะหายใจออก ย่อมสำเนียงกว่า เราจักรู้แจ้งจิตสังขาร ขณะหายใจเข้า ย่อมสำเนียงกว่า เราจักระงับจิตสังขาร ขณะหายใจออก ย่อมสำเนียงกว่า เราจักระงับจิตสังขาร ขณะหายใจเข้า.

‘จิตตปฏิสังขารที่ อสฺสสิสฺสามิ’ติ ลิกฺขติ, ‘จิตตปฏิสังขารที่ ปสฺสสิสฺสามิ’ติ ลิกฺขติ; ‘อภิปโปเมทํ จิตฺตํ อสฺสสิสฺสามิ’ติ ลิกฺขติ, ‘อภิปโปเมทํ จิตฺตํ ปสฺสสิสฺสามิ’ติ ลิกฺขติ ; ‘สมาทํ จิตฺตํ อสฺสสิสฺสามิ’ติ ลิกฺขติ, ‘สมาทํ จิตฺตํ ปสฺสสิสฺสามิ’ติ ลิกฺขติ; ‘วิโมจยํ จิตฺตํ อสฺสสิสฺสามิ’ติ ลิกฺขติ, ‘วิโมจยํ จิตฺตํ ปสฺสสิสฺสามิ’ติ ลิกฺขติ.

ย่อมสำเหนียกว่า เราจรรู้แจ้งจิต ขณะหายใจออก ย่อมสำเหนียกว่า เราจรรู้แจ้งจิต ขณะหายใจเข้า ย่อมสำเหนียกว่า เราจรรู้แจ้งจิตให้บังเกิด ขณะหายใจออก ย่อมสำเหนียกว่า เราจรรู้แจ้งจิตให้บังเกิด ขณะหายใจเข้า ย่อมสำเหนียกว่า เราจรรู้แจ้งจิตมั่น ขณะหายใจออก ย่อมสำเหนียกว่า เราจรรู้แจ้งจิตมั่น ขณะหายใจเข้า ย่อมสำเหนียกว่า เราจรรู้แจ้งจิต ขณะหายใจออก ย่อมสำเหนียกว่า เราจรรู้แจ้งจิต ขณะหายใจเข้า.

‘อนิจฺจานุปสฺสี อสฺสสิสฺสามิ’ติ ลิกฺขติ, ‘อนิจฺจานุปสฺสี ปสฺสสิสฺสามิ’ติ ลิกฺขติ; ‘วิราคานุปสฺสี อสฺสสิสฺสามิ’ติ ลิกฺขติ, ‘วิราคานุปสฺสี ปสฺสสิสฺสามิ’ติ ลิกฺขติ; ‘นิโรธานุปสฺสี อสฺสสิสฺสามิ’ติ ลิกฺขติ, ‘นิโรธานุปสฺสี ปสฺสสิสฺสามิ’ติ ลิกฺขติ; ‘ปฏินิสฺสคฺคานุปสฺสี อสฺสสิสฺสามิ’ติ ลิกฺขติ, ‘ปฏินิสฺสคฺคานุปสฺสี ปสฺสสิสฺสามิ’ติ ลิกฺขติ.

ย่อมสำเหนียกว่า เราจรรู้พิจารณาเห็นโดยความเป็นของไม่เที่ยง ขณะหายใจออก ย่อมสำเหนียกว่า เราจรรู้พิจารณาเห็นโดยความเป็นของไม่เที่ยง ขณะหายใจเข้า ย่อมสำเหนียกว่า เราจรรู้พิจารณาเห็นโดยความคลายกำหนด ขณะหายใจออก ย่อมสำเหนียกว่า เราจรรู้พิจารณาเห็นโดยความคลายกำหนด ขณะหายใจเข้า ย่อมสำเหนียกว่า เราจรรู้พิจารณาเห็นโดยความดับ ขณะหายใจออก ย่อมสำเหนียกว่า เราจรรู้พิจารณาเห็นโดยความดับ ขณะหายใจเข้า ย่อมสำเหนียกว่า เราจรรู้พิจารณาเห็นโดยความสลัดคืน ขณะหายใจออก ย่อมสำเหนียกว่า เราจรรู้พิจารณาเห็นโดยความสลัดคืน ขณะหายใจเข้า.

เอวํ ภาวิตฺตา โข, ภิกฺขเว, อานาปานสฺสตี เอวํ พหุลีกิตฺตา มหฺพฺผลา โหตี มหานิสฺสา.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย อานาปานสติ อันภิกษุเจริญแล้ว กระทำให้มากแล้วอย่างนี้แล ย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก.

กถํ ภาวิตฺตา จ, ภิกฺขเว, อานาปานสฺสตี กถํ พหุลีกิตฺตา จตฺตารโ สตีปฏฺฐาเน ปริปุเรตี?

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็ภิกษุที่เจริญอานาปานสติแล้วอย่างไร ทำให้มากแล้วอย่างไร จึงบำเพ็ญสติปัฏฐาน ๔ ให้บริบูรณ์ได้.

ยสฺมี สมเย, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ ทีฆํ วา อสฺสสฺสโนโต ‘ทีฆํ อสฺสสฺสามี’ติ ปชานาติ, ... ‘ปฺสฺสมภยํ กายสงฺขารํ ปฺสฺสสิสฺสามี’ติ ลิกฺขติ; กาเย กายานุปฺสฺสี, ภิกฺขเว, ตสฺมี สมเย ภิกฺขุ วิหฺรติ อาตาปี สมฺปชาโน สติมา วิเนยฺย โลเก อภิชฺฌาโทมนสฺสํ. กาเยสุ กายณฺณตฺราหํ, ภิกฺขเว, เหวํ วทามิ ยทิทํ – อสฺสาสฺปสฺสาสา....

ดูกรภิกษุทั้งหลาย สมัยใด เมื่อภิกษุหายใจออกยาว ก็รู้ชัดว่า หายใจออกยาว ... ว่าเราจักระงับกายสังขาร (คือลมหายใจ) ขณะหายใจเข้า ดูกรภิกษุทั้งหลาย ในสมัยนั้น ภิกษุชื่อว่า พิจารณาเห็นกายในกาย มีความเพียร รู้สีกตัว มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้ อยู่ ดูกรภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวลมหายใจออกลมหายใจเข้า ว่าเป็นกายชนิดหนึ่งในพวกกาย.

ยสฺมี สมเย, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ ‘ปีติปฏฺฐิสฺสเวที อสฺสสิสฺสามี’ติ ลิกฺขติ, ... ‘ปฺสฺสมภยํ จิตฺตสงฺขารํ ปฺสฺสสิสฺสามี’ติ ลิกฺขติ; เวทนาสุ เวทนานุปฺสฺสี, ภิกฺขเว, ตสฺมี สมเย ภิกฺขุ วิหฺรติ อาตาปี สมฺปชาโน สติมา วิเนยฺย โลเก อภิชฺฌาโทมนสฺสํ. เวทนาสุ เวทนาณฺณตฺราหํ, ภิกฺขเว, เหวํ วทามิ ยทิทํ -- อสฺสาสฺปสฺสาสาณํ สาธุกํ มนสิกาโร....

ดูกรภิกษุทั้งหลาย สมัยใด ภิกษุสำเนียงกอยู่ว่า เราจักกำหนดรู้ปีติ ขณะหายใจออก ... ว่าเราจักระงับจิตสังขาร ขณะหายใจเข้า ดูกรภิกษุทั้งหลาย ในสมัยนั้น ภิกษุชื่อว่า พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนา มีความเพียร รู้สีกตัว มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้ อยู่ ดูกรภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวการใส่ใจลมหายใจออก-ลมหายใจเข้าเป็นอย่างดีนี้ ว่าเป็นเวทนาชนิดหนึ่งในพวกเวทนา.

ยสฺมี สมเย, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ ‘จิตฺตปฏฺฐิสฺสเวที อสฺสสิสฺสามี’ติ ลิกฺขติ, ... ‘วิโมจยํ จิตฺตํ ปฺสฺสสิสฺสามี’ติ ลิกฺขติ; จิตฺเต จิตฺตานุปฺสฺสี, ภิกฺขเว, ตสฺมี สมเย ภิกฺขุ วิหฺรติ อาตาปี สมฺปชาโน สติมา วิเนยฺย โลเก อภิชฺฌาโทมนสฺสํ. นานํ, ภิกฺขเว, มุญฺจสฺสตีสฺส อสมฺปชานสฺส อานา-ปานสฺสตี วทามิ....

ดูกรภิกษุทั้งหลาย สมัยใด ภิกษุสำเนียงกอยู่ ว่าเราจักกำหนดรู้จิต ขณะหายใจออก ... ว่าเราจักเปลื้องจิต ขณะหายใจเข้า ดูกรภิกษุทั้งหลาย ในสมัยนั้น ภิกษุชื่อว่า พิจารณาเห็นจิตในจิต มีความเพียร รู้สีกตัว มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้ อยู่ ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราไม่กล่าวอานาปานสติแก่ผู้เผลอสติ ไม่รู้สีกตัวอยู่.

ยสฺมี สมเย, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ ‘อนิจฺจานุปฺสฺสี อสฺสสิสฺสามี’ติ ลิกฺขติ, ... ‘ปฏฺฐินิสฺสคฺคานุปฺสฺสี ปฺสฺสสิสฺสามี’ติ ลิกฺขติ; ฐมฺเมสุ ฐมฺมานุปฺสฺสี, ภิกฺขเว, ตสฺมี สมเย ภิกฺขุ วิหฺรติ อาตาปี สมฺปชาโน สติมา วิเนยฺย โลเก อภิชฺฌาโทมนสฺสํ. โส ยํ ตํ อภิชฺฌาโทมนสฺสาณํ ปหานํ, ตํ ปณฺณาย ทิสฺวา สาธุกํ อชฺฌนฺนเปกฺขิตา โหติ....

ดูกรภิกษุทั้งหลาย สมัยใด ภิกษุสำเนียงกอยู่ ว่าเราจักตามพิจารณาความไม่เที่ยง ขณะ
หายใจออก ... ว่าเราจักตามพิจารณาความสละคืนกิเลส ขณะหายใจเข้า ดูกรภิกษุทั้งหลาย
ในสมัยนั้น ภิกษุชื่อว่า พิจารณาเห็นธรรมในธรรม มีความเพียร รู้สีกตัว มีสติ กำจัดอภิชฌา
และโทมนัสในโลกเสียได้ อยู่ เธอเห็นการละอภิชฌาและโทมนัสด้วยปัญญาแล้ว ย่อมเป็นผู้
วางเฉยได้ดี เพราะฉะนั้นแล ในสมัยนั้น ภิกษุจึงชื่อว่า พิจารณาเห็นธรรมในธรรม มีความ
เพียร รู้สีกตัว มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้ อยู่.

เอวံ ภาวิตา โข, ภิกขเว, อาณาปานสฺสตี เอวံ พหุลีกตา จตฺตารโ สติปญฺจาทเน ปริปุเรตี.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุที่เจริญอาณาปานสติ แล้วอย่างนี้ ทำให้มากแล้ว อย่างนี้แล
ชื่อว่าบำเพ็ญสติปัฏฐาน ๔ ให้บริบูรณ์ได้.

กถं ภาวิตา จ, ภิกขเว, จตฺตารโ สติปญฺจาทนา กถं พหุลีกตา สตฺต โพชฺฌงฺเค ปริปุเรนฺตี?

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็ภิกษุที่เจริญสติปัฏฐาน ๔ แล้วอย่างไร ทำให้มากแล้วอย่างไร จึง
บำเพ็ญโพชฌงค์ ๗ ให้บริบูรณ์ได้.

ยสฺมี สมเย, ภิกขเว, ภิกขุ กายะ กายานุปสฺสี ... เวทนาสุ เวทนานุปสฺสี ... จิตฺเต จิตฺตานุปสฺสี ...
ธมฺเมสุ ธมฺมานุปสฺสี วิหฺรตี อาตปปี สมฺปชาโน สติมา วิเนยฺย โลเก อภิชฌาโทมนสฺส,
อุปกฺกจิตฺตาสฺส ตสฺมี สมเย สติ โหตี อสมฺมุญฺจา. ยสฺมี สมเย, ภิกขเว, ภิกขุโน อุปกฺกจิตฺตา สติ
โหตี อสมฺมุญฺจา, สติสมฺโพชฌงฺโก ตสฺมี สมเย ภิกขุโน อารทฺโธ โหตี. สติสมฺโพชฌงฺกํ ตสฺมี
สมเย ภิกขุ ภาเวตี, สติสมฺโพชฌงฺโก ตสฺมี สมเย ภิกขุโน ภาวนาปาริปุรี คจฺจตี.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย สมัยใด ภิกษุพิจารณาเห็นกายในกาย ... เวทนาในเวทนา ... จิตในจิต ...
ธรรมในธรรม มีความเพียร รู้สีกตัว มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้ อยู่ ในสมัย
นั้น สติย่อมเป็นอันเธอผู้เข้าไปตั้งไว้แล้วไม่ผอเรอ. ดูกรภิกษุทั้งหลาย สมัยใด สติเป็นอัน
ภิกษุเข้าไปตั้งไว้แล้วไม่ผอเรอ ในสมัยนั้น สติสัมโพชฌงค์ย่อมเป็นอันภิกษุปรารภแล้ว
สมัยนั้น ภิกษุชื่อว่าย่อมเจริญสติสัมโพชฌงค์ สมัยนั้น สติสัมโพชฌงค์ย่อมถึงความเจริญและ
ความบริบูรณ์แก่ภิกษุ.

โส ตถาสโต วิหฺรโต ตํ ธมฺมํ ปณฺณาย ปวิจฺนตี ปวิจยตี ปริวีมฺสํ อาปชฺชตี. ยสฺมี สมเย,
ภิกขเว, ภิกขุ ตถาสโต วิหฺรโต ตํ ธมฺมํ ปณฺณาย ปวิจฺนตี ปวิจยตี ปริวีมฺสํ อาปชฺชตี,
ธมฺมวิจยสมฺโพชฌงฺโก ตสฺมี สมเย ภิกขุโน อารทฺโธ โหตี, ธมฺมวิจยสมฺโพชฌงฺกํ ตสฺมี สมเย
ภิกขุ ภาเวตี, ธมฺมวิจยสมฺโพชฌงฺโก ตสฺมี สมเย ภิกขุโน ภาวนาปาริปุรี คจฺจตี.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย สมัยใด ภิกษุเป็นผู้มีสติอย่างนั้นอยู่ ย่อมคั่นคำว่า ไตร่ตรอง ถึงความพิจารณาธรรมนั้นด้วยปัญญา ในสมัยนั้น ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ย่อมเป็นอันภิกษุปรารภแล้ว สมัยนั้น ภิกษุชื่อว่าย่อมเจริญธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ สมัยนั้น ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ย่อมถึงความเจริญและความบริบูรณ์แก่ภิกษุ.

ตสฺส ตํ ฌมฺมํ ปญฺญา ย วิจินฺโต ปวิจยโต ปริวีรํสํ อาปชฺชโต อารทํ โหติ วีริยํ อสฺสสินํ. ยสฺมี สมเย, ภิกฺขเว, ภิกฺขุโน ตํ ฌมฺมํ ปญฺญา ย วิจินฺโต ปวิจยโต ปริวีรํสํ อาปชฺชโต อารทํ โหติ วีริยํ อสฺสสินํ, วีริยสมฺโพชฌงฺโก ตสฺมี สมเย ภิกฺขุโน อารทฺโห โหติ, วีริยสมฺโพชฌงฺกํ ตสฺมี สมเย ภิกฺขุ ภาเวติ, วีริยสมฺโพชฌงฺโก ตสฺมี สมเย ภิกฺขุโน ภาวนาปาริปุรี คจฺจติ.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย สมัยใด ภิกษุคั่นคำว่า ไตร่ตรอง ถึงความพิจารณาธรรมนั้นด้วยปัญญา ปรารภความเพียรไม่ย่อหย่อน ในสมัยนั้น วิริยสัมโพชฌงค์ย่อมเป็นอันภิกษุปรารภแล้ว สมัยนั้น ภิกษุชื่อว่าย่อมเจริญวิริยสัมโพชฌงค์ สมัยนั้น วิริยสัมโพชฌงค์ย่อมถึงความเจริญและความบริบูรณ์แก่ภิกษุ.

อารทฺหวิริยสฺส อฺปฺปชฺชติ ปีติ นิรามิสา. ยสฺมี สมเย, ภิกฺขเว, ภิกฺขุโน อารทฺหวิริยสฺส อฺปฺปชฺชติ ปีติ นิรามิสา, ปีติสมฺโพชฌงฺโก ตสฺมี สมเย ภิกฺขุโน อารทฺโห โหติ, ปีติสมฺโพชฌงฺกํ ตสฺมี สมเย ภิกฺขุ ภาเวติ, ปีติสมฺโพชฌงฺโก ตสฺมี สมเย ภิกฺขุโน ภาวนาปาริปุรี คจฺจติ.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย สมัยใด ปิติปราศจากอามิสเกิดขึ้นแก่ภิกษุผู้ปรารภความเพียรแล้ว ในสมัยนั้น ปิตีสัมโพชฌงค์ย่อมเป็นอันภิกษุปรารภแล้ว สมัยนั้น ภิกษุชื่อว่าย่อมเจริญ ปิตีสัมโพชฌงค์ สมัยนั้น ปิตีสัมโพชฌงค์ย่อมถึงความเจริญและความบริบูรณ์แก่ภิกษุ.

ปีติมนสฺส กาโยปิ ปสฺสมภฺติ, จิตฺตมฺปิ ปสฺสมภฺติ. ยสฺมี สมเย, ภิกฺขเว, ภิกฺขุโน ปีติมนสฺส กาโยปิ ปสฺสมภฺติ, จิตฺตมฺปิ ปสฺสมภฺติ, ปสฺสทฺทิสฺมฺโพชฌงฺโก ตสฺมี สมเย ภิกฺขุโน อารทฺโห โหติ, ปสฺสทฺทิสฺมฺโพชฌงฺกํ ตสฺมี สมเย ภิกฺขุ ภาเวติ, ปสฺสทฺทิสฺมฺโพชฌงฺโก ตสฺมี สมเย ภิกฺขุโน ภาวนาปาริปุรี คจฺจติ.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย สมัยใด ทั้งกายทั้งจิตของภิกษุผู้มีใจเกิดปีติ ระงับได้ ในสมัยนั้น ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ย่อมเป็นอันภิกษุปรารภแล้ว สมัยนั้น ภิกษุชื่อว่าย่อมเจริญปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ สมัยนั้น ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ย่อมถึงความเจริญและความบริบูรณ์แก่ภิกษุ.

ปสฺสทฺทกฺกายสฺส สฺขิโน จิตฺตํ สมฺมาธิยติ. ยสฺมี สมเย, ภิกฺขเว, ภิกฺขุโน ปสฺสทฺทกฺกายสฺส สฺขิโน จิตฺตํ สมฺมาธิยติ, สมฺมาธิสมฺโพชฌงฺโก ตสฺมี สมเย ภิกฺขุโน อารทฺโห โหติ, สมฺมาธิสมฺโพชฌงฺกํ ตสฺมี สมเย ภิกฺขุ ภาเวติ, สมฺมาธิสมฺโพชฌงฺโก ตสฺมี สมเย ภิกฺขุโน ภาวนาปาริปุรี คจฺจติ.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย สมัยใด จิตของภิกษุผู้มีกายระงับแล้วมีความสุข ย่อมตั้งมั่น ในสมัยนั้น
สมาธิสัมโพชฌงค์ย่อมเป็นอันภิกษุปรารภแล้ว สมัยนั้น ภิกษุชื่อว่ายอมเจริญสมาธิสัม-
โพชฌงค์ สมัยนั้น สมาธิสัมโพชฌงค์ย่อมถึงความเจริญและความบริบูรณ์แก่ภิกษุ.

โส ตถาสมาหิตํ จิตตํ สาธุกํ อชฺฌนเปกฺกชิตา โหติ. ยสฺมี สมเย, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ ตถาสมาหิตํ จิตตํ
สาธุกํ อชฺฌนเปกฺกชิตา โหติ, อุเปกฺกขาสมฺโพชฺฌนฺโค ตสฺมี สมเย ภิกฺขุโน อารทฺโธ โหติ,
อุเปกฺกขาสมฺโพชฺฌนฺคํ ตสฺมี สมเย ภิกฺขุ ภาเวติ, อุเปกฺกขาสมฺโพชฺฌนฺโค ตสฺมี สมเย ภิกฺขุโน
ภาวนาปาริปุรี คจฺจนติ.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย สมัยใด ภิกษุเป็นผู้วางเฉยจิตที่ตั้งมั่นแล้วเช่นนั้นได้เป็นอย่างดี ในสมัยนั้น
อุเบกขาสัมโพชฌงค์ย่อมเป็นอันภิกษุปรารภแล้ว สมัยนั้น ภิกษุชื่อว่ายอมเจริญอุเบกขาสัม-
โพชฌงค์ สมัยนั้น อุเบกขาสัมโพชฌงค์ย่อมถึงความเจริญและความบริบูรณ์แก่ภิกษุ.

เอวํ ภาวิตา โข, ภิกฺขเว, จตฺตารโ สติปญฺจานา เอวํ พหุลีกตา สตฺต สมฺโพชฺฌนฺเค ปริปุเรนฺติ.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุที่เจริญสติปัฏฐาน ๔ แล้วอย่างนี้ ทำให้มากแล้วอย่างนี้แล
ชื่อว่าบำเพ็ญโพชฌงค์ ๗ ให้บริบูรณ์ได้.

กถํ ภาวิตา จ, ภิกฺขเว, สตฺต โพชฺฌนฺคา กถํ พหุลีกตา วิชฺชาวิมุตฺตํ ปริปุเรนฺติ ?

อิธ, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ สติสมฺโพชฺฌนฺคํ ภาเวติ วิเวกนิสฺสิตํ วิราคนิสฺสิตํ นิโรธนิสฺสิตํ ไวสุสคฺค-
ปริณามํ. ธมฺมวิจยสมฺโพชฺฌนฺคํ ภาเวติ... วิริยสมฺโพชฺฌนฺคํ ภาเวติ... ปิตีสมฺโพชฺฌนฺคํ ภาเวติ...
ปสฺสทฺธิสมฺโพชฺฌนฺคํ ภาเวติ... สมาธิสมฺโพชฺฌนฺคํ ภาเวติ... อุเปกฺกขาสมฺโพชฺฌนฺคํ ภาเวติ
วิเวกนิสฺสิตํ วิราคนิสฺสิตํ นิโรธนิสฺสิตํ ไวสุสคฺคปริณามํ.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุที่เจริญโพชฌงค์ ๗ แล้วอย่างไร ทำให้มากแล้วอย่างไร จึงบำเพ็ญ
วิชาและวิมุตติให้บริบูรณ์ได้ ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมเจริญสติ
สัมโพชฌงค์อันอาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ อันน้อมไปเพื่อความปลดปล่อย
ย่อมเจริญธรรมวิจยสัมโพชฌงค์... ย่อมเจริญวิริยสัมโพชฌงค์... ย่อมเจริญปิตีสัมโพชฌงค์...
ย่อมเจริญปัสสทฺธิสัมโพชฌงค์... ย่อมเจริญสมาธิสัมโพชฌงค์... ย่อมเจริญอุเบกขาสัม-
โพชฌงค์อันอาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ อันน้อมไปเพื่อความปลดปล่อย.

เอวํ ภาวิตา โข, ภิกฺขเว, สตฺต โพชฺฌนฺคา เอวํ พหุลีกตา วิชฺชาวิมุตฺตํ ปริปุเรนฺติ. (ม ๑๑๘)

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุที่เจริญโพชฌงค์ ๗ แล้วอย่างนี้ ทำให้มากแล้วอย่างนี้แล
ชื่อว่าบำเพ็ญวิชาและวิมุตติให้บริบูรณ์ได้.

เสยยถาปี, หตฺถิมโก มหนฺตํ ฏมฺภํ ปถวียํ นิขณิตฺวา อารญญกสฺส นาคสฺส คีวายํ อุปนิพนฺชติ
อารญญกานญฺเจว สีลานํ อภินิมฺมทนาย อารญญกานญฺเจว สรสงฺกปฺปานํ อภินิมฺมทนาย
อารญญกานญฺเจว ทรกกิลมถปรีฟ้าหานํ อภินิมฺมทนาย คามนฺเต อภิมายปนาย มนุสฺส
กนฺเตสฺส สีเลสฺส สมหายปนาย; เอวเมว โข, อริยสาวกสฺส อิมเ จตฺตารโ สติปญฺจานา เจตโส
อุปนิพนฺชนา โหนฺติ เคหสิตานญฺเจว สีลานํ อภินิมฺมทนาย เคหสิตานญฺเจว สรสงฺกปฺปานํ
อภินิมฺมทนาย เคหสิตานญฺเจว ทรกกิลมถปรีฟ้าหานํ อภินิมฺมทนาย ฃายสฺส อธิคมาย
นิพฺพานสฺส สจฺฉิกิริยา. (ม ๑๒๕)

เปรียบเหมือนความขี้ผึ้งเสาะตะลุ่ยใหญ่ลงในแผ่นดิน ล่ามคอข้างป่าไว้มั่นคง เพื่อแก้ไขความ
ปกติของสัตว์ป่า แก้ไขความดำริพละนของสัตว์ป่า แก้ไขความกระวนกระวาย-ความลำบากใจ-
และความเร่าร้อนใจของสัตว์ป่า เพื่อให้ข้างป่าเชือกนั้นอภิมายในแดนบ้าง ให้บันเทิงในความ
ปกติที่มนุษย์ต้องการ ฉันทใด ฉันทนั้นเหมือนกันแล สติปัฏฐาน ๔ นี้ ชื่อว่าเป็นหลักผูกใจของ
อริยสาวก เพื่อแก้ไขความปกติชนิดอาศัยเรือน แก้ไขความดำริพละนชนิดอาศัยเรือน แก้ไข
ความกระวนกระวาย-ความลำบากใจ-และความเร่าร้อนใจชนิดอาศัยเรือน เพื่อบรรลุญาย-
ธรรม เพื่อกระทำพระนิพพานให้แจ้ง.

๘) สมมาสมาธิ สัมมาสมาธิ

ยา โข, อาวุโส วิสาข, จิตฺตสฺส เอกคฺคตา อัย สมมาธิ; จตฺตารโ สติปญฺจานา สมมาธินิมิตฺตา;
จตฺตารโ สมมปฺปชานา สมมาธิปริกฺขาร. ยา เตสํเยว ฐมฺมานํ อาเสวนา ภาวนา พหุสี-
กมฺม,

ดูกรวิสาขะผู้มีอายุ ความที่จิตมีอารมณ์เป็นอย่างเดียว เป็นสมาธิ สติปัฏฐาน ๔ เป็นนิมิต
(เหตุ) ของสมาธิ สัมมปฺปชาน ๔ เป็นบริวาร(เครื่องอุดหนุน) ของสมาธิ ความเสพคุ่น
ความเจริญ ความทำให้มากซึ่งธรรมเหล่านั้นแหละ.

อัย เอตฺถ สมมาธิภาวนา. (ม ๔๔)

นี่เป็นการทำให้สมาธิเจริญ.

กตโม จ, ภิกฺขเว, สมมาสมาธิ ?

ดูกรภิกษุทั้งหลาย สัมมาสมาธิเป็นไฉน.

อิฐ, ภิกขเว, ภิกขุ วิวิจเจว กาเมหิ วิวิจจ อกุลสเลหิ ธมฺเมหิ สวิตกํ สวิจาร์ วิเวกข์ ปีตีสุขํ
ปจฺมํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหฺรติ. (ที่ ๒๒)

ภิกษุในธรรมวินัยนี้ สงัดจากกาม สงัดจากอกุศลธรรม บรรลุปฐมฌาน มีวิตก มีวิจารณ์
มีปีติและสุขเกิดแต่วิเวกอยู่.

ปจฺมํ โข, อาวุโส, ฌานํ ปญฺจกฺวิปฺปหีนํ, ปญฺจกฺสมนฺหาคตํ. อิธาวุโส, ปจฺมํ ฌานํ
สมาปนฺนสฺส ภิกขุโน กามจฺจนฺโท ปหีนํ โหติ, พฺยาปาโท ปหีนํ โหติ, ถีนมิทฺธํ ปหีนํ
โหติ, อุทฺตจฺจกุกฺกจฺจํ ปหีนํ โหติ, วิจิกฺจนา ปหีนํ โหติ; วิตกฺโก จ วตฺตติ, วิจาร์โร จ ปีติ จ
สุขญฺจ จิตฺเตกคฺคตา จ. (ม ๓๕)

ปฐมฌาน ละองค์ ๕ ประกอบด้วยองค์ ๕ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เข้าปฐมฌาน ละกาม-
ฉันทะได้แล้ว ละพยาบาทได้แล้ว ละถีนมิทถะได้แล้ว ละอุทจจกุกกจจะได้แล้ว
ละวิจิกจนาได้แล้ว มีวิตก วิจารณ์ ปีติ สุข และ เอกัคคตา เป็นไปอยู่.

วิตกฺกวิจารานํ รูปสฺมา อชฺชตฺตํ สมฺปสาหนํ เจตโส เอโกทิกาวํ อวิตกํ อวิจาร์ สมฺมาธิขฺ
พีตีสุขํ ทฺติยํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหฺรติ. (ที่ ๒๒)

บรรลุทุติยฌาน มีความผ่อนคลายแห่งจิตในภายใน มีความเป็นธรรมเอกผุดขึ้น
เพราะวิตก วิจารณ์สงบไป ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีปีติและสุขเกิดแต่สมาธิอยู่.

ตสฺมี สมเย ทิวฺงคิกํ ฌานํ โหติ: ปีติ, สุขํ, จิตฺตสฺส เอกคฺคตา. (ฌานวิภังค)

ในสมัยนั้น ฌานมีองค์สามคือ ปีติ สุข และ เอกัคคตา (ความมีอารมณ์เดียว) แห่งจิต.

ปีติยา จ วิราคา อุเปกฺขโก จ วิหฺรติ, สโต จ สมฺปชาโน, สุขญฺจ กาเยน ปฏฺฐิสฺสเวเทติ,
ยํ ตํ อริยา อาจิกฺขนฺติ ‘อุเปกฺขโก สติมา สุขวิหารี’ติ ตฺติยํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหฺรติ. (ที่ ๒๒)

เพราะความจางคลายแห่งปีติ เป็นผู้มีอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ และเสวยความสุขอยู่ด้วย
นามกาย เข้าถึงตติยฌาน ชนิดที่พระอริยเจ้าทั้งหลายสรรเสริญว่า ผู้ได้ฌานนี้เป็นผู้มี
อุเบกขา มีสติ อยู่เป็นปกติสุข.

ตสฺมี สมเย ทฺวํงคิกํ ฌานํ โหติ: สุขํ, จิตฺตสฺส เอกคฺคตา. (ฌานวิภังค)

ในสมัยนั้น ฌานมีองค์สองคือ สุข และ เอกัคคตาแห่งจิต.

สุขุส จ ปหานา ทุกขสุส จ ปหานา ปุพฺเพว โสมนสุสโทมนสุสานํ อตฺตงฺคมา อทุกฺขม-
สุข์ อุเปกฺขาสติปาริสฺสุทฺธิ จตฺตถํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหริติ. อโย วุจฺจติ, ภิกฺขเว, สมฺมาสมาธิ.
(ที่ ๒๒)

เพราะละสุขละทุกข์เสียได้ เพราะการดับไปแห่งโสมนัสและโทมนัสในกาลก่อน
ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข มีอุเบกขาเป็นเหตุให้สติบริสุทธิ์อยู่ได้ ย่อมอยู่ด้วยการเข้าถึงตถุถฌาน
คุณภิกษุทั้งหลาย นี้เราเรียกว่า สัมมาสมาธิ.

ตสมิ สมเย ทฺวํคิกํ ฌานํ โหติ: อุเปกฺขา, จิตฺตสุส เอกคคฺตา. (ฌานวิงฺค)

ในสมัยนั้น ฌานมีองค์สองคือ อุเบกขา และ เอกัคคตาแห่งจิต.

สมาธิ, ภิกขเว, ภาเวถ; สมาหิโต, ภิกขเว, ภิกขุ ยถาภูตํ ปชานาติ. ภิกขเว ยถาภูตํ ปชานาติ?
รูปสุส สมุทยณฺจ อตฺตงฺคมณฺจ, เวทนาย สมุทยณฺจ อตฺตงฺคมณฺจ, สณฺณาย สมุทยณฺจ อตฺตงฺค-
มณฺจ, สงฺขารานํ สมุทยณฺจ อตฺตงฺคมณฺจ, วิญฺญาณสุส สมุทยณฺจ อตฺตงฺคมณฺจ. (สํ ๒๒.๕)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงเจริญสมาธิ ภิกษุผู้มีจิตตั้งมั่นแล้ว ย่อมรู้ชัดตามความเป็น
จริง ก็ภิกษุย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริงอย่างไร ย่อมรู้ชัดซึ่งความเกิดและความดับแห่งรูป
ความเกิดและความดับแห่งเวทนา ความเกิดและความดับแห่งสัญญา ความเกิดและความดับ
แห่งสังขาร ความเกิดและความดับแห่งวิญญาณ.

รูปฺปาทานกฺขนฺโธ, เวทฺนฺปาทานกฺขนฺโธ, สณฺณฺปาทานกฺขนฺโธ, สงฺขารฺปาทานกฺขนฺโธ,
วิญฺญาณฺปาทานกฺขนฺโธ. อิมะ ฐมฺมา อภิญฺญา ปริณฺเวยฺยา... อวิชฺชา จ ภวตฺตณฺหา จ --
อิมะ ฐมฺมา อภิญฺญา ปหาตพฺพา...สมโถ จ วิปฺสฺสนา จ -- อิมะ ฐมฺมา อภิญฺญา ภาเวตพฺพา
.... วิชฺชา จ วิมุตฺติ จ -- อิมะ ฐมฺมา อภิญฺญา สจฺฉิกาทพฺพา. (ม ๑๔๙)

อุปาทานชั้น ๕ ได้แก่ อุปาทานชั้น คือรูป คือเวทนา คือสัญญา คือสังขาร คือวิญญาณ
เหล่านี้ชื่อว่า ธรรมที่ควรกำหนดรู้ด้วยปัญญาอันยิ่ง. อวิชชาและภวตตณหา เหล่านี้ชื่อว่าธรรม
ที่ควรละด้วยปัญญาอันยิ่ง. สมถะและวิปัสสนา เหล่านี้ชื่อว่าธรรมที่ควรเจริญด้วยปัญญาอันยิ่ง.
วิชชาและวิมุตติ เหล่านี้ชื่อว่าธรรมที่ควรทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่ง.

อโย โข สา, ภิกฺขเว, มชฺฌิมา ปฏฺฐิปาทา ตถาคเตน อภิสมฺพุทฺธา จกฺขุกรณิ ฌานกรณิ อุปสมาย
อภิญฺยาย สมฺโพธาย นิพฺพานาย สํวตฺตติ. (สํ ๕๖.๑๑)

นี่แลคือปฏิปทาสายกลางนั้น ที่ตถาคตได้ตรัสรู้แล้วด้วยปัญญาอันยิ่ง ทำดวงตาให้เกิด
ทำญาณให้เกิด ย่อมเป็นไปเพื่อความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อพระนิพพาน.

เอตตฺวหิ ตุมฺเห ปฏฺฐิปนฺนา,
อกฺขาโต โว มยา มคฺโค,
ตุมฺเหหิ กิจฺจมาตปฺปํ,
ปฏฺฐิปนฺนา ปโมกฺขนฺติ,

ทุกฺขสฺสหนฺตํ กิริสฺสถ.
อณฺณาย สลฺลกนฺตํ
อกฺขาตาโร ตถาคตา.
ฉมายิโน มารพฺนฺนา. (ธ ๒๗๕)

ด้วยว่าเธอทั้งหลายดำเนินไปตามทางนี้แล้ว จักทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ เราทราบชัดธรรมเป็นที่
สลัดกิเลสเพียงดังลูกศรออก ได้บอกทางแก่พวกเธอทั้งหลายแล้ว เธอทั้งหลายพึงทำความ
เพียรเครื่องยังกิเลสให้เร้าร้อนเถิด พระตถาคตทั้งหลายเป็นแต่ผู้บอก ชนทั้งหลาย ดำเนินไป
แล้ว เฟื่องพินิจ ย่อมจะพ้นจากเครื่องผูกแห่งมารได้.

มคฺคภาวนานุปฺพุทา ปฏฺฐิปา ปฏฺฐิปาเป็นไปโดยลำดับเพื่อเจริญมรรค

อิธ, ภิกฺขเว, ตถาคโต โลกเก อฺปฺปชฺชติ อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ วิชฺชาจรณสมฺปนฺโน สฺคโต โลกวิทู
อนฺุตฺโตโร ปุริสทมฺมสารถิ สตฺถา เทวมนุสฺसानํ พุทฺโธ ภควา. โส อิมํ โลกํ สเทวํ
สมารกํ สพรหมกํ สสฺสมณพฺราหฺมณีนํ ปชฺชํ สเทวมนุสฺสํ สยํ อภิญฺญา สจฺฉิกิตฺวา ปเวเทติ.
โส ฌมฺมํ เทเสติ อาทิกฺลฺยาณํ มชฺฌเมกฺลฺยาณํ ปริโยสานกฺลฺยาณํ สาทถํ สพฺยณฺชนํ; เกวลปริ-
ปุณฺณํ ปริสุทฺธํ พฺรหฺมจริยํ ปกาเสติ.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ตถาคตอุบัติในโลกนี้ เป็นอรหันต์ รู้เองโดยชอบ ถึงพร้อมแล้วด้วยวิชา
และจรณะ ไปดีแล้ว เป็นผู้รู้แจ้งโลก เป็นสารถีฝึกบุรุษที่ควรฝึก ไม่มีผู้อื่นยิ่งกว่า เป็นศาสดา
ของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เป็นผู้ตื่นแล้ว เป็นผู้จำแนกธรรมนั้น ตถาคตนั้น ทำให้แจ้งซึ่ง
โลกนี้ เป็นไปกับด้วยเทวดา มารโลก พรหมโลก และหมู่สัตว์ เป็นไปกับด้วยสมณพราหมณ์
พร้อมทั้งเทวดาและมนุษย์ ด้วยปัญญาอันยิ่ง ด้วยตนเองแล้ว สอนผู้อื่นให้รู้ตาม ตถาคตนั้น
ย่อมแสดงธรรม งามในเบื้องต้น งามในท่ามกลาง งามในที่สุด ประกาศพรหมจรรย์ พร้อม
ทั้งอรรถ พร้อมทั้งพยัญชนะ บริสุทฺธิ์ บริบูรณํ สิ้นเชิง.

(สทฺธาปฏฺฐิลาโภ; เนกขมฺมสงฺกปฺไป) ตํ ฌมฺมํ สฺนฺนาติ คหปติ วา คหปติปฺุตฺโต วา อณฺณตรสฺมึ
วา กุเล ปจฺจาสาโต. โส ตํ ฌมฺมํ สุตฺวา ตถาคเต สทฺธํ ปฏฺฐิภฺตติ. โส เตน สทฺธาปฏฺฐิ-
ลาภาน สมฺนฺนาคโต อิติ ปฏฺฐิสถฺวจิกฺขติ -- ‘สมฺพทาโธ ฆราวาโส ราชปฺโถ, อพฺโฆกาโส ปพฺพชฺชา.
นยิทํ สุกโร อคารํ อชฺฌมาวสตา เอกนฺตปริปุณฺณํ เอกนฺตปริสุทฺธํ สงฺขลฺลิตํ พฺรหฺมจริยํ จริตุ.
ยํนฺนาหํ เกสมสฺสํ โอาหาเรตฺวา, กาสายานิ วตฺถานิ อจฺจาทฺเตวา, อคารสฺมา อนคาริยํ
ปพฺพเชยฺยน’ติ. โส อปฺเรน สมเยน อปฺปํ วา โภคกฺขนฺธํ ปหาย, มหนฺตํ วา โภคกฺขนฺธํ

ปหาย, อปป์ วา ชาติปริวภูฏี ปหาย, มหนต์ วา ชาติปริวภูฏี ปหาย, เกสมสฺลฺ
โอหาเรตฺวา, กาสยานิ วตฺถานิ อจฺฉาเทตฺวา, อคารสฺมา อนคาริยํ ปพฺพชติ.

คฤหบดี คฤหบดีบุตร หรือผู้ที่เกิดแล้วในสกุลใดสกุลหนึ่ง ย่อมฟังคำนั้น ครั้นได้ฟังธรรมนั้น
แล้ว ย่อมได้เฉพาะซึ่งศรัทธาในพระตถาคต เขาประกอบด้วยการได้เฉพาะซึ่งศรัทธา ย่อม
พิจารณาเห็นแม้ตั้งนี้ว่า ‘ฉรวาสเป็นที่คับแคบ เป็นทางมาแห่งกิเลส เพียงตั้งฐลี บรรพชา
เป็นโอกาสอันปลอดโปร่ง การที่ผู้ครองเรือนจะประพฤติพรหมจรรย์ให้บริบูรณ์ ให้บริสุทธิ์
โดยส่วนเดียว ดุจสังข์ที่ขัดแล้วนี้ หาเป็นกิจอันใครๆ กระทำได้โดยง่ายไม่ อย่างกระนั้นเลย
เราพึงปลงผมและหนวด นุ่งห่มผ้ากาสาวพัสตร์ ออกจากเรือน บวชเป็นบรรพชิตเถิด’ ใน
สมัยต่อมา เขาละกองโกศสมบัติน้อยใหญ่ ละเครื่องญาติน้อยใหญ่ ปลงผมและหนวด นุ่งห่ม
ผ้ากาสาวพัสตร์ ออกจากเรือน บวชเป็นบรรพชิต.

(สมมามมฺนฺโต) โส เอวํ ปพฺพชิตฺต สฺมาโน ภิกฺขุณฺโณ ลิกฺขาสาชีวสฺมาปฺนฺโน ปาณาติปาตํ ปหาย
ปาณาติปาตา ปฏฺวิโรโต โหติ, นิหิตทณฺโฑ นิหิตสฺตฺโถ ลชฺซี ทยาปฺนฺโน สพฺพปาณญฺจิตฺตา-
นุกมฺปิ วิหฺรติ. “อทินฺนาทานํ ปหาย อทินฺนาทานา ปฏฺวิโรโต โหติ, ทินฺนาทายํ ทินฺนปาฏฺภิงฺซี
อเถเนน สฺจฺฉิญฺเตน อตฺตนา วิหฺรติ. “อพฺรหฺมจฺริยํ ปหาย พฺรหฺมจฺริ โหติ, อาราจฺริ วิโรโต
เมธฺนา คามธฺมา.

กุลบุตรนั้นบรรพชาแล้วอย่างนี้ เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยสิกขาสาชีพของภิกษุทั้งหลาย ละการฆ่า
สัตว์ เว้นขาดจากการฆ่าสัตว์ วางทัณฑะ วางศาสตรา มีความละอาย มีความเอ็นดู มีความ
กรุณา หวังผลประโยชน์แก่สัตว์ทั้งปวงอยู่ ละการลักทรัพย์ เว้นขาดจากการลักทรัพย์ รับแต่
ของที่เขาให้ ต้องการแต่ของที่เขาให้ ไม่ประพฤติตนเป็นขโมย เป็นผู้สะอาดอยู่ ละกรรมที่
เป็นข้าศึกแก่พรหมจรรย์ ประพฤติพรหมจรรย์ ประพฤติห่างไกล เว้นขาดจากเมถุนอันเป็น
กิจของชาวบ้าน.

(สมมาวาจา) มุสฺวาทํ ปหาย มุสฺวาทา ปฏฺวิโรโต โหติ, สจฺจวาที สจฺจสนฺโธ เถโต ปจฺจยฺโก
อวิสฺวาทโก โลกสฺส. “ปีสุณฺว วาจํ ปหาย ปีสุณฺวาย วาจาเย ปฏฺวิโรโต โหติ อีโต สุตฺวา น อมฺตร
อกฺขาตา อิเมสฺส เภทาย, อมฺตร วา สุตฺวา น อิเมสฺส อกฺขาตา อมฺลฺส เภทาย. อิติ ภินฺนानํ วา
สนฺธาตา, สหิตานํ วา อนฺุปฺปาทา สมนฺคฺคาราโม สมนฺคฺครโต สมนฺคฺคนฺนที, สมนฺคฺคกรณฺี
วาจํ ภาสิตา โหติ. “ผรุสฺสํ วาจํ ปหาย ผรุสฺสาย วาจาเย ปฏฺวิโรโต โหติ ยา สา วาจา เนลา
กณฺณสฺสุขา เปมฺนียา ททงฺคมา โปรี พฺหุชนกนฺตา พฺหุชนมนฺปา ตถารูปี วาจํ ภาสิตา โหติ.
“สมฺพฺปฺปลาปี ปหาย สมฺพฺปฺปลาปา ปฏฺวิโรโต โหติ, กาลวาที ภูตวาที อตฺถวาที ธมฺมวาที
วินยวาที, นิธานวตี วาจํ ภาสิตา กาลเนน, สาปเทสฺสํ ปริยนฺตวตี อตฺถลํหิตํ.

ละการพูดเท็จ เว้นขาดจากการพูดเท็จ มีปกติพูดความจริง เชื่อมต่อคำจริง มีคำพูดมั่นคง มีคำพูดที่ควรเชื่อถือ ไม่พูดให้คลาดเคลื่อนต่อชาวโลก ละคำส่อเสียด เว้นขาดจากคำส่อเสียด ฟังจากข้างนี้แล้วไม่ไปบอกข้างโน้น เพื่อให้คนหมู่นี้แตกร้างกัน หรือฟังจากข้างโน้นแล้วไม่มาบอกข้างนี้ เพื่อให้คนหมู่นี้แตกร้างกัน สมานคนที่แตกร้างแล้วบ้าง ส่งเสริมคนที่พร้อมเพรียงกันแล้วบ้าง ชอบคนผู้พร้อมเพรียงกัน ยินดีในคนผู้พร้อมเพรียงกัน เพลิดเพลินในคนผู้พร้อมเพรียงกัน กล่าวแต่คำที่ทำให้คนพร้อมเพรียงกัน ละคำหยาบ เว้นขาดจากคำหยาบ กล่าวแต่คำที่ไม่มีโทษ เพราะหู ชวนให้รัก จับใจ เป็นของชาวเมือง คนส่วนมากรักใคร่ พอใจ ละคำเพื่อเจ้อ เว้นขาดจากคำเพื่อเจ้อ พูดถูกกาล พูดแต่คำจริง พูดอิงอรรถ พูดอิงธรรม พูดอิงวินัย พูดแต่คำมีหลักฐาน มีที่อ้างที่กำหนด ประกอบด้วยประโยชน์ โดยกาลอันควร.

(สมมาอาชีโว) โส พืชคามภูตคามสมารมภา ปฏิวิโรโต โหติ, เอกภตติโก โหติ รตตุปรโต, วิโรโต วิกาลโภชนา. นัจจคิตวาทิตวิสุกทสสนา ปฏิวิโรโต โหติ, มาลาคนฺธวิเลปนธารณมณฺฑทน วิญฺสณฺณจฺานา ปฏิวิโรโต โหติ, อุจฺจาสนนมหาสนนา ปฏิวิโรโต โหติ, ชาตฺรุปรชตปฏิกฺคหณา ปฏิวิโรโต โหติ, อามกธณฺณปฏิกฺคหณา ปฏิวิโรโต โหติ, อามกมฺสปฏิกฺคหณา ปฏิวิโรโต โหติ, อิตฺถิกุมาริกปฏิกฺคหณา ปฏิวิโรโต โหติ, ทาลิสทาสปฏิกฺคหณา ปฏิวิโรโต โหติ, อเชลก ปฏิกฺคหณา ปฏิวิโรโต โหติ, กุกฺกุฏสฺฐกรปฏิกฺคหณา ปฏิวิโรโต โหติ, หตฺถิกวาสุสวลว ปฏิกฺคหณา ปฏิวิโรโต โหติ, เขตตวตฺถุปฏิกฺคหณา ปฏิวิโรโต โหติ, พุเตยฺยปหิณฺคมนาญโยคา ปฏิวิโรโต โหติ, กยวิกฺกยา ปฏิวิโรโต โหติ, ตฺลากุฏฺ-กํสฺกุฏฺ-มานกุฏฺ ปฏิวิโรโต โหติ, อุกฺโกฏฺ-วณฺจน-นิกฺคิ-สาจโยคา ปฏิวิโรโต โหติ, ฉะทน-วธ-พนฺธน-วิปราโมส-อาโลป-สทสาการา ปฏิวิโรโต โหติ.

เว้นขาดจากการพรากรพืชคามและภูตคาม ฉันทนเดียว เว้นการฉันทนในราตรี งดจากการฉันทนในเวลาวิกาล เว้นขาดจากการฟ้อนรำขับร้อง ประโคมดนตรี และดูการเล่นอันเป็นข้าศึกแก่กุศล เว้นขาดจากการตัดทรง ประดับ และตบแต่งร่างกายด้วยดอกไม้ของหอม และเครื่องประเทืองผิวอันเป็นฐานแห่งการแต่งตัว เว้นขาดจากการนอนบนที่นอนอันสูงใหญ่ เว้นขาดจากการรับทองและเงิน เว้นขาดจากการรับธัญญาหารดิบ เว้นขาดจากการรับเนื้อดิบ เว้นขาดจากการรับสตรีและกุมารี เว้นขาดจากการรับทาสีและทาส เว้นขาดจากการรับแพะและแกะ เว้นขาดจากการรับไก่และสุกร เว้นขาดจากการรับช้าง-โค-ม้า-และลา เว้นขาดจากการรับไร่นาและที่ดิน เว้นขาดจากการประกอบทูตกรรมและการรับใช้ เว้นขาดจากการซื้อการขาย เว้นขาดจากการโกงด้วยตาชั่ง-การโกงด้วยของปลอม-และการโกงด้วยเครื่องตวงวัด เว้นขาดจากการรับสินบน-การล่อลวงและ การตลบตะแลง เว้นขาดจากการตัด-การฆ่า-การจองจำ-การตีชิง-การปล้น-การกรรโชก.

ภิกษุเหล่านั้นย่อมทำความรู้สึกตัวในการก้าว ในการถอย ในการแล ในการเหลียว ในการคู้เข้า ในการเหยียดออก ในการทรงผ้าสังฆาฏิ บาตร และจีวร ในการฉัน การดื่ม การเคี้ยว การ ลืม ในการถ่ายอุจจาระปัสสาวะ ย่อมทำความรู้สึกตัว ในการเดิน การยืน การนั่ง การหลับ การตื่น การพูด และการนิ่ง.

(สมมาสมาธิ) โส อิมินา จ อริเยน สীগฺขนฺธเณ สมฺนฺนาโคโต, อิมินา จ อริเยน อินฺทฺริยสฺมฺเรณ สมฺนฺนาโคโต, อิมินา จ อริเยน สติสมฺปชฺฌเณน สมฺนฺนาโคโต, วิวิตฺตํ เสนาสนํ ภาชติ -- อรณฺญํ รุกฺขมฺมูลํ ปพฺพตํ กนฺทํ คิริคฺคํ สุสานํ วนปตฺถํ อพฺโฆกาฬํ ปลาตปฺปญฺชํ. โส ปจฺจมาตฺตํ ปิณฺฑ- ปาตปฏิกฺกนฺโต นิสีหติ ปลลฺงกํ อากฺขิตฺวา, อุชฺฐํ กายํ ปณฺธิชฺชา, ปริมุขํ สตี อุปฏฺฐเปตฺวา. โส อภิชฺฌํ โลเก ปหาย วิคตฺตภิชฺฌเณน เจตฺสา วิหฺรติ, อภิชฺฌาย จิตฺตํ ปริโสเชติ; พฺยาปาทปฺโทสํ ปหาย อพฺยาปนฺนจิตฺโต วิหฺรติ, สพฺพปาณญฺตฺหิตานุกมฺปี, พฺยาปาทปฺโทสา จิตฺตํ ปริโสเชติ; ถีนมิทฺธํ ปหาย วิคตฺถีนมิทฺธํ วิหฺรติ อาโลกสณฺณิ, สโต สมฺปชฺชาโน, ถีนมิทฺธา จิตฺตํ ปริโสเชติ; อุทฺถจฺจกุกฺกจฺจํ ปหาย อนฺุทฺธโต วิหฺรติ อชฺฌตฺตํ วุปฺสนฺตจิตฺโต, อุทฺถจฺจกุกฺกจฺจา จิตฺตํ ปริโสเชติ; วิจิกิจฺจนํ ปหาย ติณฺณวิจิกิจฺจเณ วิหฺรติ อกถํกถิ กุสฺเลสุ ฌมฺเมสุ, วิจิกิจฺจาย จิตฺตํ ปริโสเชติ.

ภิกษุเหล่านั้นเป็นผู้ประกอบด้วยศีลขั้นอันเป็นอริยะอันเป็นอริยะสังวร สติสัมปชัญญะและสันโดษ อันเป็นอริยะเช่นนี้แล้ว ย่อมเสพเสนาสนะอันสงัด คือ ป่า โคนไม้ ภูเขา ชอกเขา ถ้ำ ป่าช้า ป่าช้า ที่แจ้ง ลอมฟาง ในเวลาภายหลังภัตร เขากลับจากบิณฑบาตแล้ว นั่งคู้บัลลังก์ ตั้งกาย ตรง ดำรงสติไว้เฉพาะหน้า ภิกษุเหล่านั้นละความเพ่งเล็งในโลก มีจิตปราศจากความเพ่งเล็งอยู่ ย่อมชำระจิตให้บริสุทธิ์จากความเพ่งเล็งได้ ละความประทุษร้ายคือพยาบาท ไม่คิดพยาบาท มีความกรุณา หวังประโยชน์แก่สัตว์ทั้งปวงอยู่ ย่อมชำระจิตให้บริสุทธิ์จากความประทุษร้าย คือความพยาบาทได้ ละถีนมิทฺธะได้แล้ว เป็นผู้ปราศจากถีนมิทฺธะ มีความกำหนดหมายอยู่ที่แสงสว่าง มีสติสัมปชัญญะอยู่ ย่อมชำระจิตให้บริสุทธิ์จากถีนมิทฺธะ ละอุทฺทจฺจกุกฺกจฺจะได้ แล้ว เป็นผู้ไม่ฟุ้งซ่าน มีจิตสงบ ณ ภายในอยู่ ย่อมชำระจิตให้บริสุทธิ์จากอุทฺทจฺจกุกฺกจฺจะได้ ละวิจิกิจฺจนํได้แล้ว เป็นผู้ข้ามพ้นวิจิกิจฺจนํ ไม่มีความกลางแกลงในกุศลธรรมทั้งหลายอยู่ ย่อมชำระจิตใจให้บริสุทธิ์จากวิจิกิจฺจนํได้.

โส อิมฺ ปญฺจ นีวรเณน ปหาย เจตฺโส อุปกฺกิลเส ปณฺณาย ทพฺพลีกรเณ, วิวิจฺเจว กาเมหิ วิวิจฺจ อกุสเลหิ ฌมฺเมหิ สวิตกฺกํ สวิจาร์ วิเวกขํ ปิติสฺสุขํ ปจฺมํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหฺรติ. ปฺน จปรํ, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ วิตกฺกวิจาร์ณํ วุปฺสมา อชฺฌตฺตํ สมฺปสาหนํ เจตฺโส เอโกทิกาวํ อวิตกฺกํ อวิจาร์ สมฺมาชิขํ ปิติสฺสุขํ ทฺติยํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหฺรติ. ปิตฺติยา จ วิรคา อุเปกฺขโก จ วิหฺรติ, สโต จ สมฺปชฺชาโน, สุขณฺจ กายเณ ปฏฺฐิสฺเวเทติ, ยํ ตํ อริยา อาจิกฺขนฺติ ‘อุเปกฺขโก สติมา สุขวิหารี’ติ

เมื่อเธอรู้เห็นอย่างนี้ จิตย่อมหลุดพ้นแม้จากกามาสวะ แม้จากภวาสวะ แม้จากอวิชชาสวะ เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็มีญาณว่าหลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำ ทำเสร็จแล้ว กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้มิได้มี.

‘อกุปฺปา เม วิมุตฺติ, อยมฺนฺติมา ชาติ, นตฺถิ ทานิ ปฺุนพฺภโว’ติ. (ม ๒๖)

ความพ้นวิเศษของเราไม่กลับกำเร็บ ชาตินี้เป็นที่สุด ภพใหม่ไม่มีต่อไป.

“เสยฺยถาปิ ภิกฺขุ เตลณฺจ ปฏฺิจฺจ วฏฺฏินฺณจ ปฏฺิจฺจ เตลปฺปทีโป ฉายติ ตสฺสเสว เตลสฺส จ วฏฺฏินฺญา จ ปริยาทานา อณฺณสฺส จ อนฺุพหารา อนาหาโร นิพฺพายติ; เอวเมว โข ภิกฺขุ กายปริยฺนฺตฺกั เวหนํ เวทยมาโน ‘กายปริยฺนฺตฺกั เวหนํ เวทยามี’ติ ปชานาติ ชีวิตปริยฺนฺตฺกั เวหนํ เวทยมาโน ‘ชีวิตปริยฺนฺตฺกั เวหนํ เวทยามี’ติ ปชานาติ ‘กายสฺส เกทา ปริ มรณา อุทฺธํ ชีวิตปริยาทานา อีเรว สพฺพเวทยิตานิ อนภินนฺทิตานิ สีตฺติภวิสฺสนฺตฺติ’ติ ปชานาติ. ตสฺมา เอวํ สมฺนฺนาคโต ภิกฺขุ อิมินา ปรมฺเณ ปญฺญาธิจฺจฺจาเนน สมฺนฺนาคโต โหติ.

เอสา หิ, ภิกฺขุ, ปรมฺา **อริยา ปญฺญา** ยทฺธิ -- สพฺพทฺกฺชกฺชเย ฉาณํ.

ดูกรภิกษุ เปรียบเหมือนประทีปน้ำมัน อาศัยน้ำมันและไส้ จึงโพลงอยู่ได้ เพราะสิ้นน้ำมัน และไส้ นั้น และไม่เติมน้ำมันและไส้อื่น ย่อมเป็นประทีปที่หมดเชื้อดับไป ฉนั้นใด ดูกรภิกษุ ฉนั้นนั้นเหมือนกันแล บุคคลนั้นเมื่อเสวยเวทนามีกายเป็นที่สุด ย่อมรู้สึกว่ กำลังเสวยเวทนามีกายเป็นที่สุด เมื่อเสวยเวทนามีชีวิตเป็นที่สุด ย่อมรู้สึกว่ กำลังเสวยเวทนามีชีวิตเป็นที่สุด และรู้สึกว่ เบื้องหน้าแต่สิ้นชีวิต เพราะตายไปแล้ว ความเสวยอารมณ์ทั้งหมดที่ยินดีกันแล้ว ในโลกนี้แล จักเป็นของสงบ เพราะเหตุฉนั้น ผู้ถึงพร้อมด้วยความรู้สึกอย่างนี้ ชื่อว่าเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยปัญญาอันเป็นธรรมควรตั้งไว้ในใจอย่างยิ่งประการนี้ ก็ปัญญานี้ คือความรู้ในความสัมพันธ์ทั้งปวง เป็นปัญญาอันประเสริฐยิ่ง.

ตสฺส สา วิมุตฺติ สจฺเจ จิตฺตา อกุปฺปา โหติ. ตณฺหิ, ภิกฺขุ, มุสา ยํ โมสฺสมฺมํ, ตํ สจฺจํ ยํ อโมสฺสมฺมํ นิพฺพานํ. ตสฺมา เอวํ สมฺนฺนาคโต ภิกฺขุ อิมินา ปรมฺเณ สจฺจฺจาธิจฺจฺจาเนน สมฺนฺนาคโต โหติ. เอตณฺหิ, ภิกฺขุ, ปรมํ **อริยสจฺจํ** ยทฺธิ -- อโมสฺสมฺมํ นิพฺพานํ.

ความหลุดพ้นของเขานั้น จัดว่าตั้งอยู่ในสัจจะ เป็นคุณไม่กำเร็บ ดูกรภิกษุ เพราะสิ่งที่เปเล่า ประโยชน์เป็นธรรมดา นั้นเท็จ สิ่งที่ไม่เลอะเลือนเป็นธรรมดา ได้แก่ นิพพาน นั้นจริง ฉนั้น ผู้ถึงพร้อมด้วยสัจจะอย่างนี้ ชื่อว่า เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยสัจจะอันเป็นธรรมควรตั้งไว้ในใจอย่าง ยิ่งประการนี้

ก็สัจจะนี้ คือนิพพาน มีความไม่เลอะเลือนเป็นธรรมดา เป็นสัจจะอันประเสริฐยิ่ง.

ตสฺเสว โข ปน ปุพฺเพ อวิหฺตฺสฺโน อฺปฺธิ โหฺนฺติ สมฺตฺตา สมฺทินฺนา. ตฺยาสฺส ปฺหีนา โหฺนฺติ อฺจฺฉินฺนฺมฺลฺลา ตาลาวตฺถุกฺตา อนฺภาวํกฺตา อายตฺตี อฺนุปฺปาทฺตฺมฺมา. ตสฺมา เอวํ สมฺนฺนาคฺโต ภิกฺขุ อิมินา ปฺรเมฺน จาคาธิจฺ्ञาเนน สมฺนฺนาคฺโต โหฺติ.

เอโส หิ, ภิกฺขุ, ปฺรโม **อริโย จาโค** ยทิทํ -- สพฺพฺพฺธิปฺปฏินิสฺสคฺโค.

อนึ่ง บุคคลนั้นแล ยังไม่ทราบในกาลก่อน จึงเป็นอันพร้อมพร้อม สมทานอุปธิเข้าไป อุปธิเหล่านั้นเป็นอันเขาละได้แล้ว ถอนรากขึ้นแล้ว ทำให้เหมือนตาลยอดด้วนแล้ว ถึงความเป็นอีกไม่ได้ มีความไม่เกิดต่อไปเป็นธรรมดา เพราะฉะนั้น ผู้ถึงพร้อมด้วยการสละอย่างนี้ ชื่อว่า เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยจาคะอันเป็นธรรมควรตั้งไว้ในใจอย่างยิ่งประการนี้ ก็จาคะนี้ คือความสละคืนอุปธิทั้งปวง เป็นจาคะอันประเสริฐยิ่ง.

ตสฺเสว โข ปน ปุพฺเพ อวิหฺตฺสฺโน อภิชฺฌา โหฺติ จฺนฺโท สาราโค. สฺวาสฺส ปฺหีโน โหฺติ อฺจฺฉินฺนฺมฺลฺโล ตาลาวตฺถุกฺโต อนฺภาวํกฺโต อายตฺตี อฺนุปฺปาทฺตฺมฺโม. ตสฺเสว โข ปน ปุพฺเพ อวิหฺตฺสฺโน อาฆาโต โหฺติ พฺยาปาโท สมฺปฺโทโส. สฺวาสฺส ปฺหีโน โหฺติ อฺจฺฉินฺนฺมฺลฺโล ตาลาวตฺถุกฺโต อนฺภาวํกฺโต อายตฺตี อฺนุปฺปาทฺตฺมฺโม. ตสฺเสว โข ปน ปุพฺเพ อวิหฺตฺสฺโน อวิชฺชา โหฺติ สมฺโมโห. สฺวาสฺส ปฺหีโน โหฺติ อฺจฺฉินฺนฺมฺลฺโล ตาลาวตฺถุกฺโต อนฺภาวํกฺโต อายตฺตี อฺนุปฺปาทฺตฺมฺโม. ตสฺมา เอวํ สมฺนฺนาคฺโต ภิกฺขุ อิมินา ปฺรเมฺน อฺปฺสฺมาธิจฺ्ञาเนน สมฺนฺนาคฺโต โหฺติ.

เอโส หิ, ภิกฺขุ, ปฺรโม **อริโย อฺปฺสฺโม** ยทิทํ -- ราคฺโทยสฺโมหํ อฺปฺสฺโม.

อนึ่ง บุคคลนั้นแล ยังไม่ทราบในกาลก่อน จึงมีอภิขมา คือความพอใจ ความกำหนัดยินดี... จึงมีความอาฆาต คือความพยาบาท ความคิดประทุษร้าย... จึงมีอวิชชา คือความหลงงมงาย ราคะ โทสะ โมหะนั้นๆ เป็นอันเขาละได้แล้ว ถอนรากขึ้นแล้ว ทำให้เหมือนตาลยอดด้วนแล้ว ถึงความเป็นอีกไม่ได้ มีความไม่เกิดต่อไปเป็นธรรมดา เพราะฉะนั้น ผู้ถึงพร้อมด้วยความสงบอย่างนี้ ชื่อว่า เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยอุปสมะอันเป็นธรรมควรตั้งไว้ในใจอย่างยิ่งประการนี้ ก็อุปสมะนี้ คือความเข้าไปสงบราคะ โทสะ โมหะ เป็นอุปสมะอันประเสริฐยิ่ง.

‘ปญฺญํ นปฺปมฺชฺเชยฺย, สจฺจมนฺรฺกฺเขยฺย, จาคมนฺพฺรฺหฺเมยฺย, สฺนฺติเมว โส ลิกฺขฺเขยฺยา’ติ.

(ม ๑๔๐)

ไม่พึงประมาทปัญญา พึงตามรักษาสัจจะ พึงเพิ่มพูนจาคะ พึงศึกษาสันติเท่านั้น.

(อรรถดฺ) ‘อสุมี’ติ, ภิกฺขุ, มณฺณิตเมตํ, ‘อยมหฺมสุมี’ติ มณฺณิตเมตํ, ‘ภวิสฺสน’ติ มณฺณิตเมตํ, ‘น ภวิสฺสน’ติ มณฺณิตเมตํ, ‘รูปี ภวิสฺสน’ติ มณฺณิตเมตํ, ‘อรूपี ภวิสฺสน’ติ มณฺณิตเมตํ, ‘สณฺณี ภวิสฺสน’ติ มณฺณิตเมตํ, ‘อสนฺณี ภวิสฺสน’ติ มณฺณิตเมตํ, ‘เนวสณฺณีนาสณฺณี ภวิสฺสน’ติ มณฺณิตเมตํ. มณฺณิตํ, ภิกฺขุ, โรโค มณฺณิตํ คณฺโฑ มณฺณิตํ สลฺลํ. สพฺพมณฺณิตานํ ตฺวเว, ภิกฺขุ, สมตฺติกฺกมา มฺุณี สนฺโตะติ วุจฺจติ. มฺุณี โข ปน, ภิกฺขุ, สนฺโตะ น ชายติ, น ชียติ, น มียติ, น กุปฺปติ, น ปิเหติ. ตณฺหิสฺส, ภิกฺขุ, นตฺถิ เยน ชาเยถ, อชายมาโน ก็ ชียิสฺสติ, อชียมาโน ก็ มียิสฺสติ, อมียมาโน ก็ กุปฺปิสฺสติ, อกุปฺปมาโน ก็ สลฺล ปิเหสฺสติ? (ม ๑๔๐)

ดูกรภิกษุ ความสำคัญตนมีอยู่ตั้งนี้ว่า ‘มีเรา’ “นี่คือเรา’ ‘จักมีเรา’ ‘จักไม่มีเรา’ ‘เราจักมีรูป’ ‘เราจักไม่มีรูป’ ‘เราจักมีสัญญา’ ‘เราจักไม่มีสัญญา’ ‘เราจักมีสัญญาก็มิใช่’ ‘ไม่มีสัญญาก็มิใช่’ ดูกรภิกษุ ความสำคัญตนจัดเป็นโรค เป็นหัวฝี เป็นลูกศร ก็ท่านเรียกบุคคลว่าเป็นมุนีผู้สงบแล้ว เพราะล่วงความสำคัญตนได้ทั้งหมดเทียว และมุนีผู้สงบแล้วแล ย่อมไม่เกิด ไม่แก่ ไม่ตาย ไม่กำเริบ ไม่ทะเยอทะยาน แม้มุนีนั้นก็ไม่มีความที่จะต้องเกิด เมื่อไม่เกิดจักแก่ได้อย่างไร เมื่อไม่แก่จักตายได้อย่างไร เมื่อไม่ตายจักกำเริบได้อย่างไร เมื่อไม่กำเริบจักทะเยอทะยาน เป็นอะไร

(พรหมจรรย์ปริโยสานํ) อิติ โข, พฺราหฺมณ, นยิทํ พฺรหฺมจริยํ ลภสฺสการลิลอกานิสฺสํ, น สีสสมฺปทานิสฺสํ, น สมามิสสมฺปทานิสฺสํ, น ฉานทสฺสนานิสฺสํ. ยา จ โข อยํ, พฺราหฺมณ, อกุปฺปา เจโตวิมุตฺติ -- เอตตฺตถฺมิทํ, พฺราหฺมณ, พฺรหฺมจริยํ, เอตํ สารํ เอตํ ปริโยสานน”ติ. (ม ๒๙)

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ตั้งพรรณนามาจะนั้น พรหมจรรย์นี้ จึงมิใช่มีลาภ สักการะ และความสรรเสริญเป็นอันสงส์ มิใช่มีความถึงพร้อมแห่งศีลเป็นอันสงส์ มิใช่มีความถึงพร้อมแห่งสมาธิเป็นอันสงส์ มิใช่มีญาณทัสสนะเป็นอันสงส์ แต่พรหมจรรย์นี้ มีเจโตวิมุตติอันไม่กำเริบ เป็นประโยชน์ เป็นแก่น เป็นที่สุด.

เยปิ เต อเหตุํ อตีตมทฺธานํ อรหฺนโตะ สมฺมาสมฺพุทฺธา เตปิ ภควนฺโตะ เอตปรมฺเวย สมฺมา ภิกฺขุสงฺฆํ ปฏฺฐิปาเทสุ -- เสยฺยถาปิ เอตฺรหิ มยา สมฺมา ภิกฺขุสงฺโฆ ปฏฺฐิปาทิโตะ. เยปิ เต ภวิสฺสนฺติ อนาคตมทฺธานํ อรหฺนโตะ สมฺมาสมฺพุทฺธา เตปิ ภควนฺโตะ เอตปรมฺเวย สมฺมา ภิกฺขุสงฺฆํ ปฏฺฐิปาเทสฺสนฺติ -- เสยฺยถาปิ เอตฺรหิ มยา สมฺมา ภิกฺขุสงฺโฆ ปฏฺฐิปาทิโตะ. (ม ๕๑)

ข้อนี้เป็นอย่างนั้น พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าเหล่าใด ได้มีแล้วในอดีตกาล แม้พระผู้มีพระภาคเหล่านั้น ก็ทรงให้ภิกษุสงฆ์ปฏิบัติชอบเป็นอย่างยิ่ง ได้เพียงเท่านี้ เหมือนเราให้ภิกษุสงฆ์ปฏิบัติชอบในบัดนี้ พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าเหล่าใด จักมีในอนาคตกาล แม้พระผู้มีพระภาคเหล่านั้น ก็จักทรงให้ภิกษุสงฆ์ปฏิบัติชอบเป็นอย่างยิ่ง ได้เพียงเท่านี้ เหมือนเราให้ภิกษุสงฆ์ปฏิบัติชอบในบัดนี้.

ปัจฉิมวาจา ปัจฉิมวาจา

“ลียา โข ปนानนุท, ตุมหากัง เอวมสฺส -- ‘อดีตตตฺถุกัง ปาวจัน, นตฺถิ โน สตฺถา’”ติ. น โข ปเนตัง, อานนุท, เอวํ ทฏฺฐพฺพ. โย โว, อานนุท, มยา ฐมฺโม จ วินโย จ เทสิโต ปญฺจตฺโต, โส โว มมจฺเจเนน สตฺถา.

ดูกรอานนท์ บางทีพวกเขาจะพึงมีความคิดอย่างนี้ว่า ปาพจน์มีพระศาสดาล่วงแล้ว พระศาสดาของพวกเราไม่มี ก็ข้อนี้นั้น พวกเขอไม่พึงเห็นอย่างนั้น ธรรมใดอันเราแสดงแล้ว วินัยใดอันเราบัญญัติแล้ว แก่พวกเขา ธรรมและวินัยนั้น จักเป็นศาสดาของพวกเรา โดยกาลล่วงไปแห่งเรา.

ตสฺมาตีหานนุท, อตฺตทีปา วิหฺรธ อตฺตสรณฺหา อนนฺถสรณฺหา, ฐมฺมทีปา ฐมฺมสรณฺหา อนนฺถสรณฺหา. กถณฺจานนุท, ภิกฺขุ อตฺตทีโป วิหฺรติ อตฺตสรณฺโณ อนนฺถสรณฺโณ, ฐมฺมทีโป ฐมฺมสรณฺโณ อนนฺถสรณฺโณ? อิทานนุท, ภิกฺขุ กายเ ย กายานุปฺสฺสี วิหฺรติ อาตปปี สมฺปชาโน สติมา, วิเนยฺย โลกเ อภิชฺฌาโทมนสฺสํ. เวทนาสุ เวทนานุปฺสฺสี... จิตฺเต จิตฺตานุปฺสฺสี... ฐมฺเมสุ ฐมฺมานุปฺสฺสี วิหฺรติ อาตปปี สมฺปชาโน สติมา, วิเนยฺย โลกเ อภิชฺฌาโทมนสฺสํ. เอวํ โข, อานนุท, ภิกฺขุ อตฺตทีโป วิหฺรติ อตฺตสรณฺโณ อนนฺถสรณฺโณ, ฐมฺมทีโป ฐมฺมสรณฺโณ อนนฺถสรณฺโณ. เย หิ เกจฺจ, อานนุท, เอตฺรหิ วา มม วา อจฺจเยเนน อตฺตทีปา วิหฺริสฺสนฺติ อตฺตสรณฺหา อนนฺถสรณฺหา, ฐมฺมทีปา ฐมฺมสรณฺหา อนนฺถสรณฺหา, ตมตคฺเค เม เต, อานนุท, ภิกฺขุ ภวิสฺสนฺติ เย เกจฺจ ลิกฺขากามา””ติ.

เพราะฉะนั้น พวกเขอจะมีตนเป็นเกาะ มีตนเป็นที่พึ่ง มิใช่มีสิ่งอื่นเป็นที่พึ่ง คือจะมีธรรมเป็นเกาะ มีธรรมเป็นที่พึ่ง มิใช่มีสิ่งอื่นเป็นที่พึ่งอยู่เกิด ดูกรอานนท์ อย่างไรเล่า ภิกษุจึงจะชื่อว่า มีตนเป็นเกาะ มีตนเป็นที่พึ่ง มิใช่มีสิ่งอื่นเป็นที่พึ่ง คือจะมีธรรมเป็นเกาะ มีธรรมเป็นที่พึ่ง มิใช่มีสิ่งอื่นเป็นที่พึ่งอยู่ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมพิจารณาเห็นกายในกายอยู่ พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาอยู่ พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ พิจารณาเห็นธรรมในธรรมอยู่ เป็นผู้มิเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ พึงกำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลก อย่างนี้แล อานนท์ ภิกษุจึงจะชื่อว่า มีตนเป็นเกาะ มีตนเป็นที่พึ่ง มิใช่มีสิ่งอื่นเป็นที่พึ่ง คือจะมีธรรมเป็นเกาะ มีธรรมเป็นที่พึ่ง มิใช่มีสิ่งอื่นเป็นที่พึ่งอยู่ ดูกรอานนท์ ผู้ใดผู้หนึ่งในบัดนี้ก็ดี โดยที่เราล่วงไปแล้วก็ดี จักเป็นผู้มีตนเป็นเกาะ มีตนเป็นที่พึ่ง มิใช่มีสิ่งอื่นเป็นที่พึ่ง คือจะมีธรรมเป็นเกาะ มีธรรมเป็นที่พึ่ง มิใช่มีสิ่งอื่นเป็นที่พึ่งอยู่ ภิกษุของเราที่เป็นผู้ใคร่ต่อการศึกษาจักปรากฏอยู่ในความเป็นยอดยิ่ง.

อิเม โข เต, ภิกขเว, ธมฺมา มยา อภิญญา เทสิตา, เย โว สาธุกั อุกคเหตฺวา อาเสวิตพฺพา
ภาเวตพฺพา พหุลีกาตพฺพา, ยถยิทํ พุรหมจฺริยํ อทฺธนียํ อสฺส จิรฺมฺหิติกํ, ตทสฺส พหุชน-
หิตาย พหุชนสุขาย โลกานุกมฺปาย อตฺถาย หิตาย สุขาย เทวมนุสฺसानนฺ”ติ. (ที ๑๖)

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมทั้งหลายเหล่านี้แล อันเราแสดงแล้วด้วยความรู้ยิ่ง ซึ่งเป็นธรรมที่
บริษัททั้งหมดเที่ยว ฟังพร้อมเพรียงกันประชุม รวบรวม ตรวจตราอรรถด้วยอรรถ พยายาม
ด้วยพยายาม โดยวิธีที่พรหมจรรย์นี้จะฟังตั้งอยู่ตลอดกาลยี่ดยาว ตั้งมั่นอยู่สิ้นกาลนาน
พรหมจรรย์นั้นจะฟังเป็นไป เพื่อเกื้อกูลแก่ชนเป็นอันมาก เพื่อความสุขแก่ชนเป็นอันมาก
เพื่ออนุเคราะห์แก่ชาวโลก เพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูล เพื่อความสุขแก่เทพยดาและมนุษย์
ทั้งหลาย.

มา ปมาตตถ! อย่าประมาท

อิติ โข, ภิกขเว, วิวฺโณ มยา เขโม มคฺโค โสวตฺถิโก ปีติคฺมณียะ, ปิหิตะ กุมฺมคฺโค, อุทฺโต
โอกจโร, นาสิตา โอกจริกา. ยํ, ภิกขเว, สตฺถารา กรณียํ สวากานํ หิตะสิเนา อนุกมฺปกเน
อนุกมฺปํ อุปาทาย, กตํ โว ตํ มยา. เอตานิ, ภิกขเว, รุกฺขมฺูลานิ, เอตานิ สฺสณฺณาคารานิ;
ฌายถ, ภิกขเว, มา ปมาตตถ; มา ปจฺจหา วิปฺปฏิสฺสarin อหฺวตฺถ. อयํ โว อมฺหากํ อนุสาสณฺ”ติ.
(ม ๑๙)

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ด้วยอาการดังที่กล่าวมานี้แล เป็นอันว่าทางอันปลอดภัย ซึ่งเป็นทาง
สวัสดิ เป็นทางที่พวกเขาควรไปได้ด้วยความปลาบปลื้ม เราได้เผยให้แล้ว (และ) ปิดทางที่
ไม่สะดวกให้ด้วย เนื้อต่อก็ได้กำจัดให้แล้ว ทั้งนางเนื้อต่อก็สังหารให้เสร็จ ดูกรภิกษุทั้งหลาย
กิจอันใด ที่ศาสดาผู้แสวงหาประโยชน์เกื้อกูล เอ็นดู อาศัยความอนุเคราะห์ แก่เหล่าสาวก
จะพึงทำ กิจอันนั้น เราทำแก่เธอทั้งหลายแล้ว.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย นั้นโคนไม้ นั้นเรือนว่าง เธอทั้งหลาย จงเพ่งพินิจ อย่าประมาท อย่าได้
เป็นผู้มีความเดือดร้อนในภายหลัง.

นี่เป็นคำพร่ำสอนของเรา แก่พวกเขาทั้งหลาย.

ญาณติโลกะเถระ

เกิด ๑๙ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๒๑ ที่ประเทศเยอรมนี

มรณภาพ ๒๘ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๐๐ ที่ประเทศศรีลังกา

สมัยเด็กรักธรรมชาติ ชอบความเงียบสงบของป่า ถูกเลี้ยงในวัยเด็กแบบคาทอลิก ความใฝ่ฝันในวัยเด็กคือเป็นมิชชันนารีในทวีปแอฟริกา วัยรุ่นหนีจากบ้านไปบวชเป็นพระในคริสตศาสนา กลับมาแล้ว ไม่สูบบุหรี่ ไม่กินเหล้า ทานมังสวิรัตติ ชอบอ่านและศึกษาเกี่ยวกับปรัชญา ได้ฟังคำสอนทางพุทธในร้านอาหารมังสวิรัตติ เกิดศรัทธา จึงเดินทางไปศรีลังกาและต่อไปพม่า ได้พบกับพระอานันทเมตเตยยะ แล้วบวชเป็นสามเณร ปฏิบัติกับท่านที่พม่า

ปีต่อมาอุปสมบทเป็นพระภิกษุได้ฉายาว่า **ญาณติโลกะ** (ผู้รู้ทั้งสามโลก) โดยมีพระ อุ กุมาระเถระ ผู้เชี่ยวชาญด้านอภิธรรมเป็นอุปัชฌาย์ นับเป็นชาวตะวันตกยุคแรกๆ ที่ได้บวชเป็นพระภิกษุในฝ่ายเถรวาท ต่อมาได้ไปปฏิบัติสมาธิกรรมฐานในถ้ำกับพระเถระที่ไม่ปรากฏชื่อ แต่เชื่อกันในสมัยนั้นว่าเป็นพระอรหันต์ หลังจากนั้นเดินทางประเทศศรีลังกา เพื่อมาศึกษาภาษาบาฬี ปีแรกพำนักอยู่กับพระชินวรวงศ์ (พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าปฤษฎางค์ ชุมสาย ณ อยุธยา-ทูตสยามคนแรกในยุโรป) ในกระท่อมใบไม้บนเกาะเล็กๆ ชื่อว่า จุลลลังกา สันนิษฐานว่าได้เรียนนอสุภกรรมฐานที่นี้ ๒ ปีต่อมากลับไปพม่าและมีงานเขียนชิ้นแรกชื่อ ‘พุทธวจน’ รวบรวมพระพุทธรูปในแนวอริยสัจสี่ ถ่ายทอดจากบาฬีเป็นภาษาเยอรมัน ซึ่งได้รับความนิยมมาก ถูกแปลออกไปหลายภาษา ทำให้ชาวตะวันตกได้เข้าใจพระพุทธศาสนาอย่างถูกต้อง เทียงตรงตามพระพุทธรูปมากขึ้น เมื่อท่านกลับมาที่ศรีลังกาอีกครั้งได้ก่อตั้ง Island Hermitage ขึ้น และให้การอุปสมบท รวมทั้งสอนภาษาบาฬี แก่ชาวตะวันตกหลายท่านด้วยกัน ซึ่งต่อมาได้มีบทบาทสำคัญในการเผยแผ่ศาสนาในตะวันตก ตัวอย่างเช่น พระศีลจาระ พระธัมมานุสारी (ซึ่งภายหลังลาสิกขามาเปิดสำนักพิมพ์หนังสือทางพุทธศาสนา และตั้ง German Pali Society และนิมนต์พระญาณติโลกะเป็นประธานกิตติมศักดิ์) พระญาณโปนิกะ ลามะโกวินทะ พระญาณโมลี พระญาณวีระ พระญาณวิมลละ เป็นต้น

พระญาณติโลกะเถระ และลูกศิษย์ท่าน พระญาณโปนิกะ เป็นพระชาวตะวันตกเพียงสองรูปที่ได้มีส่วนร่วมในฉန္ธุรัฐสังคายนา ที่จัดขึ้นที่ประเทศพม่า โดยพระญาณโปนิกะได้รับเกียรติในการอ่านบทเกริ่นนำซึ่งประพันธ์โดยพระญาณติโลกะเถระในพิธีเปิดการสังคายนาครั้งที่ ๖ เสมือนหนึ่ง ฝนพระธรรมคำสอนของพระศาสดาได้ตกลงมาสู่ชาวโลก มีอรรถและพยัญชนะอันบริสุทธิ์บริบูรณ์แล้ว จงหายภษาชนะอันสะอาดออกมา รับเอาไปดับไฟอวิชชา ที่เผาโลกนี้ให้เราร้อนเป็นนิത്യ กัณเองเทอญ

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ด้วยอาการดังที่กล่าวมานี้แล เป็นอันว่าทางอันปลอดภัย
ซึ่งเป็นทางสวัสดิ เป็นทางที่พวกเธอควรไปได้ด้วยความปลาบปล้ำ
เราได้เผยให้แล้ว (และ) ปิดทางที่ไม่สะดวกให้ด้วย เนื้อต่อก็ได้กำจัดให้แล้ว
ทั้งนางเนื้อต่อก็สังหารให้เสร็จ

ดูกรภิกษุทั้งหลาย กิจอันใด ที่ศาสดาผู้แสวงหาประโยชน์เกื้อกูล เอ็นดู
อาศัยความอนุเคราะห์ แก่เหล่าสาวกจะพึงทำ กิจอันนั้น
เราทำแก่เธอทั้งหลายแล้ว.

